

Juni 2012

BERKELLAND BESCHREVEN

Cultuurhistorische
gebiedsbeschrijving

GELDERS
GENOOTSCHAP

INHOUD

1. INLEIDING	04
2. STAPPEN DOOR DE TIJD	08
2.1 De vorming van het landschap	08
2.2 De mensenhand vormt het land	12
2.3 Tijd van ijzer en romeinen 800 v. Chr. - 500	12
2.4 Middeleeuwen 500-1500	13
2.5 Nieuwe tijd 1500-1850	15
2.6 De 19 ^e en 20 ^{ste} eeuw	24
2.7 Samengevat	29
3. VERLEDEN IN DELEN	31
3.1 Vier landschappen	32
3.2 Velden	33
3.3 Oud cultuurland	39
3.4 Broekland	44
3.5 Beekdalen	47
3.6 Deelgebieden	50
4. LEVEN IN HET VERLEDEN	90
4.1 Thema 1 macht en gezag	90
4.2 Thema 2 geloven in het landschap	96
4.3 Thema 3 De Beken	99
4.4 Thema 4 Middelen van bestaan	100
4.5 Thema 5 Verkeer van A naar B	104
4.6 Thema 6 Bebouwing	113
4.7 Thema 7 Berkelland in wederopbouw	121
5. GOUDEN SPOREN	133
5.1 De kenmerken van Berkelland	133
5.2 Waardevolle ensembles A-klasse	133
5.3 Potentiele waardevolle ensembles B-klasse	148
5.4 Hotspots	150
6. WAT TE DOEN MET TOEN	156
6.1 Conclusies	156
6.2 Aanbevelingen	157
7. BRONNEN	158

1. INLEIDING

Gemeente Berkelland is in 2005 ontstaan uit een fusie van de voormalige gemeenten Borculo, Eibergen, Neede en Ruurlo. Door de gemeentelijke herindeling is een nieuwe gemeente ontstaan met ca. 45.000 inwoners, wonend op een grondoppervlak van meer dan 26.000 hectare. Vergeleken met andere delen van Nederland heeft Berkelland een lage bevolkingsdichtheid. Dit betekent dat het landschap relatief 'leeg' is. Vanuit cultuurhistorisch en landschappelijk perspectief biedt de relatieve leegte perspectief; hier zijn ruimtelijk kwalitatieve en historisch interessante plekken terug te vinden. Maar over welke specifieke kwaliteiten hebben we het en waar zijn ze te vinden?

Dit is een essentiële vraag wanneer de gemeente wil investeren in een mooie leefomgeving. Om meer te weten te komen over de kwaliteiten waarover Berkelland beschikt, is een inventarisatie uitgevoerd naar de in het verleden ontstane waardevolle landschappen, plekken, elementen en structuren. De uitkomsten zijn verwerkt in dit rapport.

Een landschap vol wetenswaardigheden

Het landschap in Nederland – en dus ook in Berkelland – is het resultaat van een eeuwenlange wisselwerking tussen mens en land. Overal zijn sporen te vinden die informatie bevatten over onze voorgangers; over hoe zij handelden en leefden met wat zij in de omgeving aantroffen. En ook wij leven in een landschap vol overblijfselen uit dit verleden. De relictten zijn nu eenmaal aanwezig en voortdurend worden we geconfronteerd met de vraag wat we er mee moeten of kunnen.

Het besef dat het landschap oud is en dat mensen bewust en onbewust veranderingen aanbrachten, maakt de omgeving interessant. Welke keuzes lagen ten grondslag aan bijvoorbeeld het graven van sloten? Waarom staat er een watermolen in het centrum van Borculo? Waarom heeft Rekken twee kernen? Waar komen de boerderijnamen 'Oud en

Nieuw Pasop' vandaan? Deze gebiedsbeschrijving geeft antwoord op zulke vragen. De antwoorden op deze vragen kunnen van dienst zijn bij het opstellen van bestemmingsplannen, bij het inspireren van recreatieve ondernemers, bij het bepalen of herbestemming een zinvolle optie is en bij vele andere dagelijkse gemeentelijke vraagstukken.

De ingrediënten van Berkelland

Gemeente Berkelland is zich bewust van het belang van cultuurhistorie voor de ruimtelijke kwaliteit en leefbaarheid van de gemeente. Cultuurhistorie geeft een gebied een onderscheidend en eigen karakter. Eén van de vele voorbeelden hiervan is het landschap rond Kasteel Huis Ruurlo. Dit gebied is mede zo prachtig vanwege de historisch gegroeide relatie tussen het landschap langs de Baakse beek en de vestiging van een adellijk geslacht in het beekdal. In de directe omgeving zijn de oude pachtboerderijen, de dorpskern, de land-bouwgronden en lanenstructuren alle terug te herleiden tot Kasteel Huis Ruurlo. Kennis van de geschiedenis zorgt ervoor dat we het landschap beter begrijpen, de waarde ervan inzien en er zorgvuldiger mee om willen gaan. Met meer kennis kunnen de cultuurhistorische waarden op zo een manier beschermd worden dat ze kwaliteit toevoegen en een tegenwicht bieden tegen vervlakking en verrommeling. Het gaat om de unieke ingrediënten die Berkelland tot Berkelland maken.

Nog beter is het vooruit te denken en te kijken op welke wijze (door)ontwikkeling van cultuurhistorische elementen de omgeving kan versterken.

Gemeente Berkelland wil zorgvuldig omgaan met de cultuurhistorische waarden. Daarom is het Gelders Genootschap gevraagd of zij in samenwerking met de historische verenigingen een cultuurhistorische gebiedsbeschrijving wil maken voor de hele gemeente, waarin zowel het ontstaan van de gemeente als de bestaande cultuurhistorische waarden zijn beschreven.

Rondom Kasteel Huis Ruurlo en het dorp Ruurlo zijn gebouwen, wegen en landschap met elkaar verbonden door het historische verhaal. Niet overal is de relatie even goed zichtbaar. Bij nieuwe ontwikkelingen kunnen de kenmerken die verloren zijn gegaan en die kwaliteit toevoegen als inspiratiebron gebruikt worden ter versterking van de ruimtelijke kwaliteit.

Met beleid werken aan kwaliteit

De laatste jaren is door de overheid gewerkt aan het verankeren van de bescherming van cultuurhistorische waarden in ruimtelijke plannen. De inbreng van cultuurhistorie in ruimtelijk beleid was één van de belangrijkste pijlers van de Modernisering Monumentenzorg (MoMo)⁰¹ in 2009. Een concrete doorwerking heeft de MoMo gekregen vanaf 2012 in de vernieuwing van het Besluit ruimtelijke ordening (Bro). Het gevolg is dat de op- en vaststellers van bestemmingsplannen verplicht zijn om niet alleen archeologie, maar ook de historische stedenbouwkunde en historische geografie mee te nemen in de belangenafweging bij ruimtelijke ontwikkelingen. Concreet gaat het niet alleen meer om het beschermen van tot monument aangewezen panden en objecten, maar ook van andere waardevolle objecten en structuren. Maar voordat dit kan gebeuren, zal de gemeente goed inzichtelijk moeten hebben wat er voor waardevols te vinden is binnen de gemeentegrenzen. Daartoe dient deze cultuurhistorische gebiedsbeschrijving.

Bescherming en kansrijke ontwikkelingen

Op basis van de cultuurhistorische gebiedsbeschrijving kan de gemeente de bevindingen en aanbevelingen opnemen in nieuw beleid. Dit zal in eerste plaats gaan om de bestemmingsplannen en structuurvisies, maar cultuurhistorie biedt meer. Het gaat niet alleen om het beschermen van waarden, maar ook om kansen zien en genereren. Dit is van belang bij nieuwe ontwikkelingen, zowel ruimtelijk als economisch en recreatief. Historische wegen kunnen bijvoorbeeld prima een nieuwe functie krijgen door ze toe te voegen aan een fiets- of wandelpadennetwerk.

Doel

Het doel van deze gebiedsbeschrijving is het op hoofdlijnen beschrijven en het in beeld brengen van de meest bijzondere cultuurhistorische waarden die in Berkelland te vinden zijn. Op de beschrijving volgt een analyse van kansen en bedreigingen. Samen bevatten zij de opmaat voor nieuw te formuleren beleid. Dit alles met als doel de ruimtelijke kwaliteit van de leefomgeving te versterken.

Waarom?

Inzicht krijgen in het verleden is belangrijk om verschillende redenen. Ten eerste hebben veel cultuurhistorisch waardevolle elementen esthetische kwaliteiten die een landschap aantrekkelijk maken. Ten tweede heeft de cultuurhistorie een onderscheidend karakter gegeven aan landschappen. Die diversiteit tussen landschappen wordt door velen hoog gewaardeerd. Ten derde is het ook voor toekomstige generaties van belang dat ook zij het verleden kunnen herkennen in de omgeving. Dit kan bereikt worden door enerzijds het behoud van cultuurhistorische waarden te verankeren in

ruimtelijk beleid, maar anderzijds ook door cultuurhistorie als inspiratiebron te gebruiken voor ontwikkelingen. Ten vierde maken de esthetische, de onderscheidende en de erfgoedwaarden een landschap aantrekkelijk om in te wonen, werken en recreëren. In krimpgebieden als Berkelland biedt de cultuurhistorie kansen om tegenwicht te bieden aan de effecten van krimp.

Betrokkenheid

Voor het verkrijgen van draagvlak enerzijds en voor het integreren van verschillende soorten kennis anderzijds is in dit project samengewerkt met historische verenigingen en gemeentelijke medewerkers van verschillende afdelingen. Door een transparant proces is een rapport gemaakt waarin lokale gebiedskennis, de beschrijving op hoofdlijnen ondersteunt.

Doelgroep

De doelgroep van dit project is tweeledig. Enerzijds zijn de resultaten bedoeld als bruikbare instrumenten voor de bestuurders en ambtenaren die werkzaam zijn bij de gemeente Berkelland. Anderzijds is het de burger voor wie de gemeente werkt. De inventarisatie moet daarmee 'ambtelijk bruikbaar en burgerlijk leesbaar' zijn.

Werkwijze

De beschrijving is het resultaat van een intensief traject, waarin samengewerkt is met diverse vakspecialisten, met historische verenigingen en met medewerkers van de gemeente. De historische verenigingen namen deel in een klankbordgroep die de tussenversies van het rapport commentarieerden. Binnen het Gelders Genootschap is integraal samengewerkt tussen medewerkers met historisch geografische, architectuurhistorische, stedenbouwkundige en bouwhistorische kennis. Als basis voor het verzamelen en documenteren van alle informatie heeft uitvoerig literatuuronderzoek plaatsgevonden. Dit is aangevuld met de uitkomsten van workshops met de klankbordgroep en met ervaren deskundigen, historische kaartanalyses, luchtfoto's en veldwerk.

Leeswijzer

De historische verhalen over Berkelland zijn in deze beschrijving op verschillende manieren verteld. Er is gekozen voor vertelwijzen vanuit drie perspectieven:

1. Chronologisch (Hoofdstuk 2 Stappen door de tijd)
2. Geografisch (Hoofdstuk 3 Verleden in delen)
3. Thematisch (Hoofdstuk 4 Leven in het verleden)

H 2 Stappen door de tijd [chronologisch]

De meest gangbare verteltechniek in de geschiedenis is de chronologische. Deze methode is toegepast in hoofdstuk 2.

Het hoofdstuk fungeert als globaal historisch raamwerk. Hoofdstuk 2 is het kader (context) voor de meer gedetailleerde beschrijving in de volgende hoofdstukken.

H 3 Verleden in delen [geografisch]

Vanuit geografisch perspectief, valt het grondgebied van gemeente Berkelland op te splitsen in deellandschappen. Deze vertelmethodiek biedt kansen om gebiedskenmerken naar voren te laten komen. De verschillen en overeenkomsten met andere gebieden worden hierdoor benadrukt. Dit heeft praktisch nut bij het opstellen van gebiedsgericht beleid.

H 4 Leven in het verleden [thematisch]

De thematische vertelwijze is een goede manier om samenhangen te identificeren. Tegenwoordig wordt steeds vaker gebruikt gemaakt van zogenoemde 'biografieën van het landschap'. Thema's als infrastructuur, water, macht, arbeid en bebouwing hebben alle een sterke ruimtelijke component en bieden daarom een uitstekend vertrekpunt om de geschiedenis vanuit een bepaald perspectief te vertellen. Thema's die voor deze beschrijving van toepassing zijn komen in hoofdstuk vier aan bod.

H 5 Gouden sporen: Ensembles & Hotspots

In hoofdstuk vijf is de informatie die in de hoofdstukken 3 en 4 is beschreven samengevat tot een selectie van waardevolle ensembles en 'hotspots'. Deze laatste categorie bevat de waardevolle plekken die niet behoren tot een groter ensemble, maar die zeker het vermelden waard zijn.

H 6 Wat te doen met toen?

De beschrijving eindigt met een hoofdstuk waarin vooruitgekeken wordt naar de toekomst. We weten nu wat er is, maar wat kunnen we er mee? Conclusies en aanbevelingen zijn te vinden in hoofdstuk 6.

VOETNOTEN **HOOFDSTUK 01**

⁰¹ MoMo, in werking getreden vanaf 2009

HOOFDSTUK 2

STAPPEN DOOR DE TIJD

Landschap verandert voortdurend. De mens kwam naar Oost Nederland op het moment dat er een aantrekkelijk leefklimaat was ontstaan in een bewoonbaar landschap. Vanaf die tijd heeft de mens ingegegrepen in het landschap en sporen nagelaten. Dit hoofdstuk gaat over de ontstaans-geschiedenis van Berkelland in chronologische volgorde. Het verleden wordt in grote stappen door de tijd verteld, zodat een context ontstaat voor hoofdstuk 3 en 4. Het verhaal begint met het ontstaan van het landschap.

2.1 DE VORMING VAN HET LANDSCHAP

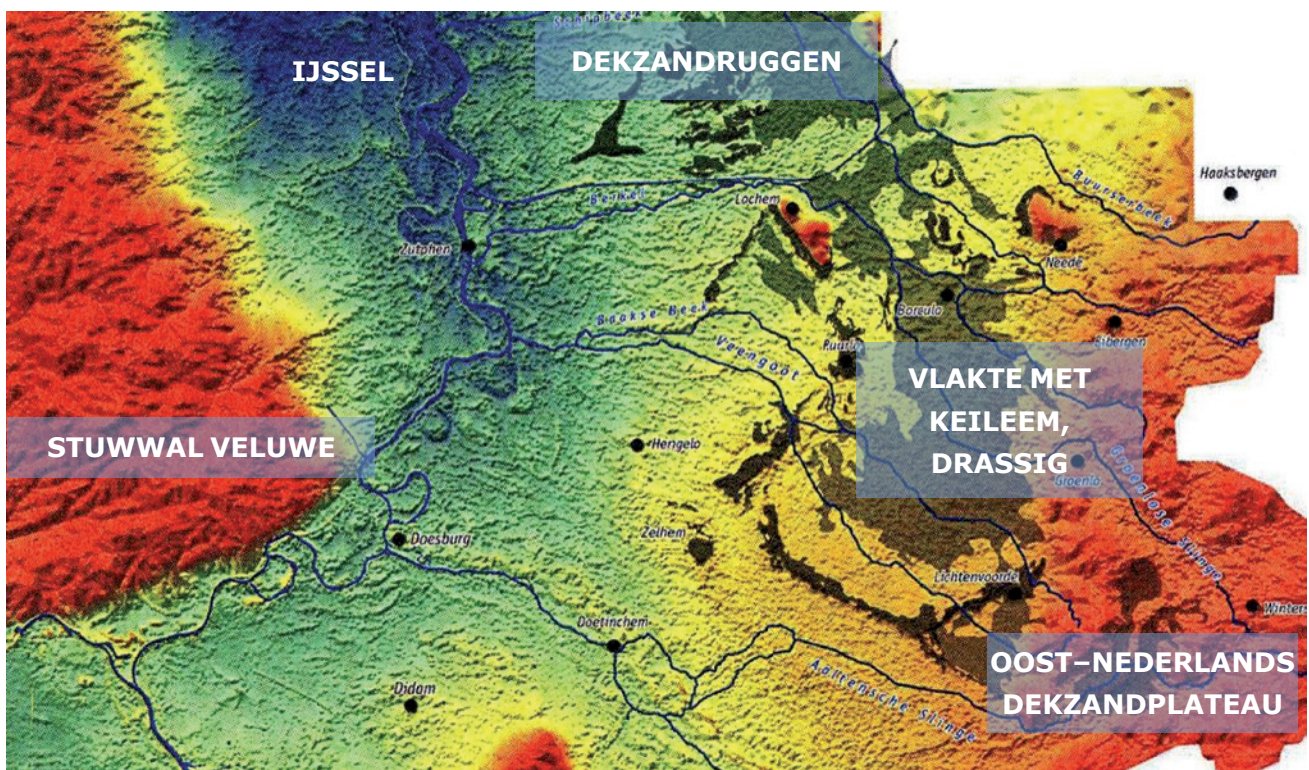
Berkelland ligt aan de rand van het uitgestrekte Noordzeebekken. In dit lage gebied monden de rivieren Rijn, Maas en Schelde uit in de Noordzee. Op de actuele hoogtekartaat van Nederland is goed te zien dat Berkelland tussen hogere delen in ligt. De hoogten dragen in de volksmond de namen Veluwe, Lochemse berg, Needse berg, Montferlandse berg en 'Eibergen'. Eibergen ligt samen met Groenlo, Aalten en Lichtenvoorde als een denkbeeldige Noord-Zuidlijn op de westelijke rand van het Oost-Nederlandse plateau. Het landschap daalt vanaf de rand van het plateau van 27 meter hoogte bij Eibergen tot 17 meter bij Haarlo. Samenvattend valt het Berkellandse

landschap te verdelen in een oostelijk hooggelegen plateau en een licht glooiend dekzandgebied in het westen. Het dekzand wordt doorsneden door beken. De grootste beken zijn de Berkel, Slinge, Bolksbeek, Baakse Beek en Schipbeek.

IJskoud landschap

Het huidige landschap van de Achterhoek vertoont kenmerken die gevormd zijn in de geologische tijdvakken Pleistoceen (2,6 miljoen jaar geleden - ca. 10.000 v. Chr.) en het Holoceen (ca. 10.000 v. Chr. - heden). In het Pleistoceen kwamen koude en warme perioden voor.

In tenminste twee van de koude perioden - Elsterien en Saalien - werd de noordelijke helft van Nederland bedekt door ijs vanuit Scandinavië.

Hoogtekartaat met in rood de hogere delen. Donkerbruin: zandruggen, Lichtbruin: lage midden, Blauw/Groen: IJsseldelta. (bron: RAAP)

Vooral de weersomstandigheden in het Saalien hebben gevolgen gehad voor het landschap in de Achterhoek. Ook het ontstaan van de Rijn en Maas in het Pleistoceen is van belang geweest bij de vorming van het land.

Stuwwallen

Het oostelijk zandgebied was in de voorlaatste ijstijd – Saalien – bedekt met ijs. Het landijs heeft zichtbare sporen achtergelaten in het landschap. De ijslobben zakten weg in de rivierafzettingen uit het Pleistoceen. Ze stuwden het rivierzand op tot stuwwallen. Voorbeelden van de stuwwallen zijn de Needse berg,

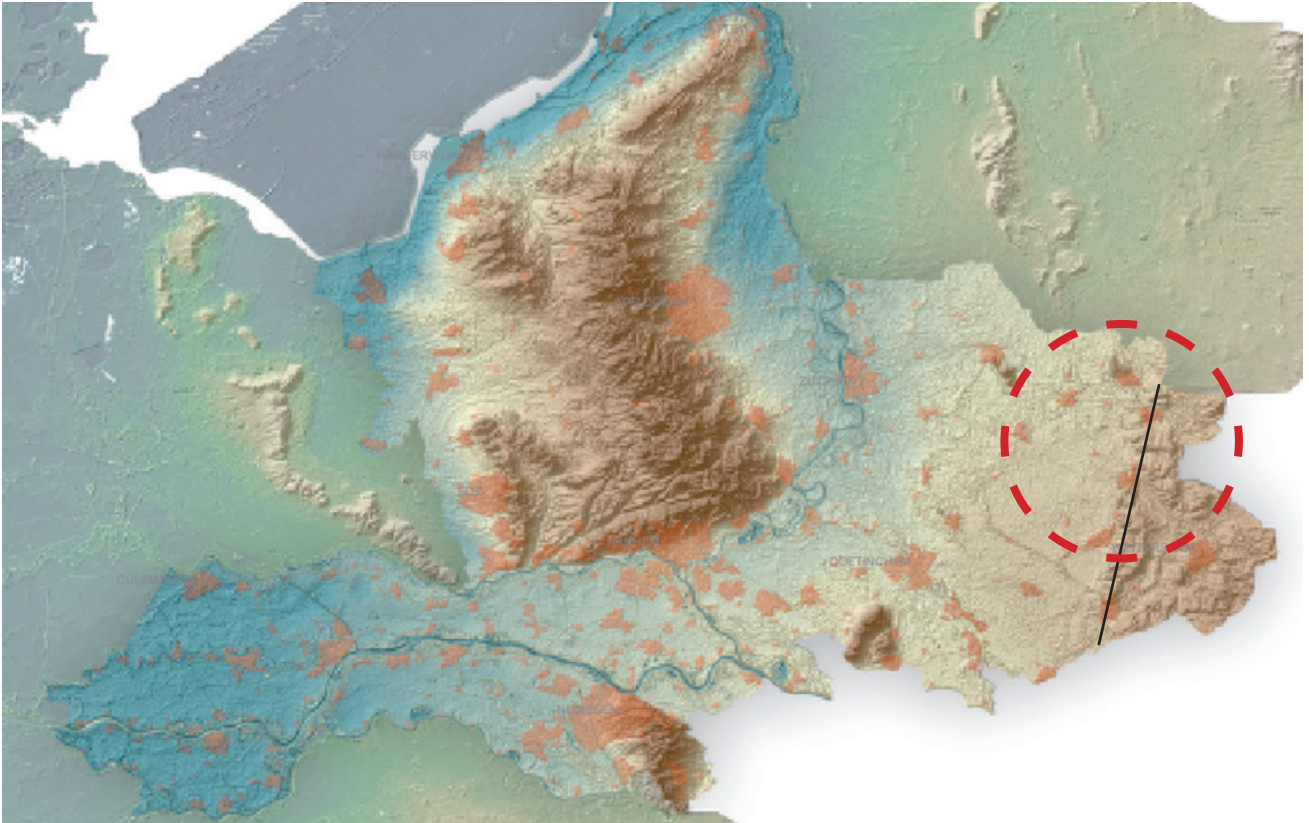
Veluwe, Utrechtse Heuvelrug, Montferland, Nijmegen maar ook de Lochemse berg ten noorden van Ruurlo.⁰²

Het Oost-Nederlands Plateau

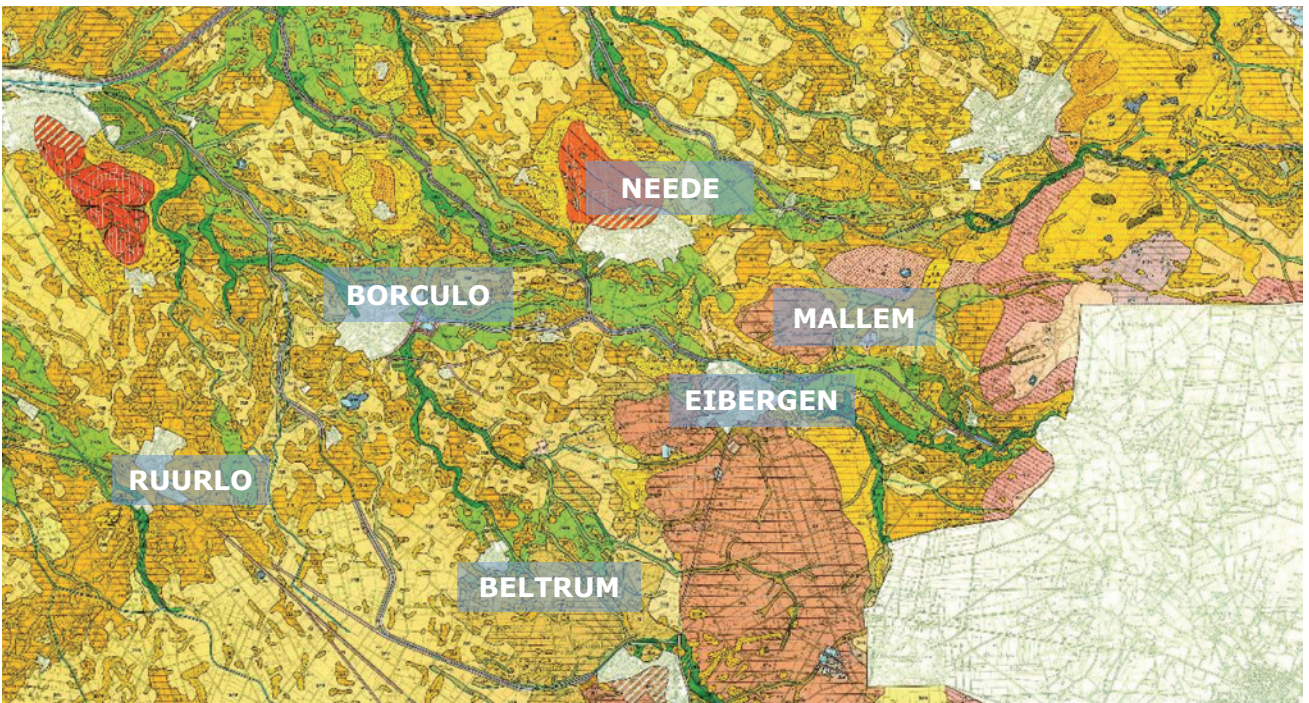
Ten oosten van het Noordzeebekken ligt het Oost-Nederlands Plateau. Dit plateau is miljoenen jaren geleden door krachten in de aardkorst omhoog geduwd.⁰³ Door erosie is het plateau later in kleinere plateaus uiteen gevallen. Langs de plateaus liggen geulen, die door erosie zijn uitgesleten in de ondergrond. Op de geomorfologische kaart is te zien dat de grens van het Oost-Nederlands Plateau ligt op de lijn Eibergen-Lichtenvoorde-Aalten.

Geologische Tijd	Tijdvak	Perioden	Begin- en eindtijd	Onderwerpen
HOLOCEEN 8800 v. Chr. - heden		Nieuwste Tijd	1850-heden	Wederopbouw 1945-1965 Tweede Wereldoorlog 1940-1945 Interbellum 1918-1940 Eerste Wereldoorlog 1914-1918 Industrialisatie 1850-1900 Romantiek 1750-1850 Verlichting 1650-1750 Renaissance 1550-1650
		Nieuwe Tijd	1500-1850	Tachtigjarige oorlog 1568-1648
		Late Middeleeuwen	1250-1500	
		Volle Middeleeuwen	900-1250	
		Vroege Middeleeuwen	500-1000	Merovingen 447-751 Karolingen 751-987
		Romeinse Tijd	12 v. Chr. - ca. 400	
		IJzertijd	800 v. Chr. - 12 v. Chr.	
		Bronstijd	2000-800 v. Chr.	
		Nieuwe Steentijd/ Neolithicum	5000 – 2000 v. Chr.	Landbouw
		Midden Steentijd/ Mesolithicum	8800 – 5000 v. Chr.	
PLEISTOCEEN 2,6 miljoen jaar v. Chr. – ca. 10.000 v. Chr.	Weichselien	Oude Steentijd/ Paleolithicum	300.000 – 10.000 v. Chr.	Toendralandschap
	Eemien			Relatief warm
	Saalien 300.000 – 130.000 jaar geleden			Landijs en stuwwalvorming

Geologische, historische en culturele perioden en historische thema's.

Op de reliekaart van Gelderland is te zien dat het Oost-Nederlands plateau zich bevindt tussen de grens met Duitsland en de denkbeeldige lijn die Eibergen, Lichtenvoorde en Aalten met elkaar verbindt. (bron www.gelderland.nl)

Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000. De ondergrond van Berkelland bestaat grotendeels uit dekzand (licht en donker okergeel). Het hele gebied is doorsneden met beken met bijbehorende beekdalen. Ze stromen op de kaart als groene en donkerroze slingers door het landschap, van het hoge oosten tot de lagere komgebieden van de IJssel in het westen. Het lichttroze gebied in het oosten is het Oost-Nederlands plateau. Met rood zijn de stuwwallen van de Needse en Lochemse berg aangegeven. (bron: Stichting voor Bodemkartering, kaartblad 34-35)

Ten oosten van deze lijn liggen resten van oude rivierafzettingen; de terrassen. Op de kaart zijn de terrassen met roze weergegeven.

De rivieren die hier stroomden, lieten zand en grind achter. Ook sneden zij zich steeds dieper in de ondergrond waardoor trapsgewijze terrassen ontstonden. De overgang van een hoog naar een laag terras ligt ten westen van Eibergen en Groenlo. Het hoge terras ligt op ca. 30 meter boven NAP. Het laagterras op 20 meter boven NAP.

Het hoogteverschil is niet overal even goed zichtbaar. Dit komt doordat in andere, jongere perioden een nieuwe laag zand over de terrassen terecht is gekomen. Cultuurhistorische overblijfselen als steilranden in de omgeving van Eibergen en Mallem wijzen nog op de hoogteverschillen.

Natte gebieden in hoog zandlandschap

In het Saalien (300.000-150.000 jaar geleden), raakte het gebied bedolven onder landijs. Het ijs heeft een aantal blijvende veranderingen aangebracht in het Berkellandse landschap. Ten eerste stuwde het ijs de ondergrond op tot stuwwallen zoals de Needse Berg. Op andere plekken gebeurde het tegenovergestelde. Waar het ijs in contact kwam met de ondergrond, vlakke het land af. Een derde gevolg was de vorming van keileem. Het ijs had een mengsel van keien, grind, zand en leem meegesleept dat door het gewicht en het schuren van het ijs samengedrukt werd tot keileem.⁰⁴ Dit materiaal laat weinig water door. Op een aantal plekken waar het keileem vlak onder het maaiveld ligt, kan het water vrijwel niet wegzakken. Hierdoor komen vochtige gebieden voor in het relatief hoog gelegen oostelijk zandgebied. Een voorbeeld hiervan is het Ruurlose broek. In gebieden waar het water samen met afgestorven plantenresten bleef liggen is veen ontstaan. De venige bovenlaag is echter door toedoen van de mens – afgraving en afwatering - in latere tijden op veel plekken verdwenen.

Op het zandige plateau, heeft het water zijn weg gevonden door natuurlijke waterlopen uit te snijden. Het water stroomt af van het oosten richting het westen. De Berkel is een voorbeeld van zo'n waterloop.

Poolwoestijnen, zandruggen en moerassen

De zandruggen en moerassen die in Berkelland voorkomen zijn grotendeels ontstaan in de

Steilrand bij Mallem.

tweede koude periode: het Weichselien.

In het Weichselien heerste een toendra-achtig klimaat met weinig tot geen beplanting.

De ondergrond was permanent bevroren, terwijl de bovenlaag vrij spel had. De bovenlaag bevatte dekzand uit oude drooggevallen rivierbeddingen.

De wind blies het zand op tot dekzandruggen en rivierduinen. Dekzandruggen zijn op veel plekken in de Achterhoek te herkennen in het landschap.

Op de lijn Lichten-voorde, Ruurlo, Lochem, Laren en Harfsen ligt zo'n dekzandrug. De rug omsluit een groot laaggelegen bekken waar beken doorheen stromen. De verhogingen in het landschap belemmerde de afwatering. Samen met de weinig doorlatende keileemlaag heeft de vorming van het land gezorgd voor het ontstaan van het 'natte midden' van de Achterhoek.

Naar een gematigder klimaat

Het huidige geologische tijdvak – het Holoceen – brak 10.000 jaar geleden aan. De temperatuur en de zeespiegel steeg. De opwarming zorgde ervoor dat de groei van planten op gang kwam. Elk type landschap kende zijn eigen soorten beplanting. In het open landschap groeiden berken, dennen, eiken, elzen, iepen, hazelaars, lindes en (haag-) beuken. Op de hoge stuwwallen kwamen eiken en berken voor. De stuwwallen met keileem of klei waren begroeid met beuken en eiken en/ of eikenhagen. In het dekzandgebied groeiden eiken, berken en beuken. Elzen- en essenbossen bedekten de nattere beekdalen.

Het zachtere klimaat en de groei van planten trok zoogdiersoorten aan. Met de dieren kwamen ook de mensen die het landschap gingen gebruiken en veranderen.

2.2 DE MENSENHAND VORMT HET LAND

Jagers en verzamelaars

De eerste mensen betraden het oostelijk zandgebied in de Oude Steentijd. Zij trokken rond en leefden van de jacht en de visserij. Ook verzamelden zij eetbare planten, knollen, vruchten en bessen.⁰⁵ Door het landschap te vergelijken met soortgelijke landschappen valt te verwachten dat de mensen in de Steentijd leefden op hoge plekken in de buurt van beekdalen, zoals op de Needse Berg en op de overgang van de Needse Berg naar het Berkeldal. De oudste tastbare sporen van landgebruik in dit gebied dateren uit de Midden Steentijd. Een vuursteen pijl bevestigt het verblijf van mensen uit deze periode ten zuiden van de Needse Berg en op een dekzandrug in het Berkeldal.

Landbouwers

Vanaf het begin van de Nieuwe Steentijd – ca. 4900 voor Chr. – vond de overgang plaats van het jagen en verzamelen naar een bestaan dat gebaseerd was op landbouw. Mensen zochten de hogere plekken in het bos op om zich voor langere tijd te vestigen. Zij kozen daarvoor de stuwwallen, hogere dekzanden en de smeltwaterafzettingen. De lagere dekzanden waren moerassig en daarom ongeschikt als woon- en werkplaats. Sporen van bewoners uit de Nieuwe Steentijd zijn aangetroffen in Neede en bij Hoonte.

Van bos- naar parklandschap

Een eerste gevolg van het landgebruik door de mens was de ontbossing. De vroege landbouwers legden akkers aan in het bos door beplanting te verwijderen. Als de grond uitgeput was geraakt, lieten zij de akker braak liggen en begonnen elders opnieuw. Dit landbouwsysteem wordt 'zwerflandbouw' genoemd.⁰⁶ Nederzettingen hebben zich op deze manier steeds verplaatst. De verlaten grond groeide vol met grassen en kon vervolgens gebruikt worden voor het weiden van vee. In het gemengde eikenbos liet men varkens rondscharrelen. Op andere plekken kon het bos zich weer herstellen.⁰⁷ De echte ontbossing zette door omsteeks 3000 voor Chr.. De uitputting van de grond leidde tot een structuurloze bodem waarvan de bovenste laag mineraalarm was. De laag met humus- en ijzer hoopte zich op in een harde oerlaag die zich op 25 cm diepte bevond.⁰⁸ Het boslandschap veranderde onder invloed van de mens in een half open, parkachtig landschap met heidevelden, akkers en grasland.

Bevolkingstoename, stuifzanden en overstromende beken

De agrarische leefwijze had zo een positieve uitwerking op de bevolkingsgroei, dat de bevolkingdichtheid in Oost-Nederland toenam in de Bronstijd (2000-800 voor Chr.). Bij Borculo en Kisveld zijn sporen gevonden van nederzettingen

uit deze tijd. Bij Eibergen liggen grafheuvels en urnenvelden. De toename van de bevolking leidde gaandeweg tot verdere ontbossing. Uit stuifmeelonderzoek is gebleken dat er in die periode meer heideachtige planten dan grasachtige planten groeiden op de verlaten akkers. Hieruit valt op te maken dat de voorheen humusrijke bosgrond steeds verder verarmde.⁰⁹ Daarnaast kon het ontboste land het water minder goed vasthouden. Het land erodeerde. Het losse zand stooft op tot grote stuifzandgebieden. De beken begonnen bij hoge waterstanden buiten hun oevers te treden en zetten klei af in de beekdalen.

2.3 TIJD VAN IJZER EN ROMEINEN 800 V. CHR.-500

De IJzertijd (800 v. Chr. – 12 na Chr.) bracht veranderingen met zich mee in het dagelijks leven van de bewoners. Mensen ontdekten hoe zij ijzeroer konden verwerken tot ijzeren werktuigen.

Die werktuigen gebruikten bij het bewerken van de grond, maar ook bij het handelen met en vechten tegen nieuwe volkeren die het land betraden, zoals de Romeinen.

De Romeinen annexeerden Noordwest Europa in de eerste eeuw. De grens lag bij de Rijn. Het gebied boven de Rijn was daarom officieel geen onderdeel van het Romeinse Rijk. Toch was de Romeinse invloed wel aanwezig. Geregeld braken gevechten uit tussen de volkeren boven de Rijn en de Romeinen.

Tegelijkertijd handelden de volkeren ook met elkaar. Sporen die de Romeinen hebben achtergelaten zijn - evenals sporen van de periode daarvoor - lastig te vinden vanwege de bouwvoor die in de Middeleeuwen over oudere woon- en verblijfsplaatsen heen is komen te liggen. Kleine vondsten als Romeinse munten en sieraden bevestigen dat er contact was met het gebied boven de Rijn.

De Romeinen verlieten de lage landen in de 4de en 5de eeuw na Chr. Zij hadden destijds te maken met verschillende aanvallen van Germaanse stammen, met daarnaast een economische crisis.

Een onbekende periode

Na de terugtrekking van de Romeinen, volgde een periode waarvan weinig bekend is. Uit deze periode - de Dark Ages - onbreken geschriften. Ook zijn de archeologische vondsten schaars. Men veronderstelt dat er grote volksverhuizingen plaatsvonden en dat het bevolkingsaantal afnam. Door de bevolkingsafname kon het bos zich herstellen tot ongeveer de 9de en 10de eeuw.

Een bewijs voor het voorkomen van bos kan gevonden worden in de vele plaatsnamen die stammen uit de vroege Middeleeuwen, die volgde op de Dark Ages. Een groot aantal vroeg middeleeuwse plaatsnamen eindigen op -lo. Dit is een benaming voor een (open) plek in het bos.^{10 11} Uit de betekenis

kan afgeleid worden dat in de vroege Middeleeuwen opnieuw plekken ontbost werden. Berkellandse voorbeelden zijn Borculo, Ruurlo en Haarlo.

2.4 MIDDELEEUWEN 500-1500

2.4.1 Vroege Middeleeuwen (500-1000)

In de vroege Middeleeuwen werd de Achterhoek voornamelijk bewoond door Saksen. In dezelfde tijd bloeide onder leiding van de Merovingische dynastie, in het zuiden een machtig rijk op. Dit wordt ook wel het Merovingische rijk genoemd.¹² De Merovingische Franken ondernamen diverse pogingen om hun rijk uit te breiden in het noorden. De Saksen konden na meerdere aanvallen, uiteindelijk niet standhouden. Een Merovingische knikwandpot uit de 6de of 7de eeuw die gevonden is op de Needse Berg geeft aan dat er contact was met de Merovingen. Een ander gevolg van de komst van de Merovingen is het begin van de kerstening. De Franken hadden hun christelijke geloof meegebracht naar de lage landen.

Landschap en nederzettingen

Vanaf 800 nam de bevolking toe en opnieuw had dit zijn weerslag op het landschap. Door de bevolkingstoename nam ook de hoeveelheid land toe die omgevormd was tot weide en akkers. De natte moerassen, beekdalen en broekgebieden dienden als weide en hooiland. Op de wat drogere plekken kwam bouwland te liggen. In deze strategische keuze ligt de oorsprong van het kampenlandschap verscholen. Een boerderij stond in die tijd vaak op of aan de rand van een akker. De bebouwing vormde samen met de akker een huiskamp. De vroegmiddeleeuwse structuren die bij boerderijen met huiskampen horen zijn meestal onregelmatig en blokvormig. Ook nu nog worden deze kenmerken toegekend aan kampenlandschappen.

De bevolkingstoename leidde ook tot de groei van nederzettingen. Nederzettingen uit de vroege Middeleeuwen varieerden in vorm en omvang.¹³ Er waren vrijstaande boerderijen die soms met 2 tot 5 andere boerderijen een verspreid opgezette nederzetting vormden. Grotere nederzettingen waren er ook. Uit onderzoek in soortgelijke gebieden zijn nederzettingen gevonden met een grootte van 7 tot 20 boerderijen en 30 tot 100 bewoners. Bij een boerderij behoorde in die tijd waarschijnlijk 1,5 tot 4 ha akkerland. Vermoedelijk stammen veel boerderijplaatsen en buurschappen in Berkelland uit de vroege Middeleeuwen. Op de westflank van de Needse Berg en bij erva Olminkhof te Olden Eibergen zijn resten gevonden van nederzettingen uit de vroege Middeleeuwen.

2.4.2 Volle Middeleeuwen (1000-1350) Hofstelsel

Vanaf de 9de tot de 13de eeuw bepaalde het hofstelsel, gecombineerd met het markenstelsel, de manier van

leven in Berkelland. Doordat de twee stelsels met elkaar verweven raakten, is de verdeling van de macht en de inrichting van het bestuur een complexe aangelegenheid. In deze paragraaf wordt eerst het hofstelsel uitgelegd. De marken komen later aan bod. In hoofdlijnen werd het land bestuurd door personen die veel grond in bezit hadden. De grootgrondbezitters gaven hun goed in leen uit aan leenmannen. De leenmannen lieten op hun beurt het werk uitvoeren door horigen. Althans, zo was de situatie vooral in de vroege periode van het hofstelsel. Later veranderde het stelsel mee met de veranderingen door de eeuwen heen. In de meest eenvoudige opzet van een hof, was er sprake van een centrumplaats of hoofdhof te midden van een groot areaal cultuurgrond. Voorbeelden hiervan zijn de hoven die bestaan hebben bij Mallem en Borculo. Op het hoofdhof woonde de hofheer of zijn vervanger. Op het land stonden kleine boerderijen waar horigen en pachters woonden. Zij waren verplicht om goederen in natura te leveren en om werkzaamheden te verrichten voor de hofheer. Hoven hadden weinig invloed op ontginningen. De primaire taak bestond uit het beheren van grondbezit. Niet het uitbreiden daarvan.¹⁴ In de beginperiode bestond een hof uit ongeveer drie boerderijen en een hoofdhof. Vanaf de 12^e eeuw kwam er behoefte aan versterkte huizen, door ze in steen op te trekken, op een verhoging te plaatsen en of door een gracht om het huis te graven.

Het middeleeuwse landschap

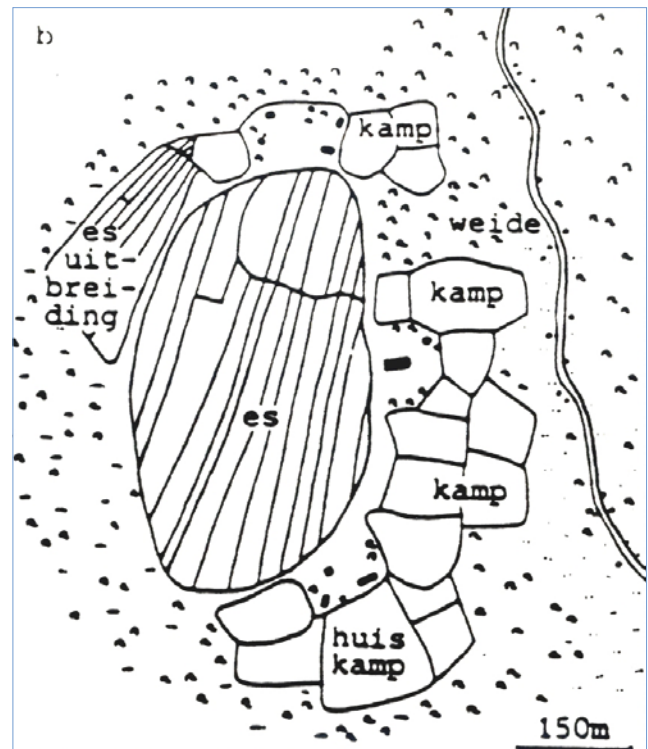
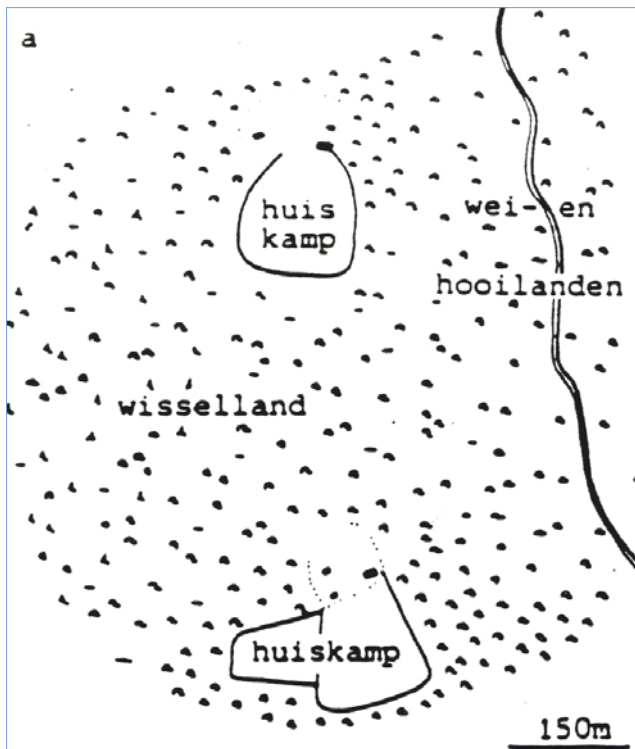
In de volle Middeleeuwen nam de bevolking snel toe. Ook de ontbossing zette zich verder door. De mensen bewoonden niet alleen meer de hogere delen, maar zij vestigden zich bij voorkeur op de overgang van hoog naar laag. De reden hiervoor was het landgebruik. In de lagere natte gebieden, zoals de beekdalen, groeiden grassen die prima dienden als wei- en hooiland.

Sporen in het landschap uit deze periode zijn nu nog zichtbaar. De mens wilde steeds meer gebruik maken van de natte gebieden, maar om deze toegankelijk te maken was een goede afwatering nodig. In de Middeleeuwen begon men met het graven van wetingen en sloten. Ook zijn de lopen van beken verlegd ter verbetering van de afwatering en de bevaarbaarheid.

Oude bouwlanden

Kampen en essen komen veelvuldig voor op de zandgronden. Dit geeft de zandgronden een kenmerkend karakter. Afhankelijk van de locatie worden essen ook wel engen of enken genoemd. Dit type bouwland heeft zijn oorsprong in de vroege Middeleeuwen, maar kwam vooral in zwang in de volle Middeleeuwen.

De akkers werden niet meer in de bossen, maar bij voorkeur bovenop de hoger gelegen zandruggen aangelegd, of op hoge plekken langs een beek. De essen en kampen zijn typisch voor het oostelijk

Het mogelijke ontstaan van een es vanuit eenmansessen/ kampen. (Baas, 1991)

zandgebied, waar de ondergrond minder vruchtbaar was dan in de klei- en veengebieden in het westen van Nederland. Het systeem is dan ook gebaseerd op het vruchtbaar maken van de zandige grond met mest, plaggen en huisvuil. De mest was afkomstig van de potstallen waar men het vee bijeenbracht. Het vee stond in de stallen op heideplaggen. De plaggen zorgden er met hun structuur voor dat het water minder snel kon wegzakken in de grond. De bollende 'esdekken' die in de Achterhoek voorkomen, bestaan dan ook uit een zandondergrond met daarop een bouwvoor dat bestaat uit een mengsel van plaggen en mest. Soms werden ook kleizoden, bosstrooisel en huisafval gebruikt om de structuur en vruchtbaarheid van het bouwland te verbeteren.¹⁵ Uit de samenstelling van een esdek, valt op te maken dat de essen en kampen te vinden zijn bij zandruggen die in de buurt liggen van landschappen die lange tijd in gebruik waren als heidevelden en graslanden.

Kampen en essen

In Berkelland komen zowel kampen als essen voor. Vanaf de 10de eeuw werd deze agrarische systematiek van grondgebruik op grote schaal toegepast en groeiden op een aantal plekken huiskampen - eenmansessen - en nieuwe akkers aan elkaar tot grote complexen. Soms werd ook collectief een nieuw complex aangelegd, bijvoorbeeld door verwante families. De akkers werden niet meer alleen individueel bewerkt. Vanaf 1000 ontstonden grote aaneengesloten bouwlandcomplexen die gezamenlijk werden beheerd.¹⁶ Dit houdt verband met de

bevolkingstoename en de groeiende vraag naar voedsel. Voorbeelden van grote essencomplexen zijn de essen van Olden Eibergen, kleine en grote es van Eibergen, Needse berg, Hupsel, Mallem, Gelselaar, Geesteren en Beltrum.¹⁷ Op de akkers werden vooral rogge en vlas geteeld voor de linnenweverij en gerst en hop voor het brouwen van bier. De vergroting heeft gevolgen gehad voor de verkavelingspatronen in het kampenlandschap. Naast de oude huiskampen werden nieuwe blokken met een regelmatiger vorm ontgonnen. Kampen groeiden aaneen en de aanvankelijke scheiding door middel van houtwallen verdween later waardoor de karakteristieke open essen ontstonden.

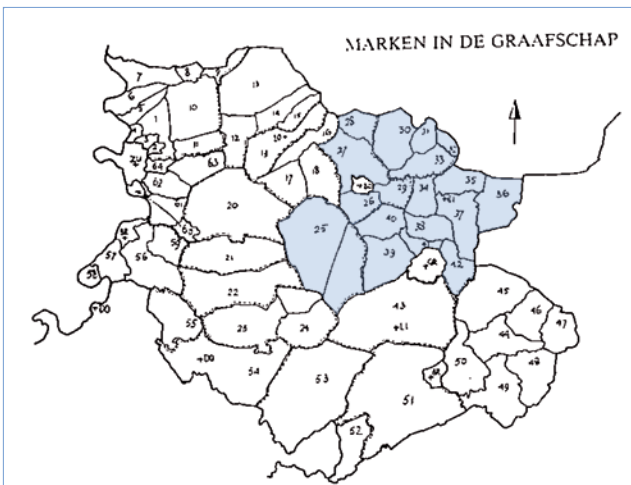
Marken

De bevolkingstoename zorgde er in de 13^e eeuw voor dat er een grote behoefte was aan ontginningen. Meer land moest meer voedsel opleveren. Tot dan toe werden de in de buurt van de akkers gelegen vrije, woeste gronden door iedereen gebruikt. Door het intensieve gebruik waren de gronden echter verschaald. De voorziening van producten uit de wildernis zoals hout, turf, heideplaggen en gras kwam in gevaar. Het werd noodzakelijk om het gebruik en ieders aandeel daarin, aan banden te leggen.

In het oostelijk zandgebied zijn rond 1200 organisaties opgericht die de reglementering rond het gebruik van gemeenschappelijke gronden onder hun hoede namen. Zij worden 'markgenootschappen' genoemd.

De marken zorgden ervoor dat de rechten van individuele boeren binnen een gemeenschap werden vastgelegd. Anderzijds bepaalde men welke gebieden onder de invloedssfeer van de gemeenschap vielen. Ieder lid kreeg aandelen of 'waardelen' naar rato van zijn grondbezit. Alleen de 'gewaarde erven' mochten vanaf de oprichting van het markgenootschap gebruik maken van de gezamenlijke grond. Als gevolg van het systeem namen de verschillen in sociale status toe. Dit kwam door de verdeling in vol gewaarde erven, gewaarde erven en keuters. Logischerwijs moesten de keuters en landlozen het vaak afleggen tegen de macht van de gewaarde erven. Vaak konden zij enkel wat bijverdienen door hun diensten te verhuren aan de grootgrondbezitters.

In het grondgebied van de huidige gemeente Berkelland werd in de 19^e eeuw gesproken over de marken van Olden Eibergen, Mallem, Rekken, Eibergen & Holterhoek, Hupsel, Beltrum, Lintvelde, Avest, Zwolle, Noordijk, Lochuizen, Brammelo & Brammelerbroek, Neede & Hoonte, Dijke, Geesteren, Gelselaar, Haarlo en Ruurlo.¹⁸ Aan de top van de organisaties stond een 'richter'. Vaak was het een eigenaar of gebruiker van een hof of erf die deze functie bekleedde. In de heerlijkheid Borculo waren de heren van Borculo bijna in alle marken erfelijk markrichter. De markrichter leidde de vergaderingen van de marken. De heer van Borculo liet dit overigens soms ook over aan zijn rentmeester. Van uit het verleden is bekend dat er markevergaderingen gehouden werden op Erve Hofman in Mallem, Erve Odink in Rekken, Olminkhof in Olden Eibergen en Van Bevervoorde in Gelselaar. De indeling in marken is essentieel in het begrijpen van het landschap van nu. Een aantal marken groeide uit tot buurschappen die zich later ontwikkelden tot grotere nederzettingen, zoals Eibergen en Rekken. Belangrijk voor de groei van een mark tot nederzetting was de ligging nabij een centraal hof of versterkt huis, de oprichting van een kerk of kapel en de afstand tot een handelsroute, zoals tussen Deventer en Munster.

Marken in de Graafschap (Demoed, 1987)

Ten tijde van de oprichting van marken vormde het leenstelsel de gangbare organisatie van bestuur. In wezen bouwde het markesysteem voort op de oorspronkelijke bestuurswijze van het Frankische hofstelsel met leenheren, leenmannen en leengoederen. Overigens bestonden naast het 'uitgeleende' land of goed, ook vrije goederen. Borculo is een voorbeeld van een vrije heerlijkheid. Als een leenman overleed, kwam het geleende goed weer terug bij de leenheer. Maar wat vaker gebeurde, was dat de goederen werden overgeërfd binnen de familie. Door deze gang van zaken, gingen families de leengoederen steeds meer zien als eigendommen, met alle gevolgen van dien.

2.4.3 LATE MIDDELEEUWEN (1350-1500)

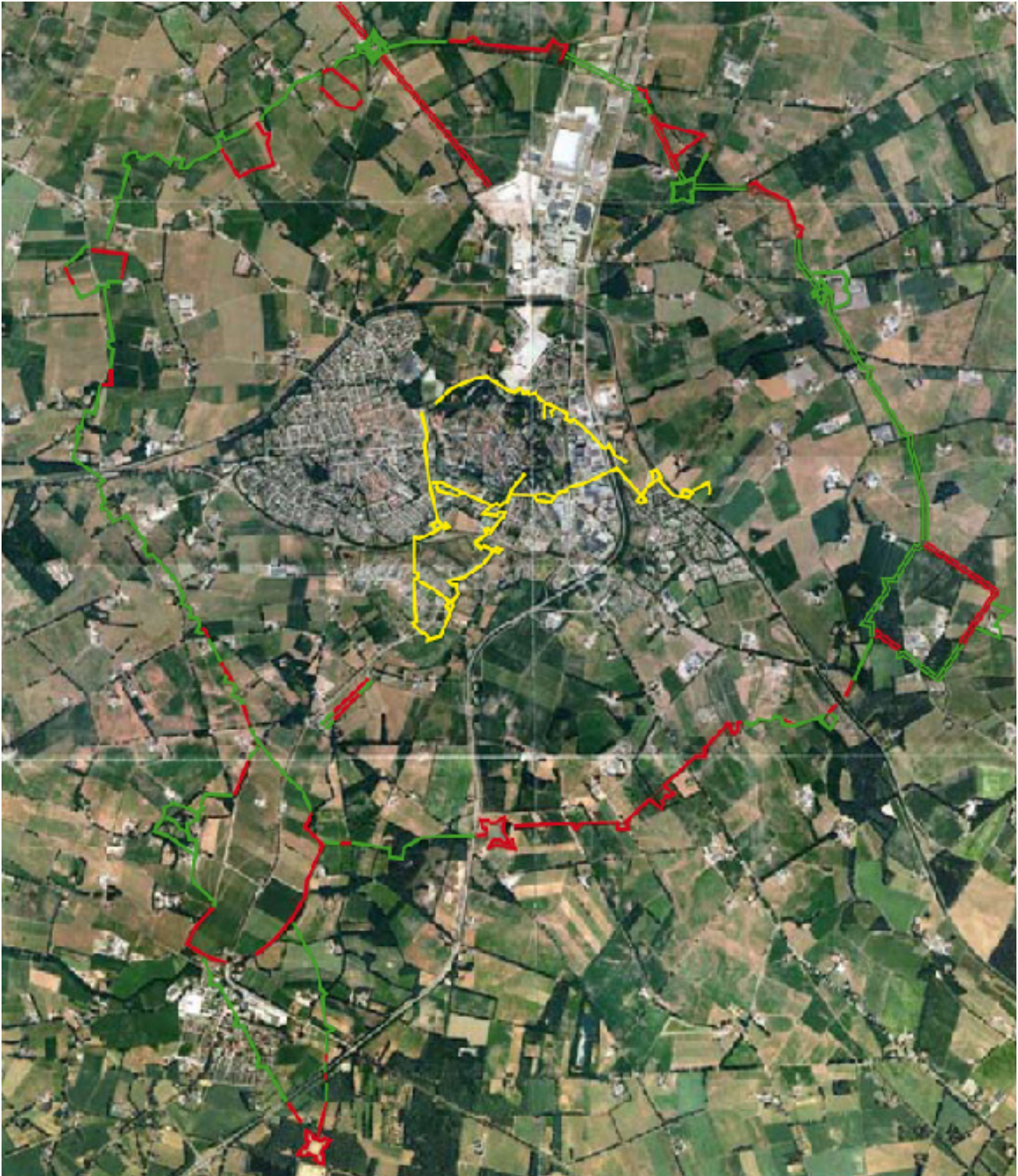
Het hofstelsel veranderde van karakter door de eeuwen heen. Er waren in de late Middeleeuwen niet alleen leengoederen en marken. Na de kerstening, kwam daar ook een christelijke bestuurslaag bij in de vorm van kerspelen. Wat daarnaast speelde, was de afname van het aantal hoven. Sommige hoven bleven bestaan als grote boerderij. In andere gevallen werkten de rentmeesters of meiers zich op tot lokale grootgrondbezitters. Een enkele keer groeide een hof ook uit tot een kasteel.¹⁹

2.5 NIEUWE TIJD 1500-1850

Na de Middeleeuwen traden veranderingen op in de maatschappij die van blijvende aard waren. De nieuwe tijd begon met een hevige internationale strijd waarin de lage landen zich losmaakten van het Spaanse koningshuis. De Opstand - ook wel Tachtigjarige oorlog genoemd - eindigde met de oprichting van een republiek. Een tweede internationale inmenging trad op aan het einde van de 18^e eeuw. De Bataafse omwenteling had met name op bestuurlijk gebied gevolgen. Ook voor Berkelland.

De Opstand

In de 16^e eeuw kwamen de Nederlandse gewesten in opstand tegen hun landsheer, de Spaans-Habsburgse koning Filips II. De opkomst van het calvinisme in noordwest Europa speelde een grote rol in de strijd tegen de overwegend katholieke zuidelijke gewesten. De tegenstellingen waren zo groot dat de noordelijke gewesten zich in 1588 verenigden tot de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De Republiek werd ook wel de 'Verenigde Provinciën' genoemd. Het grondgebied had min of meer dezelfde vorm en omvang als het huidige Nederland heeft. In dat opzicht stond de oprichting van de Republiek aan de wieg van het huidige staatsbestel. De republiek hield theoretisch stand tot het einde van de 18^e eeuw. De oorlog ging niet voorbij aan de Achterhoek. Deze lag namelijk in de frontlinie. Op de lijn Zutphen, Lochem, Doetinchem en 's Heerenberg lag de defensielinie.

Circumvallatielinie rond Groenlo. Het noordelijke deel ligt in gemeente Berkelland, richting Beltrum, Avest en Hupsel. De roodgekleurde delen zijn bekend, de ligging van de groen gekleurde delen is gebaseerd op de kaart van Hugo de Groot. (bron: BKP Grolse linie 1627)

De Staatsen hadden hun garnizoenen in deze steden - inclusief Doesburg - gelegerd. Zij maakten daarbij gebruik van de kastelen die er stonden.

De Spanjaarden hadden hun uitvalsbasis in Groenlo, Bredevoort en Anholt. Een aantal plaatsen werd verschillende keren belegerd. De bevolking onderging nadelige gevolgen van de oorlog.

De soldaten trokken plunderend door het land. Om plunderingen tegen te gaan, kregen de dorpen en buurschappen een maandelijkse contributie opgelegd. Dit hielp slechts gedeeltelijk. Soldaten van zowel de Staatse als de Spaanse zijde bedreigden de bewoners met het in brand steken van hun huizen en stallen, wanneer zijn niet bereid waren om vee en andere bezittingen af te staan.²⁰

Een ander gevolg voor de inwoners van Berkelland waren de godsdiensttwisten tussen de hervormden en de bisschop van Munster. Dit leidde onder andere tot een mix van protestantse en katholieke inwoners. Ook heeft de strijd tot gevolg gehad dat de bewoners van het oosten van dit gebied over kerkepaden te kerke gingen in Zwiłbroek.

Pas na de verovering van Groenlo in 1627, Venlo en Roermond kwam het leven in rustiger vaarwater terecht. Van de verovering van Groenlo zijn een aantal sporen overgebleven in het landschap. De circumvallatielinie rondom de vestingstad Groenlo, lag met het noordelijke deel in het gebied dat nu tot gemeente Berkelland behoort. De insluitingslinie is aangelegd door Frederik Hendrik in de zomer van 1627 en is gebruikt om de Spanjaarden te verjagen uit het bezette Groenlo. De linie is niet overal even goed zichtbaar. Nog herkenbaar zijn de resten van schansen en andere aarden verdedigingswallen. De linie heeft bestaan uit redoutes, schansen, kwartieren, liniedijken en schootsvelden. De kenmerkende structuur is met luchtfoto's soms waarneembaar. Binnen de gemeentegrenzen van Berkelland liggen vijf kwartieren, hoorwerk 'Het Hart' en de Hollandse Schans. Binnen de kwartieren konden soldaten uitrusten. Een hoornwerk bestond uit twee halve bastions.²¹

Bevolkingsomstandigheden

De zeventiende eeuw hield over het algemeen voorspoed in, al was dit van relatief korte duur. Tijdens de gouden eeuw lag het economisch zwaartepunt in het westen van de Republiek. Inmiddels is aangetoond dat ook de voornamelijk agrarische gemeenschappen in het oosten van ons land wisten te profiteren van een gunstige markt. Halverwege de 17e eeuw, stagneerde de economie. Het einde van deze economische voorspoed werd buiten Amsterdam sterker gevoeld dan daar binnen. In de kleinere marktplaatsen sloeg de krimp genadeloos toe. De inwonersaantallen van steden en dorpen liepen drastisch terug en de prijzen voor landbouwproducten daalden. Tegelijkertijd werd de belasting steeds verhoogd. Het centrale bestuur - de Generaliteit - verkeerde continue in geldnood.

Bataafse republiek in 1798. De Achterhoek is verdeeld over de departementen Ouden IJssel en Van den Rijn. (Bron: www.wikipedia.org)

De Republiek had na de Tachtigjarige oorlog namelijk opnieuw te maken met oorlogen. Tussen 1688 en 1697 woedde de Negenjarige oorlog tegen Frankrijk. Niet veel later raakte de Republiek betrokken in de Spaanse Successieoorlog (1701-1714). De kosten werden steeds gedragen door de bevolking. Tussen 1650 en 1750 trad overigens een verschuiving op in de bevolkingsspreiding. In het westen van de Republiek nam de bevolking af, terwijl er in het oosten inwoners bij kwamen. Tegen het einde van de 17e eeuw nam het aantal keuterboeren en landlozen toe. Een deel van de bevolking kwam terecht in de lagere sociale klasse en trokken naar het platteland.²² De keuters stichtten vaak op afgelegen plaatsen in de markten kleine boerenbedrijven. Zo ontstonden kamponggingen en/ of huttenkolonies.

Hervormingen

Aan het einde van de 18e eeuw kwam in navolging van de Verlichting en de Franse Revolutie een 'fluwelen revolutie' op gang in de Republiek. De revolutie was gericht tegen de macht van de elite. Men wilde strijden voor meer 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' in de inrichting van de staat. De bevolking was gesplitst in twee partijen. De Orangisten pleitten voor het behoud van het oude systeem. De Patriotten streden voor hervormingen.

Hierbij werden zij geholpen door de Girondijnen, een partij die ontproten was uit de Franse revolutie. In 1793 vielen de Fransen de Nederlanden binnen. Zij werden gesteund door de Hattemse patriotten-leider Herman Willem Daendels en het Bataafs legioen, bestaande uit gevluchte patriotten.²³ Zij veroverden diverse steden en gebieden. De Bataafse omwenteling heeft in Gelderland ongeveer drie maanden in beslag genomen, van november 1794 tot februari 1795. De gevolgen waren op vele terreinen merkbaar. Ten eerste werd in Gelderland de Landdag - bestaande uit de gewesten Gelre en Zutphen - omgedoopt in de Provisionele Representanten van het Volk van Gelderland. Anders dan voorheen, werd het volk niet alleen meer vertegenwoordigd door steden, maar ook door plattelandsgemeenten. Ten tweede werd een scheiding aangebracht tussen de bestuurlijke en de rechterlijke macht. Zo werd de rechterlijke macht ondergebracht in het Hof der Justitie. In 1795 werd de Bataafse Republiek uitgeroepen. Behalve de genoemde bestuurlijke veranderingen, betekende dit ook voor de bevolking dat zij voortaan geregistreerd moest worden in een burgerlijke stand. Daarnaast kwam er een uniforme rechtspraak, een munteenheid, vastgestelde maten en gewichten en regels omtrent de belastingheffing. Ook belangrijk was de afschaffing van de heerlijke rechten. Het betekende het einde van heerlijkheid Borculo, die eeuwenlang een grote stempel drukte op het gebied. Daarvoor in de plaats werd het land ingedeeld in gemeenten met aan het hoofd een burgemeester. De meeste bestuurlijke rechten die behoorden tot de heerlijkheden gingen over naar de gemeenten. Voor katholieken brak een tijd aan waarin zij na een periode van circa 200 jaar weer geaccepteerd werden als gelijke burgers. De Bataafse republiek was een bondgenoot van de Franse republiek. De republiek was immers met hulp van de Fransen in het leven geroepen. De Fransen drukten echter nadien een zware stempel op de Nederlanden, bijvoorbeeld door het legeren van Franse soldaten. Ook moest de republiek schadevergoeding betalen en leningen verstrekken aan Frankrijk. In 1798 kwam een einde aan de revolutie. Na conflicten tussen de hervormers en de conservatieven, kwam een partij aan de macht die voor een compromis koos. Uiteindelijk greep Napoleon zijn kans om de Nederlanden beter te controleren. Hij richtte de vazalstaat 'Koninkrijk Holland' op in 1806. Zijn broer Lodewijk Napoleon werd koning. Het Koninkrijk hield niet lang stand. De Fransen werden verdreven en in 1813 is vervolgens het Koninkrijk der Nederlanden gesticht. De zoon van voormalig stadhouder Willem V werd aangesteld als Koning Willem I. De hervormingen die hadden plaatsgevonden sinds de Bataafse revolutie werden echter niet teruggedraaid.

Afschaffing Marken

Sinds de oprichting van de Republiek, Bataafse republiek en de stichting van het Koninkrijk, was het centraal bestuur dichterbij gekomen. In Den Haag kwamen onderwerpen aan bod in die gevolgen hadden voor de regio's die wat verder af lagen van het 'westen'. Al sinds halverwege de 18^e eeuw waren door het liberale denken in het tijdperk van de Verlichting, stemmen opgekomen voor het verdelen van de gemeenschappelijke gronden. De intellectuele elite had door de goede graanprijzen aan het einde van de 18^e eeuw, interesse gekregen voor de rendabiliteit in de landbouw. Dit had hoogstwaarschijnlijk te maken met het feit dat zij zelf vaak grootgrondbezitters waren. Verlichte heren zagen de markegenootschappen als 'eene ontzaggelijke groote hinderpaal tegen de voortgang der landbouw'.²² De heren hadden echter weinig oog voor het belang van de wilde woeste gronden voor de boeren op de zandgronden. Terwijl de gronden in de praktijk onmisbaar waren in het landbouwsysteem. Boeren met weinig vee konden daar namelijk voor weinig geld vee laten grazen en ze konden plaggen afsteken op de heide voor brandstof en voor het bedekken van de stalvloeren. Overigens kwamen ook in andere Europese landen ontwikkelingen op gang waarbij gronden werden verdeeld. Het achterliggende idee was dat de grond efficiënter gebruikt zou worden als het in privaat bezit was. Koning Lodewijk Napoleon schiep een juridisch kader om tot verdeling te komen. Er was toen zo weinig draagvlak dat de meeste initiatieven strandden. In de 19^e eeuw veranderde dit aanzienlijk. Dit had te maken met de uitvinding van kunstmest en de opkomst van landbouwcoöperaties die zich bezig hielden met de verwerking van zuivel en aardappelen. Ook kwamen er boerenleenbanken.

Intermezzo kaartbeeld ca. 1800

Op de afbeelding is het grondgebied van de huidige gemeente Berkelland weergegeven zoals het rond 1785 in gebruik was. Opvallend zijn de grote lege gebieden, zoals het Lochemse veen, Ruurlose broek, Noordijker broek, Gelseler broek, de Waterhoek, het Hunterveld, het Haarlose veld en de Eibergse heide. Op de kaart is te zien dat het leven zich in Berkelland voornamelijk afspeelde langs de beekdalen. De beken liggen als levensaders door het land. Langs het water lagen de akkers en weilanden. Hier zijn ook de meeste nederzettingen tot bloei gekomen. Aan de Berkel liggen van oost naar west; Rekken, Eibergen, Haarlo en Borculo.

Gelselaar en Geesteren liggen als hoger gelegen enclaves aan weerskanten van de Bolksbeek. Beltrum bestaat uit een groot complex van landbouwgronden tussen de Slinge en de Leerinkbeek. Dit zijn overigens niet de namen die in die tijd gebruikt werden. Het verloop is ook veranderd door de eeuwen heen. Ruurlo ligt aan de Baakse beek. Enigszins afgelegen lagen Hupsel en andere buurschappen. Globaal gezien kan het patroon van bewoning op hogere plekken in de buurt van water vrijwel overal worden herkend in Berkelland.

Intermezzo kaartbeeld ca. 1840

De kaart uit 1833-1835 is nauwkeuriger ingetekend dan de kaart uit 1785. Hierdoor is geen goede vergelijking mogelijk als het gaat om de groei van nederzettingen. Wat wel opvalt zijn het voorkomen van lange rechte wegen, die niet ingetekend zijn in 1785. De meest in het oog springende is de 'Straatweg van Zutphen naar Winterswijk' over Ruurlo en Groenlo. Ook is in de periode tussen de kaartbeelden begonnen met de ontginning van het Ruurlose broek. In het eerder lege gebied, zijn rechte vakken ingetekend. Dit geldt ook voor het Wolfersveen tussen Beltrum en Zelhem. Het Eibergse veld lijkt echter nog net zo leeg als voorheen.

Topografische kaart omstreeks 1830 (bron: Grote Historische Atlas van Nederland 1:50:000 3 Oost-Nederland 1830-1855)

Intermezzo kaartbeeld ca. 1900

Deze kaart laat zien dat de broekgebieden en velden in cultuur gebracht worden. De moderne, rationele en rechte verkaveling contrasteert met de kronkelende lijnen en onregelmatige blokken van het oude cultuurland. De belangrijkste doorgaande wegen zijn met rood ingetekend. De kleur geeft aan dat de wegen verhard waren met klinkers, grint of gruis. Bij dergelijke wegen stonden tolhuizen. Nieuwe elementen zijn ook de stations en spoorlijnen, bijvoorbeeld bij Neede. In de buurt van het spoor staan ook twee stoomweverijen ingetekend. De komst van industrie en spoorwegen hangen met elkaar samen en is een typisch fenomeen uit de periode 1880-1920.

Historische Atlas Gelderland. Chromotopografische Kaart des Rijks 1: 25 000.

2.6 DE 19^E EN 20STE EEUW

In de 19^e eeuw veranderde het Berkellandse landschap, dat eeuwenlang op een soortgelijke wijze in gebruik was geweest, opnieuw. Voor de modernisatie doordrong, bestond een groot deel van Berkelland uit onbebouwde woeste grond. De bewoning en het landgebruik lagen vrijwel altijd langs de beken. Dit begon te veranderen vanaf circa 1820. Het land werd centraal geregeerd, wat tot gevolg had dat er meer aandacht kwam voor de oprichting van scholen, de aanleg van wegen en spoorlijnen en de verdeling van de gezamenlijke gronden. Tegelijkertijd zorgde de uitvinding van stoommachines voor de opkomst van industrieën. Deze 19^e eeuwse ontwikkelingen brachten veel teweeg in de samenleving.

Markeverdeling en ontginningen

Nieuwe inzichten in ontwateringstechnieken, in de ontginningen en in de agrarische bedrijfsvoering leidden in combinatie met een vooruitgangsgeloof in de maakbaarheid van het land, tot veranderingen in het landschap. Deze vonden plaats tot in de tweede helft van de 19^e eeuw. Woeste heidegronden en drassige broekgebieden zoals het Eibergse Veld, Ruurlose Broek, Noordijkerveld, het Lintveldse Broek en het Bellegoor konden vanaf toen door het verbeteren van de afwatering plaats maken voor ontginningen ten behoeve van de landbouw. Dit zorgde voor een totale herinrichting en metamorfose van het land. De herinrichting werd vergemakkelijkt door de invoering van het kadaster in 1832, waardoor de grenzen van de marken nauwkeurig vastgelegd waren. Vanaf circa 1840 startte de grootschalige ontginning in traag tempo, mede omdat door mestgebrek de zandgronden niet erg rendabel en gewild waren. Bovendien waren de grond- en pachtprizen gestegen toen bleek dat de landbouw winstgevender kon zijn dan ze tot dan toe was. Dit viel niet te combineren met de behoefte aan weidegebieden voor bijvoorbeeld schapen. Pas na de markewet van 1886 en het gebruik van kunstmest rond 1900 kwam de ontginning in een stroomversnelling terecht. In het oosten van Berkelland, werd in 1845 de mark van Mallem als eerste verdeeld. Ook niet gewaarde keuters konden recht hebben op stukken grond.

Kenmerkend voor de jonge ontginningen uit de 19^e en 20ste eeuw zijn de regelmatige patronen en haakse hoeken in de verkaveling van het land en de eenzijdigheid in het landgebruik.²³ Vaak zijn hele stukken land uitsluitend in gebruik voor soortgelijke landbouwdoeleinden; veehouderij, tuinbouw of akkerbouw.

Wegen

Het centrale bestuur ging zich in de 19^e eeuw ook bezighouden met de aanleg van nieuwe wegen. Tot die tijd was het wegbeheer een taak geweest

van de marken. Maar na de verdeling kwam deze taak bij de gemeenten terecht. Doorgaande wegen kregen steeds vaker een verhard oppervlak. In 1845 werd een grindweg aangelegd tussen Groenlo, Eibergen en Haaksbergen. Daarna volgde de Deventer Kunstweg van Deventer via Borculo naar Groenlo. De uitbreiding met een zijtak van Haarlo via Eibergen en Rekken naar Vreden is in 1851 uitgevoerd. De meeste doorgaande wegen lagen op de grens tussen het oude cultuurlandschap met akkers en de woeste gronden. Een uitzondering waren de wegen van Eibergen naar Groenlo en Winterswijk. Deze hadden een recht tracé over de woeste gronden. Naast de verharde wegen voor het snellere verkeer, bleven de wegen voor de ontsluiting van de landerijen voor lange tijd uit een zandig wegdek bestaan. Een gevolg van de vernieuwing in de infrastructuur was dat de woeste gronden beter te bereiken waren. En dit was handig voor het ontginnen.

Scheepvaart

Met name tussen 1820 en 1860 was scheepvaart van belang. In die tijd voeren Berkelzompers over de Berkel.²⁴ Door verbeterde landwegen verminderde de scheepvaart. De Berkel kreeg vanaf toen een grote rol in de afwatering. Dit had te maken met de verdeling van de marken en het graven van sloten die op Berkel afwaterden.

Spoorwegen

In 1839 deed de spoorwegen hun intrede in het Nederlandse landschap. Het oosten werd in een latere fase aangesloten op het spoorwegennet. In 1878 kam de spoorweg Winterswijk-Zutphen gereed. In 1884 volgden de spoorlijnen tussen Winterswijk en Neede en van Ruurlo naar Hengelo (OV).²⁵ Het spoor was vooral van belang voor de opkomende industrie in Twente, Achterhoek, langs de Oude IJssel en over de grens in Duitsland. De spoorlijn stond in Berkelland vooral in dienst van de industrieën van Neede en Eibergen, Borculo en Ruurlo. Met de trein werd steenkool aangevoerd voor de fabrieken die gebruik maakten van stoommachines. Ook de agrarische sector vaarde wel bij de spoorwegen. Landbouwproducten konden per trein afgevoerd worden en men kon sneller aan kunstmest komen. Door de spoorwegen verbeterde tevens de verbinding tussen het oosten en het westen van Nederland.

Industrie

Door de betere ontsluiting van het oosten van Nederland, kwam een industrie op gang in Berkelland. De weverij was de meest voorkomende bedrijvigheid. In Neede en Eibergen zijn nog gebouwen te vinden die herinneringen oproepen aan deze tijd. Het gaat niet alleen om oude fabrieken, maar ook om arbeidershuizen en directeursvilla's. De industrie zorgde hierdoor ook voor een verandering in het straatbeeld van de van oorsprong door landbouw gedomineerde nederzettingen.

Bewoning en bebouwing

De economische vooruitgang, verbeterde voedselkwaliteit en de komst van nieuwe industrieën leidde in de 20ste eeuw tot een groei van dorpen en steden. Veel mensen trokken naar plaatsen waar werk was in de nieuwe fabrieken. De groei is in de beginperiode voorzichtig te zien aan de uitbreiding door middel van lintbebouwing langs de oudere wegen. In latere perioden begint de planmatige uitbreiding met arbeiderswijken. Dit had te maken met de Woningwet die in 1901 werd ingevoerd. Vanaf die tijd ging de overheid zich actief bezighouden met het welzijn van de inwoners en eisen stellen aan woningbouw. Rond 1930 leidde dit tot uitbreidingsplannen in de grotere kernen. Specifiek voor Berkelland is ook de periode van de 'wederopbouw' van Borculo na de verwoestingen van een cycloon op 10 augustus 1925. De ravage was enorm. Het is daarom dat in Borculo veel bouwwerken terug te vinden zijn uit deze periode. Twee jaar later werden ook Beltrum, Olden Eibergen en Neede getroffen door een cycloon. Na de Tweede Wereldoorlog begon de nationale wederopbouw. In rap tempo moest gebouwd worden om de groeiende bevolking van woningen te voorzien. Kenmerkend zijn de inpassing van de ruimte voor auto's, de efficiëntie en de massa-productie. Er trad een scheiding van functies op, resulterende in woongebieden, werkgebieden en winkelcentra.

Standaardisatie en wederopbouw in het buitengebied

Tot de Tweede Wereldoorlog kwamen in de Achterhoek veel gebouwen en landschapspatronen voor die typisch waren voor de streek. In het oosten van Berkelland kwamen – en komen – bijvoorbeeld veel boerderijen voor in het buitengebied met grote kappen met oranje-rode dakpannen, een lage gootlijn en witte belijningen. De boerderijen hebben een rechthoekige vorm of een T-variant. Het type gebouw, in combinatie met het zandlandschap, is kenmerkend voor het oosten van Nederland. Het beeld veranderde na de Tweede Wereldoorlog in de periode van wederopbouw tot op heden.

Na de Tweede Wereldoorlog brak een tijd aan met grote maatschappelijke en economische veranderingen. De modernisering in de agrarische sector zorgde voor mechanisering, specialisatie en schaalvergroting in de bedrijfsvoering, wat uiteindelijk consequenties had voor het landschap. In het ontwerp en bij de bouw van agrarische gebouwen werd gekeken naar functionaliteit en kostenbesparing. Dit vond op landelijk niveau plaats en vaak werd de vormgeving van de agrarische bebouwing overgelaten aan landelijk opererende stallenbouwers. Hierdoor is vervlakking opgetreden in de agrarische gebieden. Voorbeelden van naoorlogse niet-streekeigen bebouwing zijn

bijvoorbeeld de ligboxenstallen die vanaf de jaren '60 gebouwd zijn.²⁶

Ruilverkaveling

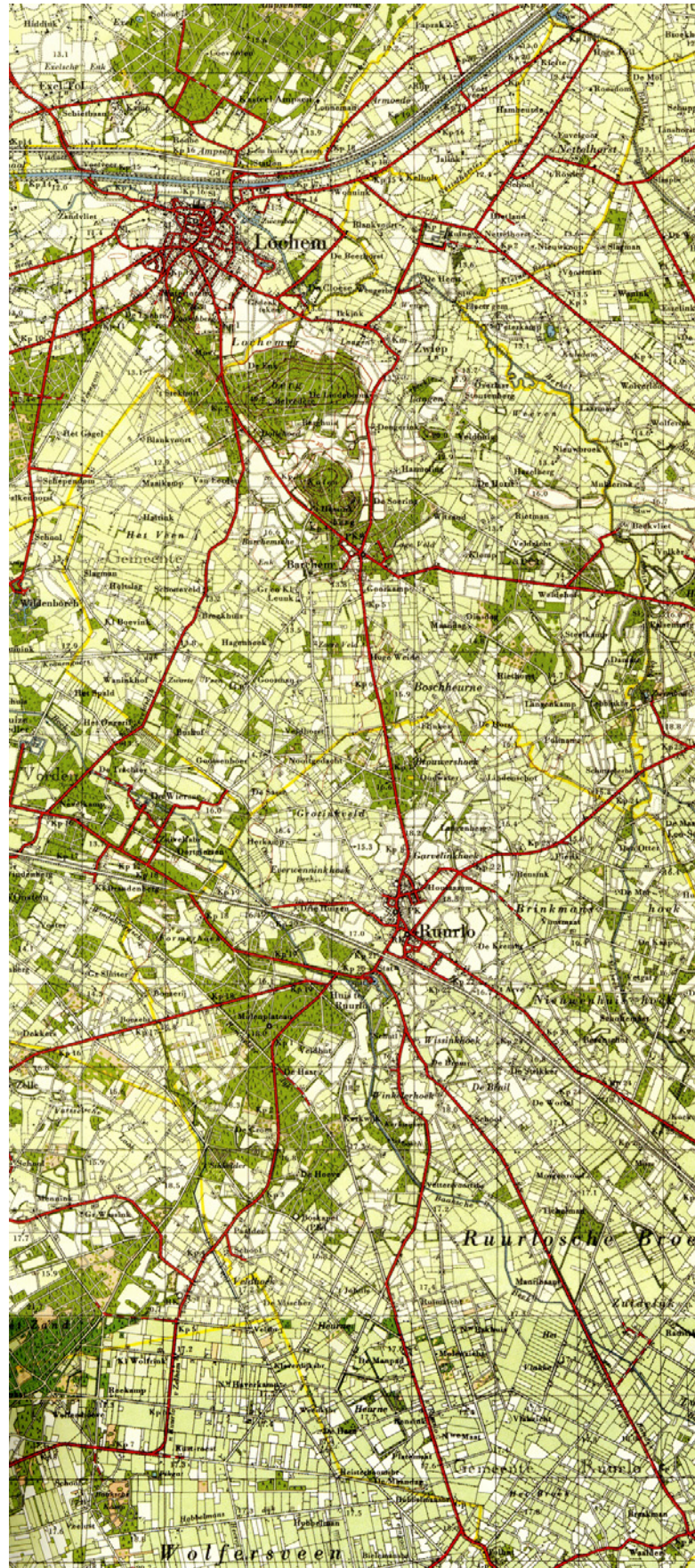
Niet alleen de bebouwing maakte een standaardisatie door, ook het landschap kreeg te maken met grootschalige veranderingen. De bedrijven groeiden in oppervlakte en door machines konden grotere percelen bewerkt worden. Om het werk te versnellen, werd landelijk ruilverkaveling mogelijk gemaakt. Doel was het verbeteren van de inrichting van het landelijk gebied. Verbetering was nodig omdat het grondbezit versnipperd was, veel percelen slecht bereikbaar waren en de ontwatering vaak te wensen overliet. De eerste ruilverkavelingswet dateert uit 1924, maar de meeste ruilverkavelingsprocessen vonden plaats tussen 1950 en 1975. Bij een proces waren boeren, hun belangenorganisaties, het kadaster, waterschappen, gemeenten, provincies en het Rijk betrokken.²⁷ Grondeigenaren konden in overleg kavels met elkaar ruilen, zodat hun grondeigendom aaneengeschakeld en rondom de boerderij kwam te liggen.

De gevolgen voor het landschap waren groot, aangezien op veel plaatsen de eeuwenoude verkaveling verdween. Ook zijn kronkelende wegen en begrenzingen recht getrokken. Toch heeft de ruilverkaveling voor het oostelijk zandgebied niet zo desastreuus uitgepakt als elders in het land. In de Achterhoek is aansluiting gezocht bij de bestaande blokverkaveling. Wel zijn veel houtwallen verdwenen. Ook is vermoedelijk een aantal verhogingen – zoals steilranden – geëgaliseerd. Kenmerkend voor de ruilverkavelingsblokken is de oververtegenwoordiging van naoorlogse boerderijen. Maar ook de diepe rechtgetrokken wateren, gedraineerde percelen, 20ste eeuwse gemalen en betonnen bruggen.

Ruilverkavelingsprocessen voltrokken zich rond Beltrum, Noordijk en Rietmolen. De herverkaveling kwam bij Noordijk en Rietmolen op gang in 1948, toen de Aan- en Verkoop Vereniging Noordijk en Coöperatieve Landbouwvereniging Rietmolen en Omstreken een aanvraag voor ruilverkaveling indienden bij de Cultuurtechnische Dienst. Het plan werd 'Ruilverkaveling Neederberg' genoemd. Het hele plangebied was bij elkaar ca. 1.200 ha groot. Een van de doelstellingen was om alle bedrijven aan een verharde weg te brengen. Een insteekweg kon eventueel ook een oplossing bieden. Binnen het hele proces vonden ook boerderijverplaatsingen plaats, bijvoorbeeld aan de Schoolweg, en de Blinkweg. In een aantal gevallen zijn in die periode oudere woningen en boerderijen afgebroken, ten behoeve van het verbeteren en verbreden van de infrastructuur of de afwatering. Daarvoor in de plaats kwamen boerderijen en bungalows, losstaande stallen en schuren en rechte wegen.

Intermezzo kaartbeeld ca. 1955-1965

Halverwege de 20ste eeuw is het landschap meer versnipperd geraakt. Op het kaartbeeld is te zien dat de heidevelden zijn verdwenen. De contrasten tussen het bouwland (wit) en grasland (lichtgroen) zijn veel minder prominent aanwezig dan rond 1900. Dit heeft te maken met het gebruik van kunstmest en de ontsluiting en ontwatering van de afgelegen gebieden. Hierdoor werd de landbouw minder afhankelijk van de natuurlijke landschappelijke situatie. Het wegennet is sinds de komst van de auto duidelijk uitgebreid. De uitbreiding van bebouwing vindt plaats in blokken rondom de oude kern.

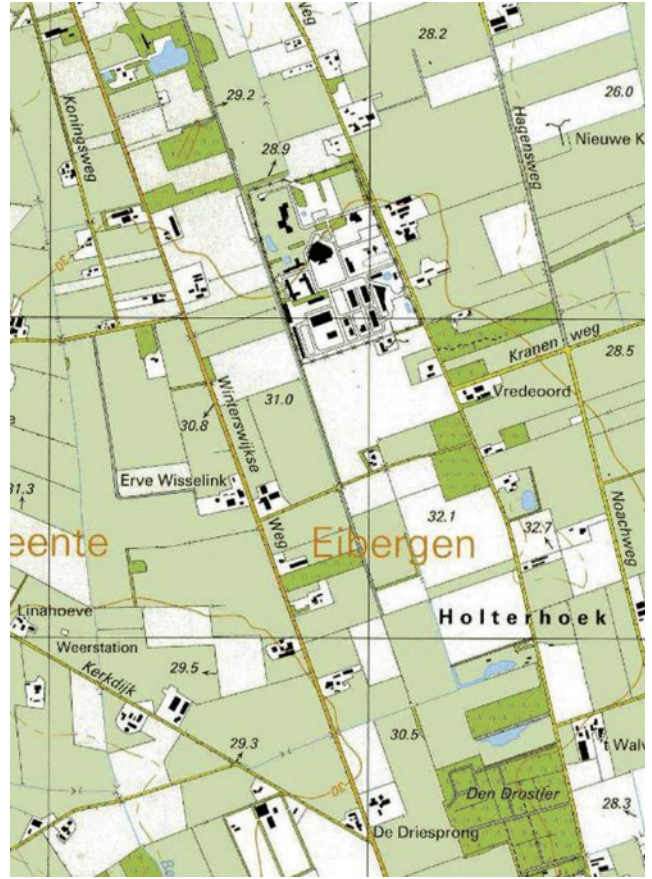
Atlas van topografische kaarten Nederland 1955-1965 (2006), Landsmeester

Uitgeverij 12 Provinciën.

De Holterhoek bij Eibergen voor de ruilverkaveling rond 1900.

De Holterhoek bij Eibergen na de ruilverkaveling in 2004.

2.7 SAMENGEVAT

Het landschap heeft een lange dynamische.

Allerlei gebeurtenissen die geschetst zijn in de algemene geschiedenis hebben een ruimtelijke impact gehad op het landschap.

Aan deze sporen uit het verleden is ook in Berkelland terug te vinden wanneer men bekend is met het verhaal achter het ontstaan en bestaan.

- De landschapsvorming is te herkennen aan de *hoogteverschillen* in het landschap, zoals de stuwwal van de Needse Berg en de drassigheid van het Ruurlose broek.
- Bewoning van hoge ouderdom is minder zichtbaar, maar wel te herleiden uit het urnenveld bij Eibergen. De Needse Berg kan ook gezien worden als een oude bewoningsplek.
- Uit de vroege Middeleeuwen stammen de *plaatsnamen* die eindigen op -lo, zoals Ruurlo, Haarlo en Borculo.
- *Essen en kampen* komen veelvuldig voor in Berkelland. Het zijn sporen met een oorsprong uit voornamelijk de volle Middeleeuwen.
- Het *hofstelsel* was prominent aanwezig in de Berkellandse historie. Het Hof te Borculo bestaat niet meer. Huize de Kamp in Neede is daarentegen een van de weinige overgebleven oude hofstedes. De macht van grootgrondbezitters en landheren is ook terug te zien aan Kasteel Huis Ruurlo, met haar pachtboerderijen. Uiteraard zijn er veel meer sporen terug te herleiden naar deze periode.
- De *marken* hebben een grote rol gespeeld in het gebruik van het land en in de samenleving rond een mark. Voorbeelden zijn de esdorpen met een groot open escomplex met aan de randen agrarische bebouwing en in de buurt van een broekgebied en heideveld. Dit samenhangende patroon is wederkerend in Berkelland en heeft alles te maken met de ontwikkelingsgeschiedenis van de steden, dorpen en buurschappen in Berkelland. Daarnaast hebben de markegrenzen lange tijd voortbestaan in de begrenzing van de voormalige gemeenten die samen opgingen in gemeente Berkelland.
- *Infrastructuur* zoals verharde wegen en spoorlijnen uit de 19^e eeuw zorgde ervoor dat industrieën konden ontstaan bij Neede en Eibergen.
- De grote velden die voorheen dienst deden als gemeenschappelijke grond zijn in de 19^e en 20ste eeuw *ontgonnen*. Dit is te herkennen aan de rechte wegen en waterlopen, in tegenstelling tot de oude kronkelende wegen en onregelmatige verkaveling.
- De *beken* in Berkelland hebben altijd een rol gespeeld in Berkelland. Tegenwoordig zijn recreatie en verfraaiing van het landschap naast de ontwatering ook belangrijke functies.

VOETNOTEN HOOFDSTUK 02

⁰² Gelders Genootschap (2010), Cultuurhistorische analyse Ruurlo en omgeving.

⁰³ RAAP-rapport 1701, P 75.

⁰⁴ Noordhoff Uitgevers (2009), P 14.

⁰⁵ RAAP (2008), RAAP-rapport 1748, P 24.

⁰⁶ Keverling Buisman, F. e.a. (1998), P 28.

⁰⁷ Barendse, S. et al (2000), P 106.

⁰⁸ Berendsen, H.J.A. (2000), P 63.

⁰⁹ RAAP (2008), RAAP-rapport 1748, P 25.

¹⁰ Berendsen, H.J.A. (2000), P 213.

¹¹ Keverling Buisman, F. e.a. (1998), P 29.

¹² Keverling Buisman, F. e.a. (1998), P 29-30.

¹³ Barendse, S. et al (2000), P 107.

¹⁴ Berendsen, H.J.A. (2000), P 64.

¹⁵ RAAP (2008), RAAP-rapport 1748, P 28-29.

¹⁶ Barendse, S. et al (2000), P 108-111.

¹⁷ Wabeke, J. (2006), P 12-13.

¹⁸ Demoed, H.B. (1987), P 92-93.

¹⁹ Barends, S. En J.D.H. Harten (1988), P 41.

²⁰ Van Dalen, P 215-223.

²¹ RAAP-rapport 1701 (2009), P 92.

²² Bieleman (2008), p 139-140

²³ www.mijngelderland.nl

²⁴ Bieleman, J. (2008), Boeren in Nederland.

Geschiedenis van de landbouw 1500-2000. Amsterdam: Boom. P 238-239.

²⁵ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2011), P 4.

²⁶ Gemeente Berkelland, P 16.

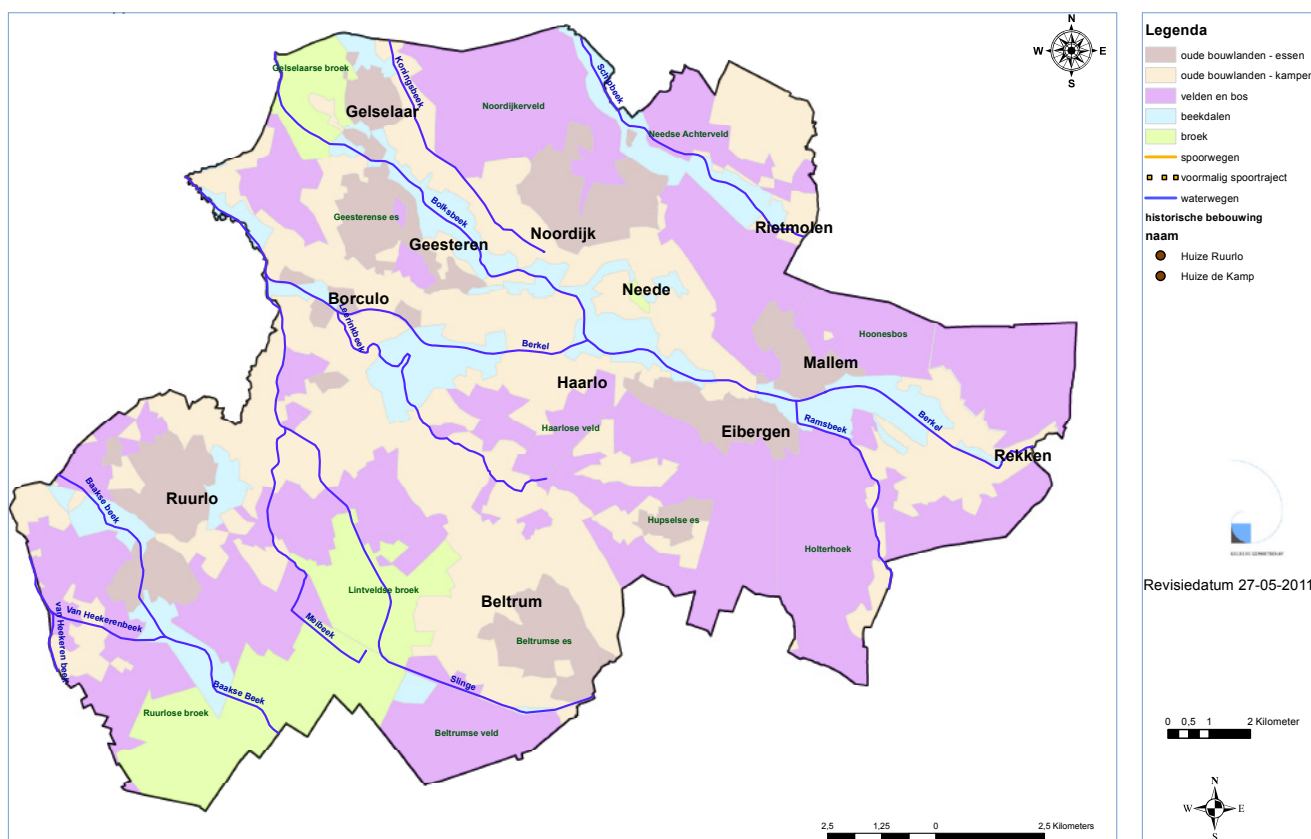
²⁷ Heusinkveld (1998), P 20.

²⁸ Gelders Genootschap (1999), P 3-4.

²⁹ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2011), P 2-3.

HOOFDSTUK 03. VERLEDEN IN DELEN

Berkelland valt geografisch op verschillende manieren in te delen. In dit hoofdstuk wordt het landschap eerst ingedeeld in vier typen landschappen. Hierbij is gekeken naar de uiterlijke kenmerken in samenhang met de ontwikkelingsgeschiedenis. Een beekdallandschap verschilt immers van een essen- en kampenlandschap. Na de typering van het landschap volgen de beschrijvingen van zes deelgebieden; Ruurlo & omgeving, Borculo & omgeving, Geesteren & Gelselaar, Neede & omgeving, Eibergen & omgeving en Beltrum & omgeving. Elke beschrijving begint met een verhaal over het verleden. Vervolgens wordt aangegeven welke bijzondere sporen nog afleesbaar zijn, of anders gezegd, welke huidige ruimtelijke kenmerken we kunnen zien.

Cultuurlandschappen Berkelland.

3.1 VIER LANDSCHAPPEN

Het landschap van gemeente Berkelland is in grote lijnen te verdelen de vier deellandschappen; Velden, Oude Cultuurlanden, Broeklanden en Beekdalen.

Landschap verandert voortdurend. Een strakke scheiding tussen landschappen is dan ook niet te maken. Er zijn genoeg plaatsen aan te wijzen die afwijken van de kenmerken van een bepaald type gebied. Het gaat daarbij vaak om overgangsgebieden of gebieden waar ruimtelijk ingrijpende ontwikkelingen hebben plaatsgevonden. Daarnaast bestaat ook overlap tussen gebieden. Broeklanden liggen bijvoorbeeld vaak in beekdalen of hebben juist vanwege de jonge ontginning kenmerken die lijken op recente veldontginningen.

In beekdalen komen naast de broeklanden ook kampen voor die in deze gebiedsindeling ook weer vallen onder oude bouwlanden.

Om het verhaal toch zo mogelijk eenvoudig te houden, is gekozen voor een indeling in vier landschapstypen, namelijk: Velden, Oud Cultuurland, Broekland en Beekdalen. Binnen die landschappen worden de nuances aangegeven zodat toch aan elk gebied zoveel mogelijk recht gedaan wordt.

Verschillen tussen de deellandschappen hebben te maken met de hoogteligging en de samenstelling van de ondergrond. Met deze kenmerken hangt samen welke vegetaties er voorkomen, in welke periode mensen het land hebben betreden en hoe het land door hen is gebruikt. Over het algemeen zijn de hoge gebieden en de gebieden op de overgang van hoog naar laag en van droog naar drassig het eerst als leefgebied gebruikt. Hier komen dan ook de oudere wegen en de oudere bebouwing voor. De drassige gebieden waren voordat zij ontwaterd werden door bijvoorbeeld het graven van sloten, lange tijd minder bruikbaar voor bijvoorbeeld landbouw. De relatief jonge ontginning van gebieden valt af te lezen aan rechte systematisch aangelegde lijnen in het landschap en jongere bebouwing. Voorbeelden hiervan zijn de jonge broekontginning bij Ruurlo en de jonge heideontginning in de Holterhoek bij Eibergen.

Velden

Oud Cultuurland

Broekland

Beekdalen

3.2 VELDEN

Needse Achterveld.

Needse Berg.

3.2.1 LANDSCHAP

Velden bevatten in deze beschrijving de hogere delen in het landschap die lange tijd gemeenschappelijk in gebruik waren. Het gebied dat hier onder 'velden' genoemd wordt, wordt ook wel bos- en heide-ontginning genoemd. Het gaat om die plekken met een zandige ondergrond waar bossen staan of waar vele bossen zijn gekapt en getransformeerd tot heidevelden en weilanden. Op sommige plaatsen heeft ook weer herbebossing plaatsgevonden.

Een veld kan betrekking hebben op zowel hoge en droge gebieden, als op hooggelegen drassige moerassen. Dit is met name van toepassing op Berkelland, omdat in deze gemeente op hoger terrein, plekken voorkomen die juist opvallend drassig zijn. Dit heeft te maken met een moeilijk doorlaatbare laag in de ondergrond.

In deze paragraaf zijn zowel de droge als natte velden samengevoegd. De reden daarvoor is, dat de droge en natte velden beide lange tijd functioneerden als 'woeste grond'. Deze benaming kwam in zwang in de 19^e eeuw. Hiermee werden de gebieden aangeduid waar vrijwel geen bewoning plaatsvond. De grond werd meestal gemeenschappelijk gebruikt voor het weiden van vee – schapen – en het steken van heideplaggen. De functie die deze velden hadden, onderscheidt de velden van de broeklanden die er tegenwoordig vergelijkbaar uitzien. De overeenkomsten zijn tot stand gekomen tijdens de ontginning in dezelfde periode.

Bos op de hoge plekken

Op de hoge zandgronden komt van oudsher loofbos voor. Bijvoorbeeld stuwwallen en de met dekzand overdekte resten van oude Rijnterrassen uit het pleistoceen (ca. 2,5 miljoen jaar geleden – ca. 10.000 v. Chr.). In het noorden van Berkelland, op de grens met provincie Overijssel ligt bijvoorbeeld de

Smallenberg met het Hoones Bosch. Een voorbeeld van een beboste stuwwal is de Needse Berg ten noordwesten van Neede. Van het oude loofbos is vrijwel niets meer over. Sinds de mens het gebied betrad, zijn de bomen gekapt voor houtwinning en de aanleg van akkers.

In de 19^e eeuw zijn op een aantal plaatsen ook weer delen herbebost. Een veldnaam die wijst op het voorkomen van veel hout is de Holterhoek, voorheen 'Houterhoek'. Op kaarten uit de 19^e en 20ste eeuw is in dit gebied echter geen bos te ontdekken.

Uitgestrekte velden

Velden waren lange tijd betrekking op de resterende uitgestrekte gebieden, waar weinig mensen woonden. In deze gebieden kwamen drassige laagten voor met keileem in de ondergrond. Het land was na de samendrukking van de ondergrond met landijs, bedekt geraakt met dekzand. Het water kon vanwege de moeilijk doordringbare keileemlaag niet goed wegzakken in de ondergrond. Op de kaart van omstreeks 1835 is dan ook te zien dat er drassige plekken zijn ingetekend in het nog lege gebied tussen Mallem en Rekken. Op deze natte plekken was lichte veengroei mogelijk.

Functie van velden

De onbewoonde gronden leken 'woest', maar zij hadden wel degelijk een essentiële functie in het landbouwsysteem. Mensen lieten op het veld hun schapen grazen en ze staken heideplaggen af die zij gebruikten als ondergrond in de potstallen. Vervolgens werden ze vermengd met mest weer op de akkers (essen of enken) gelegd.

Veldontginning

In de 19^e en 20ste eeuw heerste bij de overheid de gedachte dat de economische waarde van woeste gronden verbeterd moest worden.

Woeste gronden ten noorden van de Berkel bij Eibergen en Rekken rond 1830 (bron: Grote Historische Atlas van Nederland 1:50 000 3 Oost Nederland 1830-1855)

In die tijd startte de planmatige ontginning van de voorheen lege gronden. In heel Nederland – ook in Berkelland – valt op kaarten van rond 1900 te zien dat er bij de ontginning strakke lijnen zijn getrokken in deze gebieden. Dit betreft de afwateringsgoten, kavelgrenzen, keerdijken en wegen.

In Berkelland komen grote en kleine veldontginningen voor. Veldontginningen startten meestal vanuit de nederzettingen. Een voorbeeld van een grote ontginning is de Holterhoek bij Eibergen. De strakke lijnen die gebruikt werden als ontginningsassen bestonden soms uit oude veedriften ('dieken') of landweren die al een relatief recht verloop hadden. Men beplante de heidevelden met bos of de heide werd omgezet in weidegrond. De zo kenmerkende kronkelende zandpaden die de woeste gronden typeerden, verdwenen in veel gevallen. Dit is goed te zien wanneer de kaart van ca. 1830 vergeleken wordt met de kaart van ca. 1900.

Een ontgonnen Holterhoek, ten zuiden van Eibergen, omstreeks 1830 (bron: Grote Historische Atlas van Nederland 1:50 000 3 Oost Nederland 1830-1855)

Eibergse veld en Holterhoek omstreeks 1900 (Bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000). De kaarten laten zien dat de velden in de tweede helft van de 19e eeuw zijn ontgonnen. Sinds de ontginning wordt het gebied gekenmerkt door een rationele indeling en een strookvormig verkavelingspatroon. De langgerekte kavels werden rond 1900 gescheiden door houtsingels. Bij de inrichting is gebruik gemaakt van een aantal oude lijnen, zoals de landweer en de weg van Eibergen naar Winterswijk.

Café de Keet op de hoek van de Groenloseweg en Kerkdijk. Op de kaart van 1835 staat op deze plek aan de Groenloseweg 'Tol' aangegeven. De Kerkdijk is een oude verbinding naar de RK kerk in Zwiilbroek. Met de aanpassing van de N18 zal dit gebouw verdwijnen.

Kenmerkend aan de lintbebouwing aan de Kerkdijk zijn de kalkzandstenen gebouwen met sier-metselwerk van rode baksteen. Deze stijlkenmerken behoren tot de neorenaissance; een veelgebruikte bouwstijl uit de periode 1900-1910. Een concentratie van kalkzandstenen bebouwing is echter vrij zeldzaam.

3.2.2 BEWONING EN BEBOUWING

Bewoning bevond zich in de loop van de tijd niet altijd op dezelfde plaats. Daarentegen komen ook plekken voor met een eeuwenlange bewoningsgeschiedenis. De Needse berg is een voorbeeld van een veranderd bewoningspatroon. Hier zijn oude bewoningssporen gevonden op plekken die niet zijn doorgegroeid tot een nederzetting. In een latere fase kregen mensen de voorkeur om op de flanken van hoge plekken te wonen. Deze plekken groeiden uit de esnederzettingen (zie paragraaf 3.3 Oud Cultuurland).

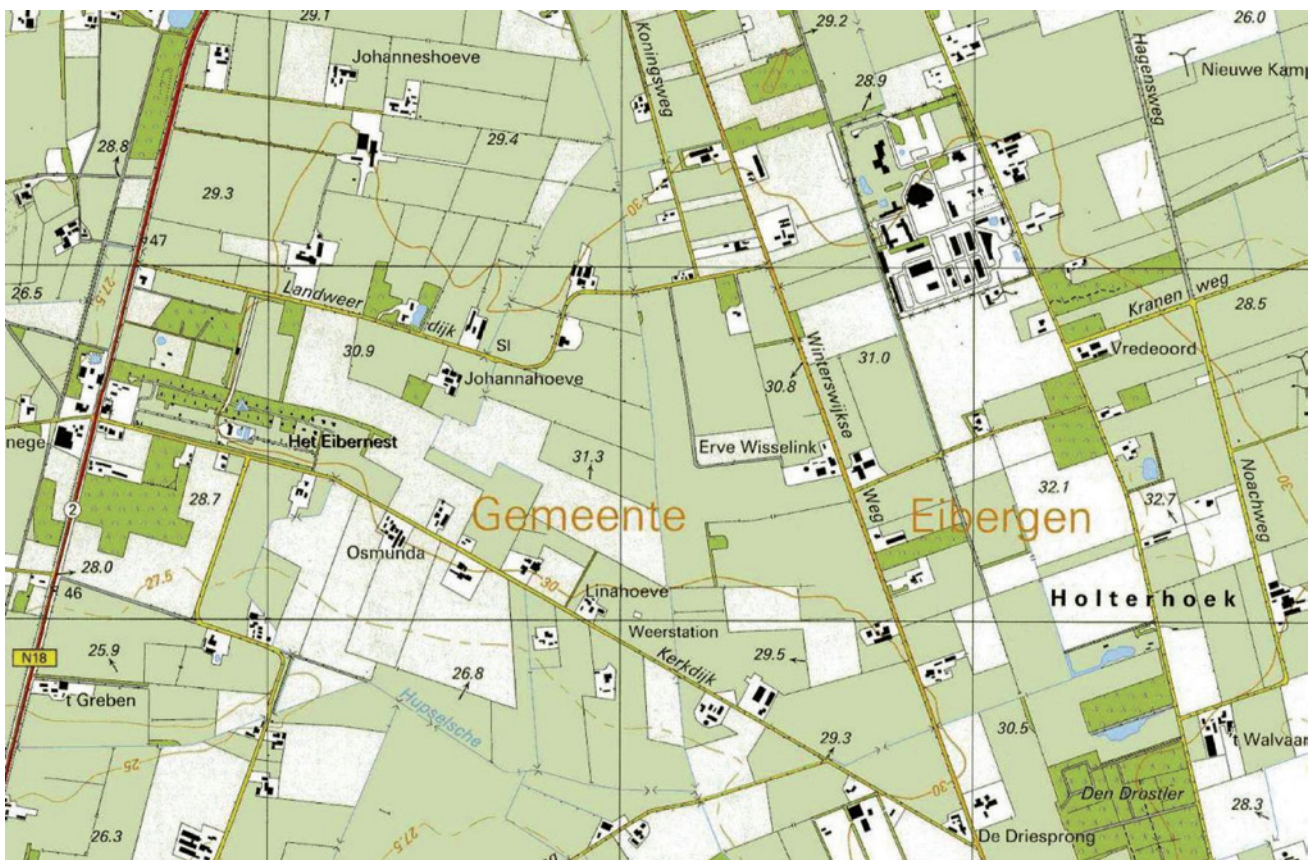
Na 1800 veranderde het landschapsbeeld van de velden geleidelijk. Het gebied werd verdeeld in lange rechte lijnen en vakken. De lange ontginningsassen werden gebruikt voor bewoning. Vooral in de ontginningsperiodes in de 19^e en 20ste eeuw zijn boerderijen gebouwd. Voor die tijd werden de velden voornamelijk gebruikt als gezamenlijke weidegrond en als doorgangs- en grensgebied. Op oude kaarten zijn dan ook duidelijk de verbindingswegen te zien die van de ene naar de andere bewoningsplek liepen. De bebouwing die er te vinden was, bestond uit herbergen, tollers, landweren en keuterboerderijen. Ten zuiden van Eibergen kwamen essencomplexen voor die als eilanden lagen in het grote lege gebied. Op oude kaarten is dit te zien bij Hupsel en rond Olden Eibergen. Andere nederzettingen lagen meer in een aaneengeschakeld gebied van ontgonnen land langs beekdalen.

De bebouwing is vroeg 20ste eeuws en staat haaks op de weg georiënteerd. De meeste boerderijen hebben een zadeldak, bedekt met rode pannen. De bouwstijl is typisch voor een jonge ontginning en wijkt dan ook zichtbaar af van de oude bebouwing die voorkomt in het oude cultuurland.

De karakteristieke houten topgevels en wolfseinden worden hier veelal achterwege gelaten. In de detaillering van met name de voorgevels zijn invloeden te zien van de neo-rennaissance. Typisch voor deze architectuurstijl is de versiering van voorgevels door gebruik te maken van verschillende kleuren baksteen, bijvoorbeeld in horizontale lijnen en boven openingen. Ook wordt er in die tijd geëxperimenteerd met nieuwe constructies en materialen. Opvallend is het gebruik van kalkzandsteen. Bij de Holterhoek is de overgang van oude en nieuwere bebouwing te zien bij de Slemphutterweg. Hier ligt een kleine beek waar bewoning eerder plaatsvond dan elders in de Holterhoek. De boerderij die hier te vinden zijn, staan met de achterzijde naar de weg. Dit is typisch voor de oudere bebouwing. De jonge ontginningsboerderijen staan met de voorkant van het woonhuis naar de weg.

Op de kaart van omstreeks 1900 staat een tolhuis ingetekend op de kruising van de Groenloseweg en de Kerkdijk.
 (bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

De Holterhoek en Kerkdijk omstreeks 2004. Op de kaart is de bebouwing te zien aan de Kerkdijk, waarbij de 20ste eeuwse kalkzandstenen boerderijen met de voorkant aan de straatzijde staan. Ook aan de Winterswijkseweg en Zwiilbroekseweg staan de huizen aan de weg. (bron: ANWB Topografische Atlas Gelderland 1: 25 000)

Bebouwing uit de 20ste eeuw langs de rechte wegen Zwiilbroekseweg en Meeldijk. Onder staat een boerderij aan de Zwiilbroekseweg. Deze is van een ouder type, van rond 1900.

Voorbeelden

Beltrumse veld, Eibergse Veld, Hupselse Veld, Olden Eibergse Veld, Zwolsche Veld, Holterhoek, Needse Achterveld, Noordijksche veld, Rekkense veen, Bellegoor.

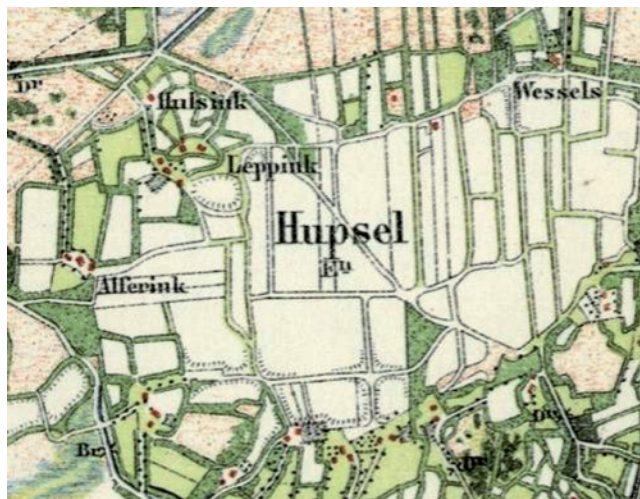
Karakteristieken

- De ondergrond bestaat voornamelijk uit zand.
- De gebieden liggen hoog. De grond is vrij droog of bij keileem in de ondergrond juist drassig
- De jonge veldontginningen hebben rechte lijnen, met haaks op de ontginningsassen, de kavelgrenzen.
- Veel jonge veldontginningen bestaan uit weidelandschap met beplanting langs de wegen.
- In de jonge veldontginningen komt verspreide bebouwing langs de wegen voor.
- De jonge veldontginningen worden gekenmerkt door 20ste eeuwse jonge ontginningsboerderijen. Ze staan met de nokrichting haaks op de weg en hebben meestal zadeldaken met rode dakpannen. Ook komen T-vormige boerderijen voor.
- Agrarisch gebruik overheerst of heeft overheerst waardoor het agrarische karakter zichtbaar is.
- In de jonge veldontginningen komt veel weide voor, maar ook bouwland en enkele bospercelen.
- De bossen liggen vooral op hoge reliëfrijke zandgronden. De bomen zorgen voor een besloten landschap. Bij de Needse berg wordt de grond gebruikt als bouwland.

3.3 OUD CULTUURLAND

Es met steilrand bij Haarlo. Typisch is de bolle vorm van het bouwland. De vorm valt op omdat de daken van de boerderijen aan de rand net boven de akker uitsteken.

Hulpse es met aan de rand bebouwing en kleine kampen (eenmansessen), omstreeks 1900. (bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

33.3.1 Landschap

Het oud cultuurland is in gebruik vanaf de vroege Middeleeuwen. Men vestigde zich toen bij voorkeur op de overgangen van hoog naar laag landschap. Op die manier werd geprofiteerd van beide landschappelijke eigenschappen.

Het landbouwkundig systeem heeft ervoor gezorgd dat door de bemesting met heideplagen, huisvuil en mest, bolle akkers zijn gevormd.

Deze akkers worden afhankelijk van de plaatselijke benaming 'essen', 'enken' of 'engen' genoemd.

Vermoedelijk zijn veel Achterhoekse achternamen, zoals de namen die eindigen op -esch, -ink, -enk of -eng, verbonden aan woonplaatsen bij essen. In het oosten van Gelderland, groeiden essen aan elkaar. Op meerdere plaatsen werden de bouwlanden door meerdere bewoners gezamenlijk gebruikt.

De gebruikers bouwden hun boerderijen aan de randen. Hierdoor ontstonden de 'kranses-nederzettingen'. Een mooi voorbeeld hiervan is Hupsel. Ook rondom de Needse berg, verrezen op de flanken buurschappen zoals Lochuizen, Neede, Noordijk en Ruwenhof. Op oude kaarten van Geesteren is te zien dat boerderijen aan de randen van de Geesterense es en Boeren es stonden.

Essen die behoorden tot één eigenaar worden kampen genoemd. Het zijn kleinere open akkers met aan de rand een boerderij. Het kampenlandschap komt aan de randen van grotere essencomplexen voor, maar ook vaak in de buurt van beken.

Verschillend van de essencomplexen, is de verspreide bebouwing, kleinere schaal en het vele groen. De kampen werden afgescheiden door bomen. Dit geeft het landschap een halfopen karakter en tegelijkertijd versterken de bomen de kronkelige onregelmatige structuren.

3.3.2 Bewoning en bebouwing

Aan de randen van essen en kampen zijn oude bewoningsplaatsen te vinden. In Berkelland staan in

Geesteren, Geesterense es en Boerenes in 2011
(bron: Google Earth, 2011)

Geesteren, Geesterense es en Boerenes omstreeks 1900
(bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

Kampenlandschap in het beekdal bij Rekken in 2011
(bron: Google Earth, 2011)

Kampenlandschap in het beekdal bij Rekken omstreeks 1900
(bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

De afbeeldingen laten het verschil zien tussen essencomplexen en kampen. Bij Geesteren ligt een groot open bouwlandcomplex. Bij Rekken overheerst de kleinschaligheid met grillige vormen en houtwallen. De grillige vormen worden veroorzaakt door het beekstelsel met terrassen van het Oost-Nederlands plateau.

dit type landschap veel traditionele hallehuis-boerderijen. Dit type dateert van oorsprong uit de late Middeleeuwen.

De hoofdzet bestaat uit een rechthoekig gebouw met voorin een woongedeelte. Achter de stenen brandmuur bevindt zich het bedrijfsgedeelte. De constructie bestaat uit drie delen. Het hoge middendeel werd gebruikt als werkruimte, waar men het graan dorste. Onder de lage zijbeuken stond het vee. De ruimten werden ook gebruikt voor de opslag van gereedschap en ander materiaal.²⁸ Kenmerkend voor de oude boerderijen in Berkelland zijn in het oosten de houten topgevels en in het westen daken met wolfseinden. De erven bevatten vele verschillende bijgebouwen, die vaak ook de opbouw hebben van een hallehuis. Soms zijn ook de bijgebouwen uitgevoerd met houten topgevels. Een ander kenmerk van de boerderijen met topgevels, zijn de witte windveren aan de randen van de daken. Opvallend aan de oudere bebouwing is de ligging met de achterzijde aan de weg. Ze staan ook niet altijd recht op de weg gericht, maar eerder diagonaal. De positie is bepaald door het gebruik van het omliggende landschap als bouwland. De wegen zijn dan ook jonger dan de bouwplaats. De verspreid liggende gebouwen en de onregelmatigheid geven het gebied een gevarieerd karakter.

Voorbeelden

Nederzettingen op of nabij essencomplexen: Neede, Ruurlo, Beltrum, Mallem, Geesteren, Hupsel, Gelselaar, Eibergen, Olden Eibergen.

Kampenlandschap: ten zuiden van Rekken, Zuidoosten van Ruurlo, omgeving Lebbenbrugge, tussen Waterhoek en Lintvelde, bij de Ramsbeek, Dijkhoek en aan de randen van de Beltrumse es.

Naast de grootschalige en kleinschalige oude cultuurlandschappen, komen ook tussenvormen voor.

Karakteristieken

- De oude bouwlanden en oude boerderijen staan op de hogere plekken in het landschap, vaak in de buurt of aan de rand van beken en in de nabijheid van voormalige woeste gronden als heide, velden en broeklanden.
- Essen en kampen hebben een bollend voorkomen en zijn nu veelal open. Dit was niet altijd zo. Er zijn ook perioden geweest waarin essen gescheiden werden door heggen.
- Kampen worden - en werden - afgescheiden door bomen wat het landschap een halfopen karakter geeft.
- De oude bouwlanden zijn oorspronkelijk gebruikt als akker. Tegenwoordig komt ook weide voor op oude akkers. Bij het landbouwsysteem hoorde naast de akker ook ander grondgebruik zoals weiden, boomgaarden en tuinen.
- Essen en kampen hadden een onregelmatige vorm. Vroeger waren ze gemeenschappelijk in gebruik en vormde een complex een eenheid. Na de markeverdeling en bij erfdeeling zijn ze vaak regelmatig verkaveld in strookvormige kavels.
- Het kampenlandschap bestaat uit meerdere open plekken die omringd zijn door landschapselementen als houtwallen, houtsingels, struwelen en heggen. Het landschap heeft kleine hoogteverschillen. Wegen zijn kronkelig en vaak beplant met eiken.²⁹
- Essenlandschap ligt vaak hoog. Kenmerkend zijn de openheid, steilranden en de begrenzing met wallen en beplanting.
- De bebouwing staat aan de randen van oude bouwlanden
- De oude wegenpatronen hebben een kronkelig, slingerend verloop.
- Het landschap heeft een divers aanblik door de onregelmatige verkavelingspatronen, het open en besloten beeld, de kronkelige wegen en de oudere bebouwing, afgewisseld met nieuwere bebouwing.
- Het kleinschalige karakter en de kransbebouwing van het oude cultuurland is door ruilverkaveling op veel plaatsen verdwenen.
- Gelselaar, Het Loo, Eibergen, Neede en Ruurlo zijn compact bebouwde nederzettingen.

Rond 1900 werd het gebied ten zuidoosten van de Haaksbergseweg nog gekenmerkt door hoevezwermen aan de rand van de Mallemsche es.
(bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

Anno 2004 is het verschil tussen het escomplex en de van oudsher grillige rand niet meer herkenbaar. Wegen die de erven aan elkaar 'knoopten', bouwkampen, bebouwing en houtsingels zijn verdwenen. Enkele boerderijplaatsen herinneren nog aan de oude situatie.
(bron: ANWB Topografische Atlas Gelderland 1: 25 000)

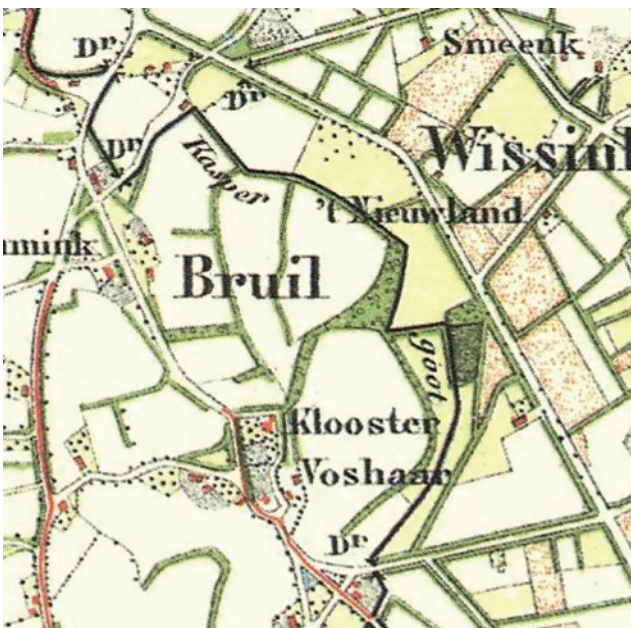
Karakteristieke hoge es aan de Rekkense Binnenweg.

Op de luchtfoto uit 2011 is nog een intacte vrij forse bouwcamp te zien. De bomen accentueren de ovale vorm. De es ligt in de hoek van de Batsdijk en de Vorstkamperweg ten zuiden van Ruurlo. (bron: Google Earth, 2011)

Op de kaart van omstreeks 1833 is de huidige contour al ingetekend. Bij het complex met ca. vijf gebouwen staat 'Klooster Voshaar'. Navraag bij de klankbordgroep leverde geen nadere informatie op over het bestaan van een klooster op deze plek. Wellicht kan nader onderzoek meer informatie opleveren over deze plek met bijzondere landschappelijke structuren. (bron: Grote Historische Atlas van Nederland 1: 50 000 3 Oost-Nederland 1830-1855)

Op de kaart van omstreeks 1900 is duidelijk te zien dat opgaand groen de percelen van elkaar scheidt. Ook is een 'Kaspeergoot' ingetekend. De goot staat in verbinding met het Ruurlose broek. (bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

Streekeigen bebouwing aan de Batsdijk te Ruurlo met de ontsluiting aan de achterzijde van het erf.

3.4 BROEKLAND

Kruising bij de Lage Scheiddijk en Baksmaatweg in het Ruurlose broek. De Scheiddijk is een keerdijk die bescherming moest bieden tegen overtollig water.

3.4.1 LANDSCHAP

Het meest kenmerkende aan broeklanden is het voorkomen van veel water in combinatie met een lage ligging. Omdat de broeklanden en velden vaak in dezelfde perioden zijn ontgonnen, lijken de landschappen op elkaar. Beide typen van deze jonge ontginningen hebben rechte wegen en rechte kavelgrenzen. De 20ste eeuwse bebouwing staat verspreid van elkaar, maar aan de weg. Het water en de hoeveelheid sloten onderscheidt de broeklanden van de velden. Het onderscheid was duidelijker aanwezig vóór de ontginning. Het moerasig broekland deed dienst als grensgebied. Het grasland en de hoger gelegen velden werden gebruikt voor het plaggen van heide en het weiden van schapen.

In Berkelland komen diverse broeklanden voor. Het meest prominente broekland ligt ten zuidoosten van Ruurlo. Voordat men met de systematische ontginning en afwatering begon, lag daar een groot drassig gebied. De afwatering werd belemmerd doordat het water dat vanaf het Oost-Nederlands plateau richting het westen stroomde, hier terecht kwam en door zandruggen op deze plek gehouden werd. Het gebied behoort dan ook tot wat de provincie omschrijft als het 'natte midden' van de Achterhoek. Een moerasgebied was niet de meest voor de hand liggende plek om te wonen en werken. In de wintermaanden was het Ruurlose broek zelfs

onbegaanbaar. Voorheen werd het dan ook gebruikt om eendenkooien aan te leggen, te jagen, vee te weiden of om hout te sprokkelen. Het ondoordringbare landschap functioneerde in het verleden regelmatig als natuurlijke grens tussen verschillende invloedssferen. Het Ruurlose broek lag bijvoorbeeld als een bufferzone tussen het land van de hertog van Gelre en de Bisschop van Münster.³⁰ Na vele overstromingen was halverwege de 19^e eeuw de tijd rijp voor het bruikbaar maken van de grond.³¹ In het verlengde van de ontginning werd in 1918 Waterschap De Baakse Beek opgericht.

3.4.2 BEWONING EN BEBOUWING

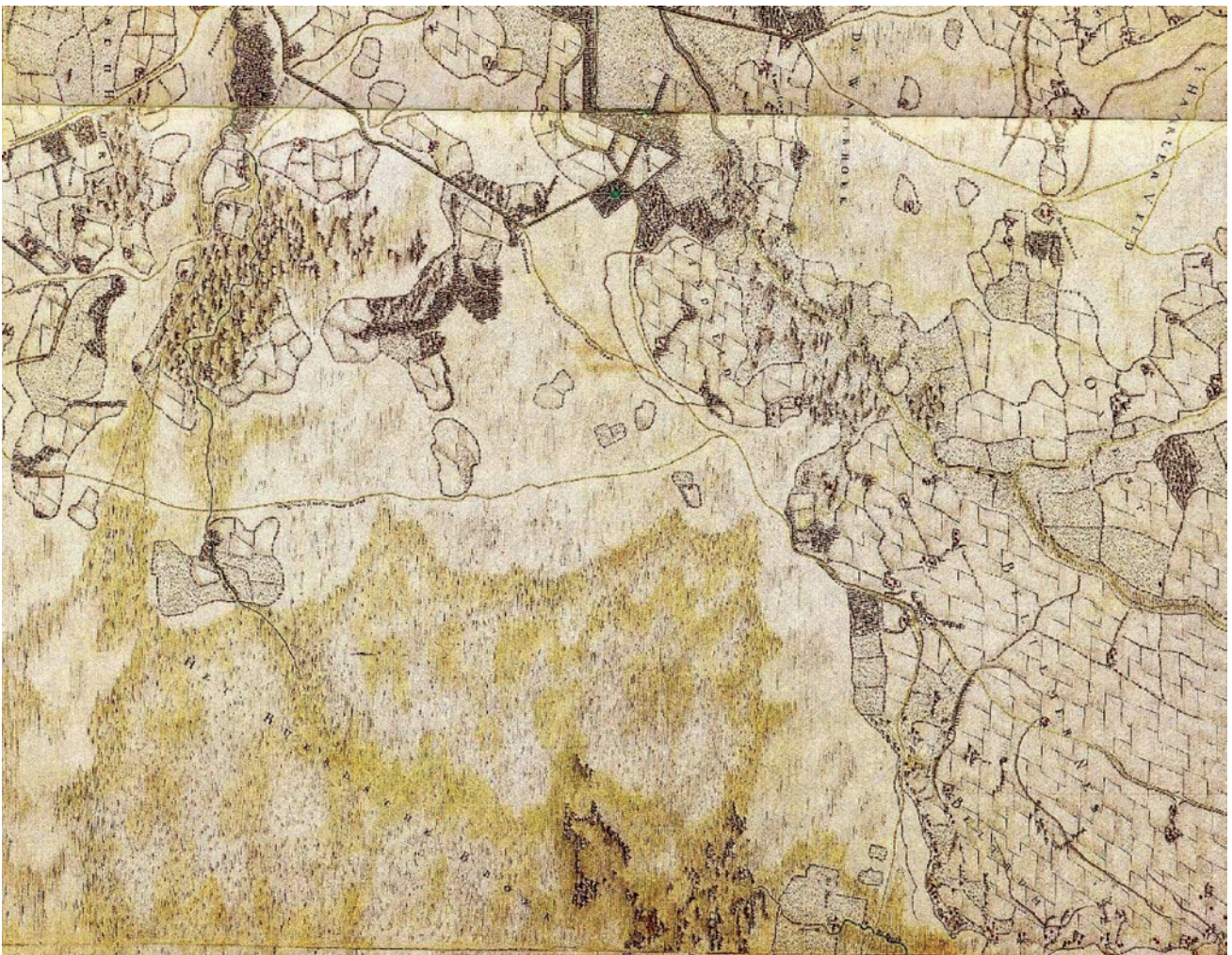
Het Ruurlose broek was in tegenstelling tot de meeste onverdeelde woeste gronden niet in het bezit van een markegenootschap, maar van het Rijk. In 1834 werd het gebied verdeeld. Hiervoor deed de Koning afstand van het broekland; op voorwaarde dat er een regeling werd getroffen voor het onderhoud van de wegen en waterlopen.³² De verdeling werd tegelijk met de verdeling van de Marke Ruurlo opgepakt. Een broekcommissie bestaande uit afgevaardigden van de vroegere gebruikers (Ruurlo, Halle, Zelhem, Zieuwent, Beltrum en Lintvelde) ging met de verdeling in blokken aan de slag. De commissie hield in 1900 op te bestaan. Sindsdien kenmerkt het broeklandschap van Ruurlo zich door rechte lijnen, evenals de ontginningen elders die in dezelfde periode

Ruurlose broek, met rechte verkavelingspatronen die haaks op de beek zijn gericht. (bron: Google Earth, 2011)

In met name de jonge ontginningslandschappen is schaalvergroting in de landbouw aan de orde.

Het Ruurlose broek omstreeks 1773 is ingetekend als een open drassige vlakte. (bron: De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794)

Broekontginningsboerderij in het Ruurlose Broek uit ca. 1900. Het siermetselwerk behoort tot de stijl van de neorenaissance.

plaatsvonden. Omdat er geen natuurlijke hoogten liggen, lopen de wegen over dijken zoals de Bedelaarsdijk, Batsdijk, Scheiddijk en Morsdijk. In het huidige landschap hebben een aantal wegen wegbeplanting. Uit het verleden zijn ook resten van houtsingels overgebleven.

Bebouwing lag ver uit elkaar en staat haaks op de rechte wegen gericht. De rationele, praktische inrichting met rechte lijnen en patronen geven het landschap een karakteristiek uiterlijk.

Boerderijen in het gebied zijn relatief jong. De oudste exemplaren dateren uit het begin van de 20ste eeuw.

Net als in de jonge veldontgunningen heeft de bebouwing een zadeldak en staat ze met de voorzijde naar de wegkant. De oudste bebouwing vertoont kenmerken van de neorenaissance. Dit is te zien aan het gebruik van kalkzandsteen ter versiering van het metselwerk.

Voorbeelden

Ruurlose broek, Gelselaarse broek, Lintveldse broek, Spilbroek, Waterhoek, Noordijkse broek.

Karakteristieken

- Het landschap vertoont rechte patronen door de rechte wegen en waterlopen
- De openheid van het landschap.
- In broeklanden wordt het land voornamelijk gebruikt als grasland
- Het gebied kenmerkt zich door hoge grondwaterstanden.
- Broeklanden liggen vaak in de buurt van beken; in de beekdalen
- De broeklanden zijn jonge ontgunningen, ontgonnen vanaf ca. 1850
- Oorspronkelijk kwamen hier riet, wilgen en elzen voor. Tegenwoordig staan ook berken langs de wegen.
- In het verleden lagen in de drassige broeklanden eendekooien. Hier zijn sporen van te vinden in de omgeving van Leo-Stichting.
- Vrijwel alle boerderijen dateren uit de 20ste eeuw.
- De oudste bebouwing staat met de nokrichting haaks op de weg gericht en staat met de voorkant naar de weg.

3.5 BEEKDALEN

Slinge

3.5.1 LANDSCHAP

Kenmerkend voor Berkelland is de doorsnijding van het landschap door oost-west stromende rivieren en beken. Het water kon door de klei en keileemlaag in de ondergrond moeilijk wegzakken en zocht daarom slingerend een route vanuit het oosten naar de lager liggende IJssel. Van nature liepen veel beken in het oosten van Nederland dood nadat ze vanuit het Oost-Nederlands plateau in een afgesloten gebied terecht kwamen. Daar ontstonden veenmoerassen en ontsprongen weer nieuwe beken.³³ Deze gebieden zijn later veranderd in broek- en veengebieden. Het Ruurlose broek en het Zwiibrocker Venn zijn hier voorbeelden van.

De Berkel en Slinge zijn de grootste waterstromen in Berkelland. De Berkel ontspringt uit een bron op 125 meter hoogte bij Billerbeck in Duitsland. Vanaf Stadtlohn verandert de stroom in een kleine rivier. In Berkelland stroomt de Berkel door Rekken, Eibergen, langs Haarlo en Borculo. Tussen Eibergen en Mallem doorsnijdt de Berkel het Oost-Nederlands plateau. Daar ligt een breed beekdal met terrasresten.

De Berkel heeft grote veranderingen ondergaan. Tussen 1893 en 1899 vond bijvoorbeeld de eerste Berkel-verbetering plaats. Door de bochten af te snijden, werd de Berkelloop met 14 kilometer ingekort. Bij de tweede verbetering, tussen 1920 en 1936, is de rivier verbreed en verlegd. Het water in Berkelland zorgt ondanks de normalisaties voor een afwisselend landschap met kronkelende natte beekdalen en drassige broek- en veengebieden in een overwegend met dekzand bedekt landschap.

De Slinge is een laaglandbeek. De beek begint bij Winterswijk. Van daar stroomt het water via Groenlo, Ruurlo en Borculo naar de Berkel. Daar komen de twee samen en de Berkel vervolgt haar weg richting het Twentekanaal. Het water mondt vervolgens uit in de IJssel bij Zutphen. De Slinge is net als de Berkel sterk vergraven en gekanaliseerd.

3.5.2 BEWONING EN BEBOUWING

De beekdalen waren in de prehistorie aantrekkelijke gebieden om te leven. Water zorgde voor de groei van wilde bessen, zaden, vruchten en knollen. En het was tegelijkertijd de beste plek om te vissen en om te jagen op wilde zwijnen, vogels, herten en bevers. Archeologen vinden om die reden regelmatig resten van bewoning uit de vroege en midden steentijd op de randen van beekdalen.

Toen de leefwijze van de mens veranderde van jagen en verzamelen naar landbouw, verlieten de mensen de beekdalen om zich te vestigen op hogere plekken – zandruggen – in het bos. Door het kappen van bomen kregen de beken veel meer water te vervoeren. De beekdalen waren niet meer geschikt voor bewoning, maar werden door de vernatting gebruikt als hooi- en weideland. De beek - of rivier - zelf werd vanaf de Middeleeuwen gebruikt om watermolens te laten draaien. Met deze natuurlijke energievoorziening kon men graan en eikenschors malen, hout zagen, olie persen en lakens vollen (vilt maken van wol). De bekendste watermolen in Berkelland is de Mallemse molen.

Het kaartbeeld vertoont de situatie omstreeks 1900. Langs de Bolksbeek bij Geesteren ligt weideland met onregelmatige blokverkeveling. Wat verder van de beek af, liggen de kampen en het essencomplex bij Geesteren. (bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

De Lebbenbrugge aan de Slinge bij Borculo.

Langs de beken lagen soms ook hogere bewoonbare delen. Dit waren de meest geschikte vestigingsplaatsen. De grotere bewoningsplekken in Berkelland liggen dan ook allen aan het water. Kasteel Ruurlo ligt aan de Baakse beek, bij Eibergen en Borculo ligt de Berkel. Op de overzichtskaart is te zien dat langs de beken oude bouwlanden liggen. Dit heeft een logische verklaring. Het meest ideaal was de aanleg van akkers tussen beekdalen aan de ene kant en heidevelden en bos aan de andere kant. In grote lijnen is dit patroon steeds te herkennen. Vanaf vrijwel elke nederzetting kon men zowel het grasland als de velden bereiken. Een andere verklaring voor het ontstaan van de grotere kernen is de vestiging van belangrijke adel in beekdalen. Water betekende niet alleen dat er vruchtbaar land lag en dat er kansen lagen voor het aandrijven van watermolens, maar het functioneerde ook vaak als natuurlijke grens tussen gebieden. Bovendien kan een waterader dienen als toevoer voor een veilige omgrachting van een versterkt huis. Het is in die zin niet verwonderlijk dat er juist in beekdalen veel oude adellijke huizen te vinden zijn. Mooie voorbeelden uit Berkelland zijn Huis te Ruurlo, het niet meer bestaande Hof te Borculo en Huize de Kamp bij Neede. Het ontstaan van de nederzettingen heeft vermoedelijk te maken met een wisselwerking tussen gunstige bewoningscondities, versterkt door de vestiging van een landheer.

Ook in het landschap van nu zijn de beekdalen drassig. Op veel plekken heeft het gebied direct langs het water een open aanblik. Van oudsher heeft de verkaveling een onregelmatig blokpatroon. Rondom veel beekdalen komen kampen voor. Bij de Lebbenbrugge is dit beekdallandschap met zowel open grasland als halfopen kampenlandschap zeer goed te herkennen.

Voorbeelden van waterlopen in Berkelland

Berkel, Slinge, Baakse Beek, Meibeek, Leerinkbeek, Ramsbeek, Schipbeek, Bolksbeek, Koningsbeek – Elsmansgoot.

De nederzettingen Rekken en Eibergen zijn ontstaan bij een oversteekplaats bij een beek, ook wel voorde genoemd.

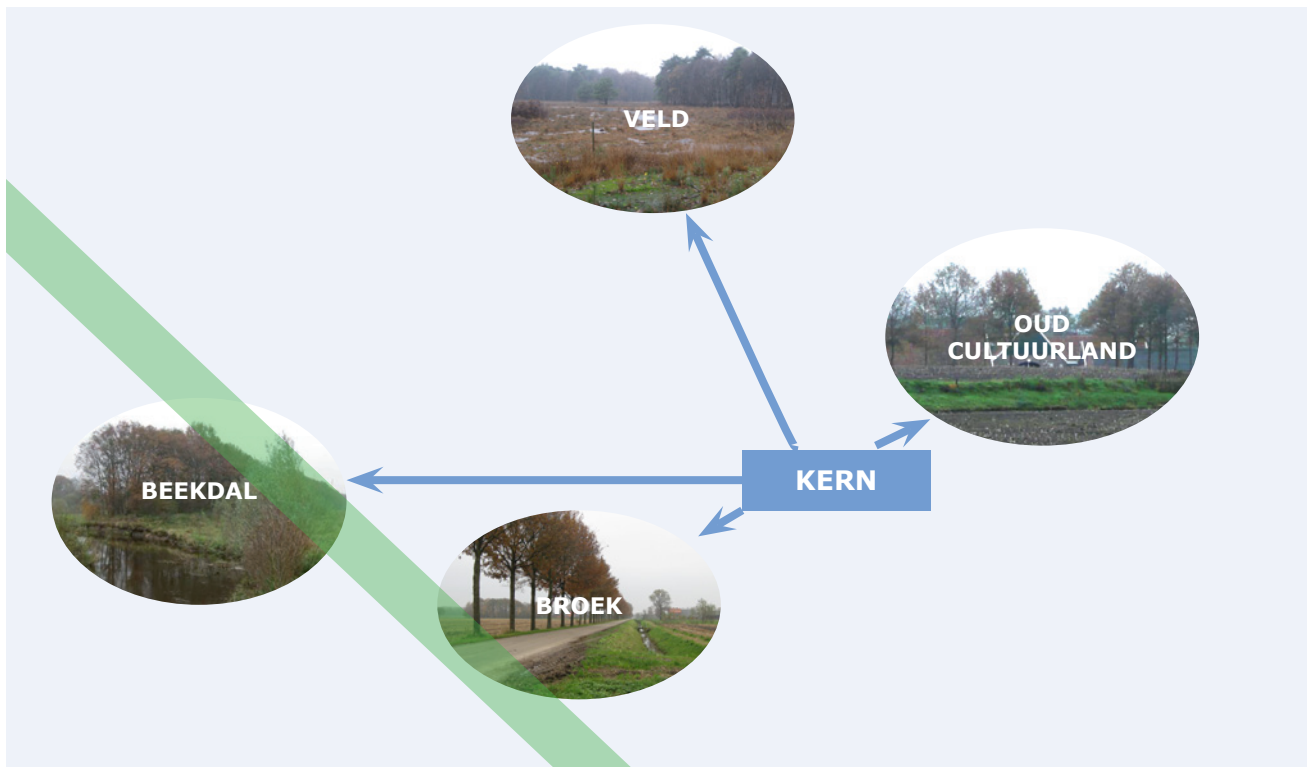
Borculo ligt op een drassige plek waar de Leerinkbeek zich afsplitst van de Berkel. Aan de westzijde van Borculo stroomt de Slinge.

Het waterrijke gebied was goed verdedigbaar en daarom is het water de reden van de stichting van Het Hof en later de stad Borculo.

Karakteristieken

- De meeste beekdalen zijn drassig, behalve die insnijden in het Oost-Nederlands plateau. De Berkel heeft zich bijvoorbeeld ingesneden, waardoor een breed dal met terrasresten is ontstaan. Op de terrasresten zijn essen en kampen komen te liggen, zoals bij 't Loo en Rekken.
- Meestal bevat een beekdal open grasland langs het water en/ of begroeiing met loofbomen.
- In veel beekdalen is de verkaveling onregelmatig en blokvormig.
- Bij beken zijn in het verleden adellijke huizen gebouwd. Het water uit de beken werd gebruikt om het huis te omgrachten.
- Aan de beken stonden watermolens, daarvan zijn nog over; Borculo, Ruurlo en Mallem.
- Wat verder van de beken af, maar toch langs de beken komen kampen voor met onregelmatige verkaveling en met houtwallen omgeven.
- Veel beeklopen zijn door kanalisatie rechtgetrokken.

3.6 DEELGEBIEDEN

Samenspel van de landschapstypen beekdal, broekland, cultuurland en velden. Tezamen zorgden zij ervoor dat Noordijk ontstond op de flank van de Needse Berg. Voor de andere plaatsen in Berkelland is een vergelijkbaar patroon te ontdekken, waarin de vier landschapstypen voorkomen.

In deze paragraaf is de gemeente Berkelland opgedeeld in zes deelgebieden.

1. Ruurlo & omgeving
2. Borculo & omgeving
3. Geesteren & Gelselaar
4. Neede & omgeving
5. Eibergen & omgeving
6. Beltrum & omgeving

Per deelgebied is beschreven hoe het is ontstaan en wat de kenmerken zijn op het gebied van landschap, stedenbouw, bebouwing en bouwhistorie.

Terugkerend samenspel van landschappen

De zes deelgebieden zijn gekozen op basis van een steeds terugkerend patroon in Berkelland: de historische groei van nederzettingen en buurschappen uit het samenspel van de vier landschapstypen water (beken), gras (broekland), akkers (oud cultuurland) en velden. Dat wil zeggen dat rond de oude kernen in Berkelland steeds vier landschapstypen te vinden zijn. Omdat veel mensen gebruik maakten van de gemeenschappelijke gronden, werden uiteindelijk de marken opgericht. Zij regelden het beheer van de gronden. Die marken maakten later plaats voor gemeenten.

De zes deelgebieden vertonen verwantschap met de oude marken- en gemeentegrenzen. Het langdurige, gezamenlijke landgebruik en de bestuurlijke grenzen die daaruit ontstonden, hebben ervoor gezorgd dat deze indeling gevoelsmatig nog leeft onder een deel van de bevolking.

Bouwhistorie

Dit hoofdstuk gaat in op de bouwhistorie in de vier grote kernen van Berkelland. Voor Ruurlo, Borculo, Neede en Eibergen is een aanzet tot een bouwhistorische verwachtingenkaart gemaakt die inzichtelijk maakt welke panden bouwhistorische informatie bevatten of te verwachten is. Op basis van kennis over de bouwhistorie van panden kunnen we meer te weten komen over de geschiedenis van onze steden en dorpen: over hoe onze voorouders woonden en werkten. Bovendien heeft tastbare geschiedenis aantrekkingskracht op toeristen en recreanten.

UITGELICHT: BOUWHISTORIE IN BERKELLAND

Bouwhistorie in Berkelland

De bebouwing in - met name het oude centrum van - de kernen heeft een grote historische gelaagdheid gekregen in de lange tijd dat er gebouwd, verbouwd, afgebroken en herbouwd is.

Deze historische gelaagdheid is duidelijk te herkennen in de bekende, beschermde monumenten zoals het moleneiland van Borculo en de Oude Mattheuskerk in Eibergen.

Maar juist ook in de 'gewone' woonhuizen, dorpsboerderijtjes, bedrijfjes en winkels ligt een grote schat aan historische informatie bewaard, bijvoorbeeld in oude schouwen of kapconstructies.

Wanneer we deze elementen van een pand onderzoeken en op een rij zetten kunnen we de bouwhistorie achterhalen.

Gemeente Berkelland wil graag een beeld van de aanwezige bouwhistorische waarden in de vier grootste kernen van Berkelland. Zo kan bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen rekening worden gehouden met deze waarden en kan voorkomen worden dat bij bouw-activiteiten waarden niet worden herkend en daardoor verdwijnen. In het kader van deze cultuurhistorische gebiedsbeschrijving is voor de vier grootste kernen van de gemeente een bouwhistorische inventarisatie uitgevoerd.

De bouwhistorische inventarisatie

De bouwhistorische inventarisatie is uitgevoerd door veldwerk en een uitgebreide studie van historische kaarten. De situatie zoals deze is opgetekend in het verleden is vergeleken met kaartmateriaal van de huidige situatie. Deze kaartvergelijking is gecombineerd met een inventarisatie ter plaatse. De inventarisatie vond plaats vanaf de openbare weg. Daarbij is niet alleen naar de voorgevels van de panden gekeken. Een voorgevel wordt, zeker

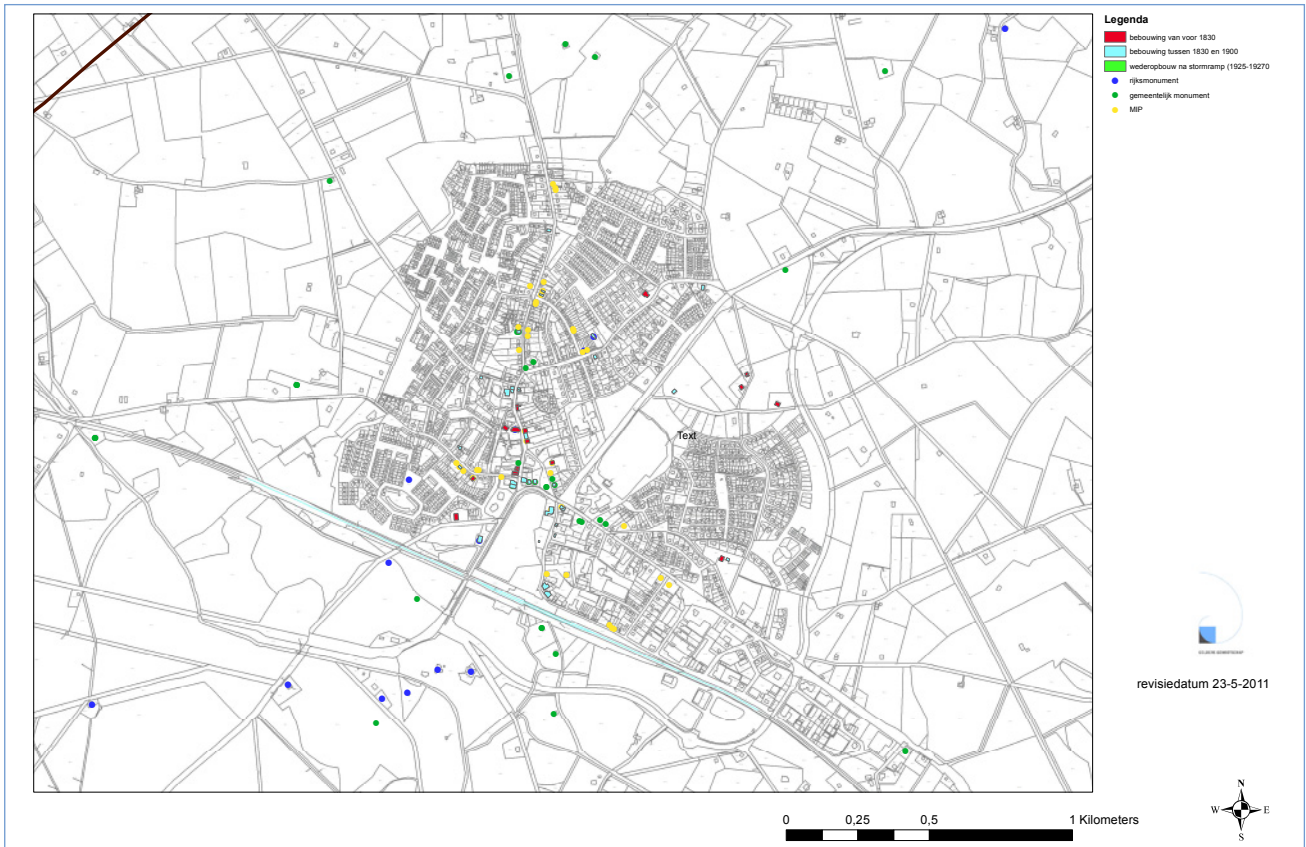
in een winkelgebied, regelmatig aangepast aan de mode en de eisen van de huidige tijd en zegt daardoor meestal weinig over de werkelijke geschiedenis van een pand. Bij het veldwerk is daarom vooral gelet op de zijgevels, de kapvorm en bijvoorbeeld gevelankers die iets verraden over de constructie van het pand. Op deze manier kan per perceel worden ingeschat hoe groot de kans is dat er in, achter of onder het huidige bouwwerk resten aanwezig zijn van oudere bebouwing.

Bouwhistorische verwachtingen

De inventarisatie resulteerde in een kaart per kern waarop is aangegeven welke percelen vermoedelijk bouwhistorisch waardevol zijn. Grote kaarten zijn te vinden in de bijlagen. Omdat de panden alleen vanaf de openbare weg zijn bekeken spreken we van een bouwhistorische verwachtingswaarde.

Bij de panden met een hoge verwachtingswaarde (rood op de kaart) is er een sterk vermoeden dat hier bouwhistorische waarden aanwezig zijn. Deze panden staan al op de Kadastrale Minuutplan uit 1832 en vertonen uiterlijke kenmerken die wijzen op een hoge ouderdom. Ook de panden die een middelhoge verwachtingswaarde hebben gekregen (blauw op de kaart) vertonen uiterlijke kenmerken die wijzen op een zekere ouderdom. Zij zijn echter minder oud dan de panden met een hoge verwachtingswaarde. Deze panden staan namelijk niet op de Kadastrale Minuutplan uit 1832, maar wel op de kaart uit circa 1900.

In Borculo is een derde categorie panden aangemerkt: de panden die in het kader van de wederopbouw na de stormramp zijn gebouwd (groen op de kaart). Deze panden zijn niet heel oud, maar hebben gezien de impact van de stormramp en de hierop volgende wederopbouw voor de gemeente Berkelland een bijzondere historische waarde. Naast de hierboven genoemde bouwhistorische categorieën zijn op de kaarten ook de rijksmonumenten, de gemeentelijke monumenten en MIP-panden (panden uit het Monumenten Inventarisatie Project in de jaren '80) aangegeven. Juist bij de panden waar wel sprake is van een bouwhistorische waarde, maar geen sprake is van een bescherming als rijksmonument of gemeentelijk monument hebben de kaarten een belangrijke signaalfunctie.

Bouwhistorische verwachtingenkaart Ruurlo.

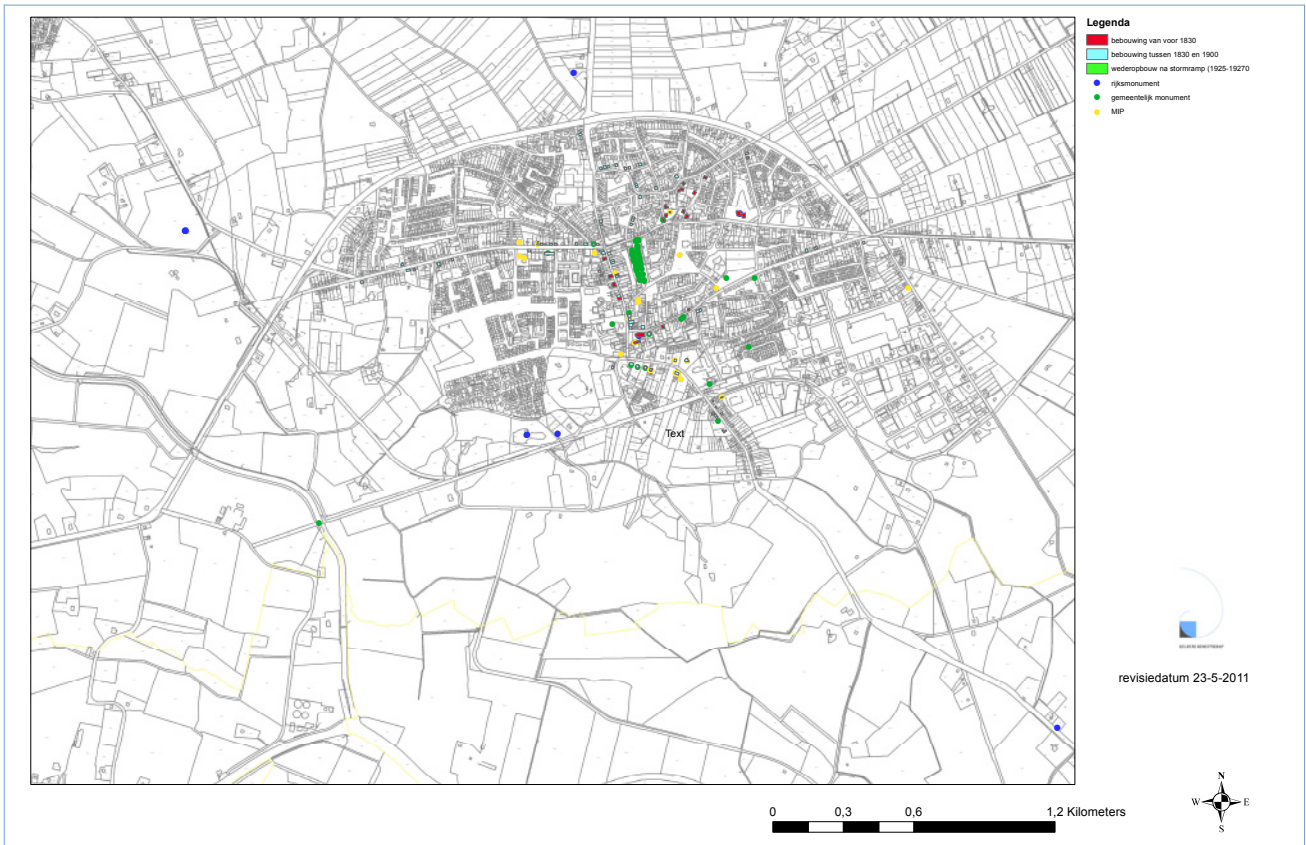
Luchtfoto Ruurlo. (bron: Google Earth, 2011)

Bouwhistorische verwachtingenkaart Borculo.

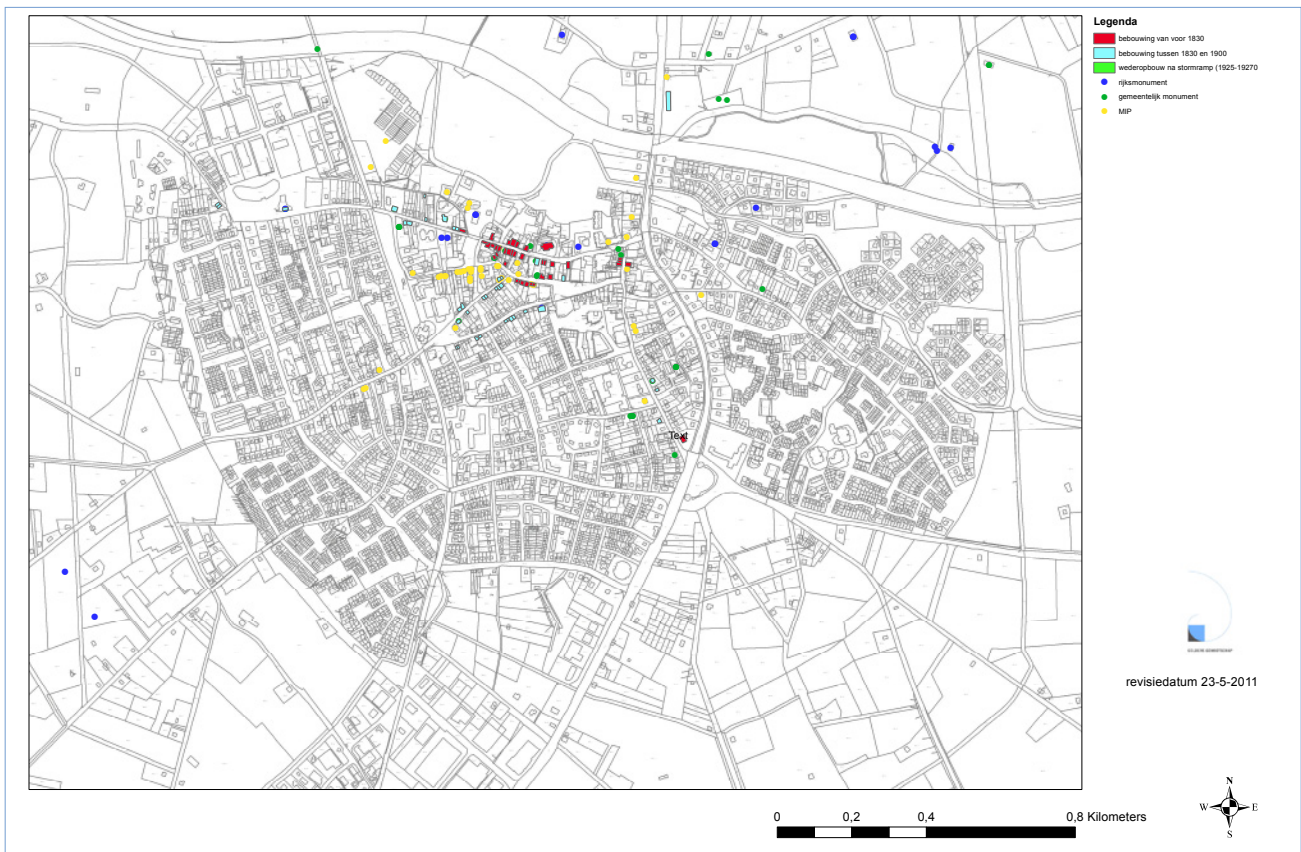
Luchtfoto Borculo. (bron: Google Earth, 2011)

Bouwhistorische verwachtingenkaart Neede.

Luchtfoto Neede. (bron: Google Earth, 2011)

Bouwhistorische verwachtingenkaart Eibergen.

Luchtfoto Eibergen. (bron: Google Earth, 2011)

3.6.1 RUURLO & OMGEVING

Zicht op Ruurlo vanaf de Vordenseweg op de RK-Willibrorduskerk.

Ruurlo ligt op hogere zandruggen langs de Baakse beek. Op de zandruggen zijn kampen aangelegd. Rond 1900 werden de kampen vrijwel overal afgescheiden door opgaand groen. In het zuidoosten ligt het natte Ruurlose broek, dat lange tijd een ondoordringbaar moeras was. Ten zuidwesten van Ruurlo ligt de Veldhoek. Hier lag droge heide. De hoogte is te herleiden aan veldnamen als 'Wrangenbult, Zeuvenheuveltjes en Haarweg. 'Haar' is een toponiem voor hogere beboste grond.³⁴

Ruurlo ligt bij de westgrens van de gemeente, tegen de gemeente Bronckhorst aan. Het landschap kenmerkt zich door een coulissenlandschap met beekdalen, kampen en landgoederen. Rondom Ruurlo liggen de buurschappen Brouwershoek, Garvelinkhoek, Brinkmanshoek, Leusinkbrink, Nieuwenhuishoek, Wissinkhoek, den Bruil, Winkelshoek, de Haar, de Veldhoek, Formerhoek en Ever-wenninkshoek.

In 1833 schrijft Van der Aa in zijn aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden:

'eene bevolking van 2650 inwoners die meest in den landbouw hun bestaan vinden, wordende er alleen eenige handel in hout en spek gedreven. Men heeft er ook drie grofsmederijen, eenen windkorenmolen en eene eendenkooi.³⁵

Plaatsnamen

Ruurlo is één van de grotere kernen in Berkelland. De naam Ruurlo – en in het dialect 'Reurle' is waarschijnlijk afkomstig van de samenstelling van 'rooien' en 'open plek in het bos'. Een andere verklaring wordt gezocht in het woord 'ree' dat 'lijk' betekent. Gecombineerd met 'lo' dat ook 'hoge plek' zou betekenen, zou Ruurlo een begraafplaats kunnen zijn geweest. Ruurlo wordt als Ritherlo voor het eerst genoemd in bronnen aan het einde van de 12e eeuw. Een herkomst wordt door sommigen ook verbonden aan de naam van de familie Roderlo.

Landschap

Ruurlo ligt op een dekzandrug tussen de IJsseldelta en het hogere oostelijk zandplateau. Tussen de zandrug van Ruurlo en het oostelijke plateau ligt een laag drassig gebied; het Ruurlose broek.

In het natte gebied is onder invloed van voedselrijk rivierwater veen gaan groeien. Het veen waterde af via beken als de Baakse Beek van het moeras naar de IJssel. Ook kwam in het gebied kwel voor. Hierdoor konden hoogveenkussens gaan groeien. Dat er veen lag, blijkt uit de woorden van Van der Aa in 1833: 'Dit heideveld levert vele schudden of zoden om te branden op en tevens goede weiden voor het vee plaggen van de beste soort voor den landbouw. Het stond vroeger veeltijds onder water, vermits er twee waterleidingen waren. (...) Thans is dit broek verdeeld en de drie hoofdwaterleidingen, welke er door loopen, namelijk de Slink, de Grevengracht en de Zeeuwentsche beek of Molenbeek.'

Op het dekzand is vanaf de Middeleeuwen op sommige plaatsen door mensen bouwlanddek aangebracht. Ruurlo bestaat uit een complex van aan elkaar gegroeide grote kampen en essen. Aan de zuidwestzijde van Ruurlo stroomt de Baakse Beek. Aan de andere zijde van Ruurlo stromen de Slinge - met de Meibeek als zijtak. De beken wateren in westelijke richting af op de IJssel.

Kasteel Huis Ruurlo.

Hotel Avenarius.

Ontwikkelingsgeschiedenis

Het is aannemelijk dat de dekzandrug van Ruurlo bewoond is geweest door mensen in de oude steentijd. De keuze om in Ruurlo op de zandrug te gaan wonen is goed te beargumenteren. De zandrug van Ruurlo bevindt zich precies tussen het beekdal van de Baakse Beek in het westen en het lage broekland in het oosten. Op de hoge plek woonde men veilig in de natte wintermaanden. In de zomer kon het vee in de graslanden grazen en of hooi gehaald worden uit het beekdal en het broekland. Op het knooppunt van verbindingswegen naar Zelhem, Barchem, Wiersse, Wildenborch, Borculo en Groenlo zijn kampontginningen aan elkaar gegroeid tot een essencomplex.

Ontstaan van de nederzetting

De totstandkoming van het huidige dorp Ruurlo is op twee verschillende - maar beide logische - wijzen te verklaren. Enerzijds kan het dorp ontstaan zijn vanuit de hierboven beschreven agrarische nederzetting op een zandrug langs het beekdal. Deze nederzetting-vorm komt op meerdere plaatsen voor in Berkelland.

Dorpsstraat Ruurlo. (bron: www.gelderlandinbeeld.nl)

Het is echter ook mogelijk dat het dorp ontstaan is vanuit het kasteel Huis Ruurlo, dat gesitueerd is aan de Baakse Beek. Het is aannemelijk dat de groei van het dorp Ruurlo vanuit Kasteel Huis Ruurlo en de groei vanuit de agrarische nederzetting met elkaar vervlochten raakten. De relatie tussen dorpskern en Kasteel Huis Ruurlo is herkenbaar aan de laan aan het begin van de Vordenseweg die de twee met elkaar verbindt. Dit is echter niet het enige zichtbare verband. In het dorp en in het buitengebied staan diverse woningen, villa's en boerderijen die allen behoren of behoorden tot de familie Van Heeckeren-Van Kell. De boerderijen ten zuiden van Ruurlo vertonen grote samenhang tot elkaar in bouwstijl en vorm. Ze liggen verspreid in een kampenlandschap met onverharde wegen.

Bebouwing

In het verlengde van de laan van Kasteel Huis Ruurlo naar het dorp ligt de Dorpsstraat, die samen met de Domineesteeg de hoofdstructuur vormt van de oude dorpskern. Alle oude verbindingswegen sluiten aan op de Dorpsstraat. Langs de genoemde hoofdstructuur liggen meerdere gebouwen die ook al op het Kadastrale Minuutplan uit 1832 zichtbaar zijn. Meest opvallende bouwwerk in dit verband is de van oorsprong 14^e eeuwse dorpskerk, die halverwege de Dorpsstraat ligt. De bebouwing in de kern van Ruurlo zal tot ver in de 19^e eeuw bestaan hebben uit dorpsboerderijen. De inwoners leefden van de landbouw, aangevuld met huisweverij, klompenmakerij en andere nijverheid.

In de loop van de 19^e eeuw en in de 20ste eeuw verdichtte de bebouwing en ontstond het straatbeeld

zodat we dat nu in de Dorpsstraat zien: relatief aaneengesloten bebouwing met winkels en horecagelegenheden. Een horecagelegenheid die in het bijzonder opvalt is het bekende Hotel Avenarius dat zich sinds 1879 - toen nog als 'Het Wapen van Ruurlo' - aan het begin van de Dorpsstraat bevindt. Het gebouw vertoont invloeden van de Chaletstijl, aangebracht door de Zwitserse architect. Een poging tot het ontwikkelen van industrie strandde vijf jaar na het opzetten van een calicotfabriek voor het verwerken van katoen. In 1897 werd wel een boterfabriek in Ruurlo opgericht.

Verdeling van de gemeenschappelijke grond

In de 19^e eeuw werden de gemeenschappelijke gronden verdeeld. Na de verdeling van de marke en het domeingoed Ruurlose broek, zijn de nog niet eerder verdeelde gronden ontgonnen en omgezet in grasland.³⁶ Op de oude bouwlanden werd voornamelijk rogge, aardappelen, boekweit en haver geteeld. De drassigheid die het gebied ten zuiden van Ruurlo kenmerkt, werd met het verbeteren van de afwatering in de 19^e eeuw beter beheersbaar. Het zorgde ervoor dat meer land in het buitengebied geschikt werd voor bewoning en agrarisch gebruik. Het jonge ontginningslandschap is herkenbaar aan rationele strookverkaveling. In het oud cultuurland komt daarentegen onregelmatige blokverkaveling voor. Het verschil tussen de landschapstypen is in Ruurlo goed te herkennen.

Ontsluiting en vooruitgang

De 19^e eeuw is tevens de eeuw van de wegverharding en de aanleg van spoorwegen. De weg Zutphen-Winterswijk is als eerste verhard.

Langs deze weg stonden diverse tolhuisjes. De wegen Ruurlo-Lochem en Hummelo-Enschede (HEK-weg) zijn rond 1860 verhard. Na WO I kwam daar de weg naar Zelhem bij.

Na de wegverharding kwam de aanleg spoorwegen op gang. Ruurlo kreeg in 1878 een eigen station waarvan het hoofdgebouw inmiddels is afgebroken. Met de trein kon - en kan men nog steeds - naar Zutphen en Winterswijk reizen.

Een paar jaar later kwamen de verbindingen met Neede en Doetinchem gereed. De lijnen voor het personenvervoer zijn in 1937 opgeheven.

Door de komst van de spoorlijn kwam het gebied tussen de oude dorpskern en het spoor in ontwikkeling. In deze zone stond reeds de rooms-katholieke Willibrorduskerk, ontworpen door Pierre Cuypers in neogotische stijl. Na de komst van het station kwam er bebouwing bij. Er werd nieuwe villabebouwing en bedrijfsbebouwing aan de Stationsstraat gerealiseerd. In de jaren dertig werd een rooms-katholieke school bij de kerk gebouwd en vlakbij het station kwam een coöperatiegebouw te staan. De Groenloseweg kwam na de wegverharding en tolheffing ook tot ontwikkeling. Er verrees statige villabebouwing. De weg was daarmee tot een voor die tijd moderne straatweg verheven. Het aardige aan de villabebouwing in de Spoorstraat, Groenloseweg en de Domineesteeg is de afwisseling in bouwstijlen uit de periode 1890-1920. Een aantal vertonen kenmerken van de Chaletstijl, terwijl anderen gebouwd zijn in neorenaissance stijl.

In 1915 werd Ruurlo aangesloten op het elektriciteitsnetwerk. Van wat latere data stammen de karakteristieke arbeiderswoningen aan de Wilhelminalaan. De woningen zijn vrij gaaf bewaard zijn gebleven. Tussen WO II en het heden is Ruurlo aan de noordkant uitgebreid met diverse woonwijken. De wijken zijn ingepast tussen de historische wegen. Langs de historische structuren zijn meerdere oudere panden te vinden.

Hallehuisboerderijen in het buitengebied van Ruurlo.

Karakteristieken

- Relatie Kasteel, Baakse Beek en dorp
- Open ruimte tussen dorpskern en kasteelcomplex
- Dorpsstraat met vorksgewijs hierop aansluitende oude wegen
- Laanstructuren
- Kasteel Huis Ruurlo
- Dorpskerk
- Willibrorduskerk
- Bebouwing behorend tot Kasteel
- Houtzaagmolen Agneta uit 1852
- Hotel Avenarius
- Villabebouwing aan Spoorstraat, Groenloseweg en Domineesteeg.
- Eerste systematische dorpsuitbreiding Wilhelminalaan
- Stationsgebied, met voormalige restauratie- en coöperatiegebouwen.
- Agrarisch kampenlandschap in het zuidoosten van Ruurlo behorende bij Kasteel Huis Ruurlo met hallehuisboerderijen uit de 19e eeuw en zandwegen.

Arbeiderswoningen Wilhelminastraat Ruurlo.

3.6.2 BORCULO & OMGEVING

Essen en streekeigen bebouwing in Haarlo.

'Om half 6 kwamen we eindelijk aan in de ellendige stad Borculo, die opvalt door akelig vervallen huizen en straten die met vuilnis en mest overdekt zijn. We gingen binnen bij Martens. Zijn herberg ligt buiten de poort vlak tegenover de laan van het slot. Nadat we uitgerust waren, gingen wij daarheen. (...) Wij wandelen dus wat rond en rookten wat pijpen in het mooie bos bij het slot. (...) Nu gingen wij het kasteel binnen. In een oude, grote, maar slecht gemeubileerde kamer, waar de ratten over de vloer wandelden, ontvingen wij mevrouw De Mapasche (...)'.
(...)'.

Jacob van Lennep in zijn reisdagboek uit 1823. Mak en Mathijsen (2005), P 208.

Borculo is een stad. In de omgeving liggen de dorpen Geesteren en Gelselaar en de – deels voormalige - buurschappen Lemperhoek, Nederbiel, Respelhoek, Kulsdom, Overbiel, Heure, Drietelaar en Haarlo.³⁷ Tegenwoordig kennen we de nabijgelegen buurschappen Leo-Stichting, Haarlo en Dijkhoek.

Plaatsnamen

Borculo wordt voor het eerst genoemd aan het einde van de 12^e eeuw. De schrijfwijze is dan 'Burkelo'. De naam kan een samenstelling zijn van 'berk' en 'lo', dat bos of lege plek in het bos kan betekenen. In het dialect spreekt men over 'Borkló'.

Leo-Stichting heeft een bijzondere ontstaansgeschiedenis. In de 18e eeuw lag op deze plek het landgoed 'De Rietler' of 'Drietelaar'. De jonge dochter van Mr. Wessel van Eyll was verdronken in de gracht op het landgoed. Mr. Van Eyll wilde door de

verdrietige gebeurtenis niet meer terugkeren op zijn landgoed. Hij liet in zijn testament beschrijven dat het landgoed geschonken moest worden aan de pastorie en armen van de R.K. gemeenten. Rond 1900 werd er een opvangplaats en opvoedingsgesticht voor jongens opgericht onder de naam Leo-Gesticht. Op het terrein stonden een hoofdgebouw, boerderij, scholengemeenschap en een kapel. In 1993 zijn het hoofdgebouw en de kapel afgebroken. In plaats daarvan kwamen er eigentijdse gebouwen te staan.³⁸ Tegenwoordig is het terrein een internaat voor jongens en meisjes.

Haarlo wordt in de 12^e eeuw vermeld in bronnen. De naam is een samenstelling van 'haar', dat 'zandige heuvelrug' betekent, en 'lo', dat 'bos' betekent. Haarlo ligt ten zuiden van de Berkel, tussen Borculo (west) en Eibergen (oost). In Haarlo lagen in de Middeleeuwen goederen die behoorden tot het Stift Vreden, een vrouwenklooster in Westfalen, Duitsland. Andere goederen vielen binnen het eigendom van de Heer van Borculo. Op kerkelijk gebied behoorde Haarlo oorspronkelijk bij het kerspel Eibergen, maar het maakte zich hiervan later los. Haarlo is in de 19^e en 20ste eeuw uitgegroeid tot een lintvormige nederzetting langs de Borculoseweg en de Eibergseweg.

Landschap

Borculo ligt in een waterrijk gebied, tussen de Berkel, Slinge en Leerinkbeek. Het water zorgde ervoor dat dit gebied gemakkelijk te verdedigen was en ook daarvoor gebruikt werd. Het landschap rondom Borculo bestaat uit Beekdallandschap met kampontginningen en houtwallen.

Verder van het water af liggen de velden bij Haarlo en het Bellegoor.

Ontwikkelingsgeschiedenis

Borculo is ontstaan als kasteelnederzetting in het Berkeldal. Rondom Borculo lagen de marken van Gelselaar, Geesteren, Borculo, Dijkhoek en Haarlo.³⁹ Door de gunstige ligging aan de Berkel en door de aansluiting op het middeleeuwse handelswegennetwerk, ontwikkelde Borculo zich tot een kleine marktstad. Een beeldende herinnering aan deze ligging aan handelswegen is boerderijmuseum De Lebberbrugge, in het buitengebied ten westen van Borculo. Deze zeer oude, maar in de jaren dertig van de 20ste eeuw sterk gerestaureerde boerderij deed in het verleden dienst als tolherberg. Hier rustten handelsreizigers uit en betaalden zij hun tol.

Stedelijk karakter Borculo

In 1375 ontving Borculo stadsrechten, verleend door Gijsbert VI, Heer van Bronckhorst.

In die periode werden ook verdedigingswallen aangelegd rondom de kern. Vernauwingen in het stratenpatroon zorgden ervoor dat de toegang tot de stad gemakkelijk kon worden afgesloten. De wallen zijn in de 17^e eeuw grotendeels weer verdwenen. De oude vorm van de stad is echter nog herkenbaar door het verloop van het water rondom de binnenstad en de ring die gevormd wordt door de Korte Wal, Lange Wal en de Hoflaan. In stedenbouwkundig opzicht

wordt het karakter van de stad ook sterk bepaald door het moleneiland met sluiscomplex en watermolens uit de 17^e eeuw. Dit ensemble ligt aan de westkant van de binnenstad. Aan de zuidoostzijde lag, direct tegen huidige de stad, het inmiddels verdwenen Hof te Borculo. Dit kasteel is in de 18^e eeuw grotendeels afgebroken. De plek is echter nog herkenbaar en onder de grond bevinden zich nog resten.

De hoofdstructuur van de stadsplattegrond wordt gevormd door het T-vormige samenstel van Muraltplein, Hofstraat en Voorstad. De T-vormige hoofdstructuur is als eerste bebouwd. Centraal in deze T-vorm bevindt zich de laatgotische St. Joriskerk. In de 17^e eeuw kwamen er woningen bij in de stad van ambachtslieden en handelaren. Van een echte verdichting van het binnenstedelijk gebied was echter pas sprake in de periode 1850-1940. Tot die tijd hadden deze gedeelten van de stad nog een vrij open karakter.

De ontwikkeling van Borculo is zichtbaar naar voren gekomen bij de bouwhistorische inventarisatie. De meeste bouwhistorisch interessante panden bevinden zich aan de T-vormige hoofdstructuur (Muraltplein, Hofstraat, Voorstad), op het Eiland en langs de Korte en Lange Wal.

De uitbreiding van de stad voltrok zich in de 19^e eeuw en het begin van de 20ste eeuw langs de Steenstraat,

Borculo ligt op het punt waar beken samenkomen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Borculo een omgrachting kent en dat het gebied ten zuiden van Borculo 'Waterhoek' genoemd wordt. Wat verder van het water af liggen kampongtingingen langs de beekdalen. Weer wat verder van de kampen af en wat hogerop, liggen de velden.

de Spoorstraat en andere toegangswegen. Opvallend voor Borculo is overigens de villabouw in de Burgemeester Bloemersstraat uit deze periode. Deze villabouw houdt verband met de directeuren van de fabrieken in Borculo, maar ook met de wederopbouw na de stormramp van 1925. Na de stormramp zijn veel villa's gebouwd in dezelfde stijl als de villa's die in die periode in het 't Gooi werden gebouwd. Architecten uit 't Gooi brachten deze stijl naar Borculo.

Middelen van bestaan

Rondom Borculo was de landbouw de belangrijkste bron van bestaan. Als extra inkomstenbron begonnen agrariërs een huisweverij. In de 19^e eeuw bestond de beperkte industrie van Borculo naast de weverij uit een perkamentfabriek, klompen-makerijen, blekerijen, cichoreifabriek en houthandel Meilink (1874). Aan het einde van de 19^e eeuw en in het begin van de 20ste eeuw kwamen daar sigarenfabrieken, een meubelfabriek en een zuivelfabriek bij.

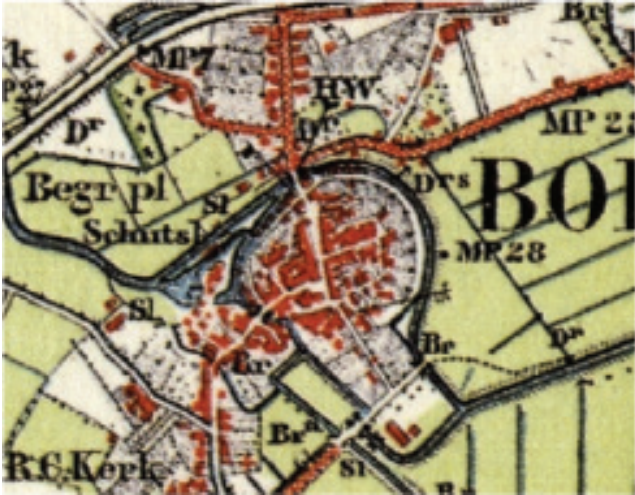
Ontsluiting en vooruitgang

In de 19^e en 20ste eeuw veranderde de samenleving onder andere door de verharding van wegen, de aanleg van spoorwegen en de aansluiting op het elektriciteitsnetwerk. Borculo en omgeving had te maken met de verharding van de weg Deventer-Groenlo in 1853, de verharding van de weg Ruurlo-Neede in 1860 en de weg naar Geesteren en Gelselaar omstreeks 1885. Spoorlijnen werden aangelegd in 1881. De lijn was in gebruik tot 1972. Drinkwaterleidingen kwamen er in 1924. Een aansluiting op het elektriciteitsnetwerk N.V. 'De Berkelstreek' volgde in 1913. De Berkelstreek leverde stroom aan Borculo, Neede en Eibergen. Burgemeester H.P.J. Bloemers was de drijfveer achter deze aansluiting.⁴⁰ Ondanks de vernieuwingen, was er tot halverwege in de 20ste eeuw in Borculo geen sprake van sterke groei. Integendeel, in 1925 verwoestte een cycloon een aanzienlijk deel van Borculo en dan met name het centrum. De ramp had nationale aandacht en er kwam een Nationaal Steuncomité dat de leiding kreeg over de wederopbouw van Borculo. Zeer opvallend in het Borculose straatbeeld is de grote hoeveelheid aan panden uit de periode 1925-1930. Deze panden zijn tot stand gekomen in het kader van het wederopbouwplan dat na de stormramp is uitgevoerd.

Na de Tweede Wereldoorlog zien we uitbreidingswijken ontstaan rondom de oude kern. De woningen aan de Prinses Marijkestraat, Prins Hendrikstraat en de Wilhelminastraat zijn karakteristieke voorbeelden van naoorlogse planmatige woningbouw. Hierna zouden nog vele uitbreidingswijken volgen en groeide Borculo gestaag tot de huidige omvang.

Karakteristieken

- Watermolens
- Moleneiland
- Het hele waterstaatkundige systeem van de Berkel
- Restanten Hof te Borculo
- Synagoge en badhuis aan de Weverstraat. Vanaf 1642 woonden Joden in Borculo. Dit had hoogstwaarschijnlijk te maken met een hoge tolerantie in de toenmalige Heerlijkheid.⁴² De huidige synagoge dateert uit 1877.
- Relatie stad tot de Heerlijkheid Borculo, inclusief het voormalige Hof te Borculo
- De St. Joriskerk
- T-vormige structuur (Muraltplein, Hofstraat, Voorstad) met hierlangs een concentratie van historische bebouwing
- Halve cirkelvormige structuur Korte Wal-Lange Wal
- Villabouw Burgemeester Bloemersstraat uit de periode 1870-1915 en van na 1925
- Wederopbouw van na de stormramp in 1925
- Tolherberg De Lebbenbrugge, net buiten de stad
- Essen bij Haarlo met boerderijen en kerk
- Oude raadhuis aan oude Berkelarm.

Borculo rond 1900. De hoofdstructuur bestaat uit de Steenstraat-Voorstad-Muraltplein die vanuit het zuiden in het hart eindigt. In noord-zuid richting vormt de Hofstraat de hoofdstraat. Rondom de stad liggen in een halve cirkelvorm de Korte Wal en Lange Wal.

Een van de gebouwen van het complex in Leo-Stichting.

Watermolencomplex Borculo. De gebouwen dateren waarschijnlijk uit de 18^e eeuw. De molens vallen onder het type onderslagmolen. De molen op de zuidoever was een oliemolen en de molen op de noordoever een korenmolen.⁴¹

De Kluntjespot, Haarlo.

Villa aan de Burg. Bloemersstraat in Borculo.

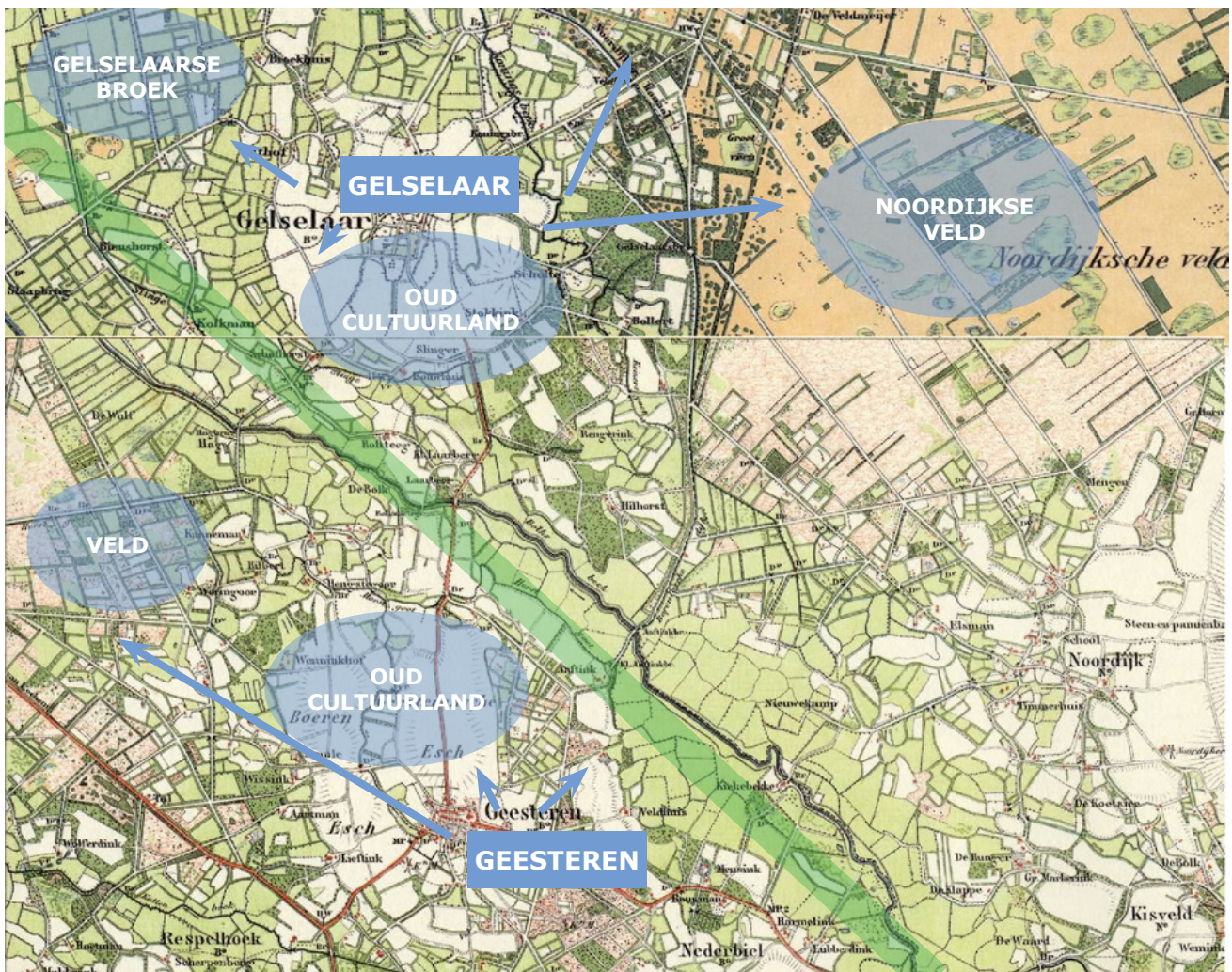

Synagoge in Borculo.

3.6.3 GEESTEREN & GELSELAAR

In Geesteren is het bollende karakter van de essen herkenbaar. De streekeigen bebouwing versterkt de beleving van een esdorp.

Gelselaar en Geesteren; twee essencomplexen aan weerszijden van een laag en drassig broekland langs de Bolksbeek. Aan de andere zijden van de essen liggen de hogere en drogere velden.

'Maar na door twee heidevelden getrokken te zijn, raakten wij opnieuw van het spoor af en kwamen in een korenveld waaruit een kerktorens spits omhoog stak. Deze streek was een beetje heuvelachtig, prettige boerenwoningen kwamen overal uit het golvend graan te voorschijn en toen we daarheen liepen, liet zich een vrolijk dorp aan onze voeten zien. Deze mooie plaats was echter niet Borculo maar Geesteren, dat een half uur van de weg afligt.'

Jacob van Lennep in zijn reisdagboek uit 1823.

Geesteren en Gelselaar zijn mooie voorbeelden van esdorpen. Ze liggen als een soort 'tweeling' aan beide kanten van de Bolksbeek. Gelselaar is aangewezen als beschermd dorpsgezicht.

De wijsheid van een groot bollend escomplex is goed te ervaren vanaf de Esweg. Rond de es komt oude bebouwing voor, wat de omgeving een karakteristieke verschijningsvorm geeft. In dit verhaal wordt meer informatie gegeven over Gelselaar dan over Geesteren. Dit heeft te maken met de beperkte hoeveelheid aan bronmateriaal dat voorhanden is over Geesteren.

Dit betekent niet dat Geesteren cultuurhistorisch minder waardevol is dan Gelselaar. In grote lijnen is de historie van Gelselaar hoogstwaarschijnlijk ook van toepassing op de historie van Geesteren.

Plaatsnamen

Gelselaar wordt voor het eerst in bronnen genoemd in 1326. De naam houdt waarschijnlijk verband met de betekenis van laar: 'bosweide, intensief benut bos'. Dit in combinatie met de persoonsnaam Gelder. Omdat Gelselaar aan de provincie Overijssel grenst, is het ook mogelijk dat het niet om een persoonsnaam gaat maar om 'Gelre', de oude benaming van 'Gelderland'.⁴³ Geesteren wordt in de 12e en 13e eeuw in bronnen vermeld. Het wordt dan Gesterne en Geyteren genoemd. De benaming bevat vermoedelijk een samenstelling van geest 'zandgrond' en herne dat 'hoek' betekent of harim, dat betrekking heeft op 'zandige heuvelrug'.

Landschap

Geesteren en Gelselaar liggen beide op zandruggen tussen de beekoverstromingsvlakten van de Berkel, Bolksbeek en Koningsbeek in. In de kern van de zandruggen bevindt zich keileem. Op de hoogte tussen de graslanden zijn twee vergelijkbare essencomplexen uitgegroeid tot dorpen. Bij Gelselaar is het esdek op sommige plaatsen één meter dik.⁴⁴ In het westen kon Gelselaar het Noordijkerveld bereiken en Geesteren kon gebruik maken van zowel het Noordijkerveld als het gebied rond landgoed de Nettelhorst. De velden liggen op uitgespoelde dekzanden.

Op de geomorfologische kaart is ook zichtbaar dat het Gelselaarse broek ligt in de beekoverstromingsvlakten van de Koningsbeek en de Bolksbeek.

Ontwikkelingsgeschiedenis Geesteren

Gezien de cultuurlandschappelijke situatie en een bronvermelding uit de 12e eeuw, heeft Geesteren een middeleeuwse oorsprong. Het agrarische bestaan ligt ten grondslag aan het ontstaan van het dorp. Dit agrarische karakter heeft het dorp altijd weten te behouden, mede door de geïsoleerde ligging die het dorp lange tijd had. Van der Aa schrijft in 1833 dat hier de vruchtbaarste grond ligt, buiten de kleigebieden om. Hij schrijft over mergel dat in de plaggen zou zitten en dat fungeert als een soort kunstmest. Hij is zeer te spreken over de kwaliteit van het koren dat hier verbouwd wordt, alsmede het gras dat fijn en krachtig zou zijn. In die tijd wonen er 430 mensen. Behalve de agrarische bebouwing is er ook een oude hervormde kerk met een knekelhuis en een armenhuis. Geesteren vormde in de 19e eeuw een eigen gemeente. In die periode groeide Geesteren lintvormig uit langs de Dorpsstraat, Molenweg, Keistraat en Morsweg. Tegenwoordig is Geesteren een karakteristiek esdorp waarin de ontwikkelingsgeschiedenis goed zichtbaar is.

Ontwikkelingsgeschiedenis Gelselaar

De historie van Gelselaar is in grote lijnen te verdelen in drie perioden. Ten eerste is dat de vroege geschiedenis tot de verdeling van de marke rond 1839. Ten tweede verdient de periode 1839-1940 aandacht vanwege de vervanging van de oude bebouwing en de aanpassing van de stedenbouwkundige structuur. Als derde periode geldt de tijd vanaf 1940 tot heden. In deze periode vond onder andere de ruilverkaveling plaats, maar daarnaast ook andere ontwikkelingen uit de 20ste eeuw die gevolgen hadden voor het dorp.

De vroege geschiedenis begint bij de agrarische oorsprong. Dorpen als Geesteren en Gelselaar kunnen een historie hebben die teruggaat tot de vroege Middeleeuwen. Uit bronnen is in elk geval met zekerheid te zeggen dat Gelselaar en Geesteren in de volle Middeleeuwen al bekende nederzettingen waren. Gezien de landschappelijke ligging op een natuurlijke hoogte, is het ook aannemelijk dat de plaatsen al in de prehistorie werden gebruikt door mensen. Het landschap lag bijzonder gunstig voor het aanleggen van akkers. De dorpen liggen op hoge en droge plekken te midden van lage en drassige beekdalen. Daarnaast lagen er velden zoals het Noordijkerveld op bereikbare afstand. Woningen werden gebouwd op de natuurlijke hoogten (horsten) aan de rand van de es, die gebruikt werd als bouwland. De oude boerderijen liggen met de deelszijde naar de weg gekeerd. Als meer boerderijen worden geplaatst langs eenzelfde grote es, ontstaat een kranses-nederzetting. Opmerkelijk is het gegeven dat Gelselaar tegelijkertijd een kernesdorp genoemd kan worden.

Belangrijk in de vroege geschiedenis van Gelselaar is ook Havezate Bevervoorde, ook wel 'thus te Geldesler' genoemd. Aan de Jonkersweg zijn de

Van de geomorfologische kaart is af te leiden dat Gelselaar en Geesteren op een verhoging liggen. Het centrum bestaat uit een rug met grondmorene (keileem) bedekt met dekzand en een esdek (enkeerdgrond). Daaromheen liggen dekzandwelingen. De verhogingen waar beide dorpen op liggen, lijken op twee eilanden in een beekoverstromingsvlakte (lichtgroen) en uitgespoelde dekzanden (lichtgeel).

Geesteren heeft een kleinschalig centrum met een historisch karakter.

Entree Geesteren vanaf de Esweg.

fundamenten opgegraven van het huis dat van de 14^e tot en met de 18^e eeuw bewoond werd. De havezathe was ooit een leengoed van de bisschop van Munster, maar kwam in de 16^e eeuw in bezit van jonker Sweder van Bevervoorde tot Mensinck. De familie van Bevervoorde had veel bezittingen in Twente. In Gelselaar behoorden meerdere boerderijen tot het eigendom van de Van Bevervoordes, bijvoorbeeld Beumer, Kraaijenbelt, Pellewever, Reeker, Morskeizer en Kolthof. De bezittingen in Gelselaar en Noordijk werden in 1730 verkocht.⁴⁵ In de 18^e eeuw verkeerde het huis in vervallen staat en met de komst van de Fransen is het huis afgebroken. Wat nu resteert is een archeologisch monument, gecombineerd met kunst.

In de 15^e eeuw werd namelijk een kapel gesticht en na de komst van de kerk werden steeds meer woningen rond de kerk op de es geplaatst. Het dorp groeide geleidelijk en kreeg in de 17^e eeuw een eigen predikant en een school. De agrarische geschiedenis van Gelselaar en Geesteren is sterk vervlochten met het samenleven in marken. Een marke was opgericht ter verdediging van de belangen van de daar gevestigde boeren. In de marken hadden de gewaarde (met waardelen bedeed) gebruikers recht op de gemeenschappelijke gronden. Ook spraken zij recht en hielden zij zich bezig met wetgeving. Hierbij moet wel vermeld worden dat de marke ook weer eigendom was van de Heerlijkheid Borculo. De gewaarde boeren verzetten zich gezamenlijk tegen ontginning en bebouwing van de woeste gronden. Daarnaast beheerden zij de gronden, wegen en paden.⁴⁶ De wijze van landgebruik door marken heeft in Geesteren en Gelselaar heel zichtbaar zijn sporen nagelaten, met name in de openheid van de grote essen.

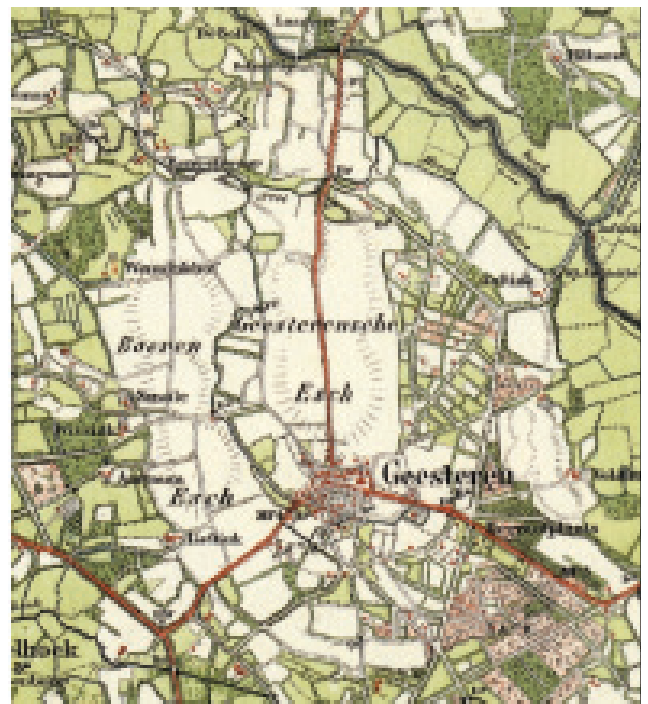
Het is niet verwonderlijk dat de markeverdeling in 1839 een breuk betekende met het verleden van Gelselaar en Geesteren. Niet lang daarna kwamen ook de nieuwe ontwikkelingen in de agrarische sector in een stroomversnelling. Voor een agrarisch buurschap als Gelselaar betekende dit dat de welvaart met sprongen vooruit ging. Tussen 1885 en 1920 is bijna alle bebouwing vervangen. Niet alleen de bebouwing, maar ook de infrastructuur en waterhuishouding werden aangepast aan de wensen van de nieuwe tijd. Voorheen was Gelselaar door de woeste gronden en overstromende Schipbeek en Bolksbeek vaak moeilijk bereikbaar. Ook had de 20ste eeuw gevolgen voor de ruimtelijke ontwikkeling. Door de ruilverkaveling in de jaren '50 is veel van de kenmerkende kleinschalige verkaveling van het essencomplex verdwenen.

Karakteristieken

- In Gelselaar is de ontwikkeling van laat-middeleeuws kernen naar een moderne agrarische nederzetting uit het begin van de 20ste eeuw zichtbaar.
- De historisch geografische ligging, die van een eenheid te midden van open gebied, is herkenbaar.
- Rondom de kerk staan boerderijen. Ze staan met de voorkant naar de kerk gericht en met de achterzijde naar de straatkant. De voorhuizen zijn via voetpaden te bereiken.⁴⁶
- Samenhang in traditionele bouwstijl van rond 1900. Bijvoorbeeld van boerderijen en bijgebouwen.
- Essencomplexen met diverse kransen.
- Gelselaar: kernesdorp in combinatie met kransesnederzetting.
- Historische wegenstelsel die landerijen ontsluit en het dorp verbindt met de wijdere omgeving.
- Historische voetpadenstelsel met verbindingen tussen erven en het dorp.
- Een voorbeeld van eeuwenoude Achterhoekse agrarische bebouwing is het Erve en Goed Wanninkhof aan de Geesterse Broekweg. Van oorsprong is het goed een 'Boerenhofstede'. De historie gaat terug tot ten minste de 12e eeuw. Tegenwoordig staat hier een hoeve met houten topgevel. Bij de hoeve horen karakteristieke bijgebouwen. Ook ligt de hoeve zichtbaar centraal ten opzichte van de oude cultuurlandschappen. Vanaf het erf komen de esgronden, weilanden, kolk, hooilanden en heide bereiken.
- Steilranden.
- Zichtbare hoogteverschillen tussen oud cultuurland en beekdalen en broekland.
- Vanaf de Esweg in Geesteren is de openheid en bollende vorm van de es zichtbaar.
- De entree bij de Esweg geeft zicht op het silhouet van Geesteren.
- Oude kerkpaden.
- Silhouet Geesteren met oude kerk, molen en boerderijen.

Geesteren in 2011. Na meer dan 100 jaar zijn nog veel oude structuren te herkennen. (bron: Google Earth, 2011)

Geesteren aan de rand van de Geesterense es en Boeren es, situatie ca. 1900. (bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

3.6.4 NEEDE & OMGEVING

Neede aan de zuidoostzijde van de stuwwal de Needse Berg. Aan de noordkant van de stuwwal liggen velden. In het westen stroomt de Bolksbeek en in het zuiden de Berkel. De broeklanden liggen in de beekdalen.

Neede is één van de vier grote kernen van Berkelland. Het dorp ligt tussen de beekdalen van de Bolksbeek en Berkel en de Needse Berg in. Rondom de Needse berg liggen de buurschappen Noordijk, Hoonte en Lochuizen. Wat meer naar het noordwesten ligt het kerndorp Rietmolen.

Plaatsnamen

De naam 'de Nede' wordt voor het eerst vermeld in de 12e eeuw. Neede is verwant met de betekenis 'laag gelegen' of 'neder en beneden'. In het dialect wordt gesproken over 'Nee'.

Noordijk wordt net als Neede genoemd in de 12e en 13e eeuw. Het heeft vermoedelijk een betekenis als

'noordelijk gelegen dochternederzetting'. Noordijk was ook een mark. Deze werd in 1437 'Noerwickermarke' genoemd.

Hoonte is in bronnen beschreven als 'Hunte' in 1262. De betekenis is niet bekend. Hoonte ligt op een hogere zandrug.

Lochuizen wordt vermeld in 1326 als men schrijft over 'het huys te Lochusen'.

Rietmolen is pas bekend van bronnen uit 1712 waarin gesproken wordt over erva Reetmölle. Het is vermoedelijk veel ouder. De naam bevat waarschijnlijk een samenstelling van reet, riet

Op de kaart van omstreeks 1900 is de ovaalvormige zandrug zichtbaar waar Rietmolen bij ligt. (bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

Tegenwoordig zijn de contouren van de zandrug op kaartbeeld minder goed zichtbaar. In het landschap zijn de hoogteverschillen wel merkbaar. (bron: ANWB Topografische Atlas Gelderland 1: 25 000)

'waterloop', -vermoedelijk de Schipbeek – en de daaraan gelegen molen.

Landschap

De stuwwal van de Needse Berg geeft het Needse landschap een bijzondere verschijningsvorm. Bij Lochhuizen is de hoogte van de berg ca. 35 meter boven N.A.P..

De berg, die door ijslobben is opgestuwd, is van hoge ouderdom en stamt net als de keileemlaag in de ondergrond uit het Saalien. Na de landijstijd hebben rivieren en beekdalen de randen van de berg afgesleten en is door wind, het gebied bedekt met dekzand. Beken hebben zich een weg gebaad door het zandgebied. Neede ligt ten noorden van het brede Berkeldal en oostelijk van de Bolksbeek.

De Bolksbeek is een zijtak van de Berkel en stroomt richting Geesteren en Gelselaar.

Het dorp Neede ligt op de zuidelijke flank van de Needse berg, waar de berg grenst aan de beekdalen van de Bolksbeek en de Berkel. De flanken waren uitstekende plekken voor het aanleggen van akkers. Dat is de reden dat rondom de berg essen zijn aangelegd, waaruit weer nederzettingen konden ontstaan. De hoge delen van de berg waren geschikt voor bos. Op de akkers groeiden tot de 19e eeuw rogge, vlas en boekweit. Vanaf de 19e eeuw kwam de teelt van aardappelen en haver meer voor. Rietmolen ligt niet rondom de Needse Berg. Het dorp ligt op een zandrug in een lager zandgebied, ten noorden van de Schipbeek. De contouren van de rug liggen zichtbaar in het landschap.

De lagere dekzandgebieden bij de berg waren tot de opheffing van de marken in de 19e eeuw door de leemlaag in de ondergrond vaak te drassig voor akkerbouw. Er lagen heide- en broeklanden. Bij de Schipbeek en de Berkel kwamen natte graslanden voor. Eind 19e en begin 20ste eeuw werden de natte gebieden ontwaterd en ontgonnen. Ze zijn omgezet in weilanden. De tijd van ontginning is aan de kavelpatronen af te lezen. De oude bouwlanden hebben een onregelmatige blokvormige kavelvorm. De 19e en 20ste eeuwse ontginningen in de dekzandgebieden hebben een regelmatig en strookvormig kavelpatroon.

Historie

Neede, Noordijk, Lochuizen, Hoonte

Neede en omgeving wordt al zeer lang bewoond, zoals blijkt uit de vondst van archeologische resten van het Trechterbekervolk (5000 jaar geleden) bij de Needse Berg.⁴⁷ In de vroege Middeleeuwen zijn de bewoners akkers (essen) gaan aanleggen op de stuwwalhelling. De essen breidden uit en groeiden aan elkaar. Meer richting de drassige gebieden lagen de hoevennederzettingen met verspreid liggende kampen (eenmansessen). In de late Middeleeuwen liep een Hessenweg langs Neede. De weg liep van Deventer over Mallem en Rekken naar Vreden.

Deze weg zal ongetwijfeld voor bedrijvigheid hebben gezorgd in Neede. Mogelijk had dit te maken met een hof en kerk in Neede, in de nabijheid van een oversteekplaats.⁴⁸ Ten zuiden van het dorp lag in de late Middeleeuwen al havezathe Huize de Kamp. Het huis werd in 1469 voor het eerst genoemd. Het huidige statige woonhuis stamt uit 1636.⁴⁹ Samen met de bijbehorende boerderijen vormt het nog steeds een fraai ensemble direct ten zuiden van Neede.

Net als in andere esdorpen, speelde ook in dit gebied de organisatie in marken een grote rol in de samenleving. Dit duurde tot in de 19e eeuw. In en rondom Neede lagen de marken van Lochuizen, Brammelo & Brammelerbroek, Noordijk en Neede & Hoonte. Brammelo ligt tegenwoordig in provincie Overijssel. Rietmolen is als voormalig onderdeel van de – Overijsselse - mark van Brammelo, een uitzondering in Berkelland. Gelderse wortels heeft het dorp wel, aangezien de mark met buurschappen voorheen behoorde tot de Heerlijkheid Borculo. De heerlijkheid werd opgeheven in 1800. Voor die tijd had de heer van Borculo aardig wat in de melk te brokkelen, aangezien de marken onder het gezag vielen van de erfmarkerichter; dezelfde heer van Borculo. Niet veel later dan 1800 kwam de markeverdeling op gang. Ook voor Neede en omgeving bracht dit veel veranderingen teweeg.

Middelen van bestaan

Naast het agrarisch bestaan, kreeg de huisweverij – die aanvankelijk als neventak diende - steeds meer betekenis als inkomstenbron. De huisnijverheid groeide tussen 1600 en 1850 uit tot een industrie. Deze groei had te maken met de komst van wevers uit Münster, die de productie wisten te vergroten. Andere factoren die meespeelden bij de groei was de afsplitsing van België in 1830, de industriële revolutie en de aanleg van spoorwegen. In de 19e eeuw zette de huisnijverheid zich om in de stichting van drie textiel fabrieken. Neede kreeg hierdoor steeds meer een industrieel karakter en behoorde samen met Eibergen en Winterswijk tot de jonge textielcentra in de Achterhoek.

Naast de textielindustrie, was er een steen- en pannenfabricage, een ijzergieterij en een conservenfabriek in Neede.⁵⁰ Aan het Rapenburg is de locatie van weverij Ten Hopen nog herkenbaar: hier staat nu een modern fabrieksgebouw. Aan de Stationsweg 2 staan nog resten van een textiel fabriek. De pannen- en steenfabriek bij de Needse berg is overigens overgegaan in Gieterij Neede. Direct ten noorden van het dorp werd in 1926 aan de Diepenheimseweg een nieuwe windkoren- molen opgericht van het stellingmolentype. Deze molen is in de plek gekomen van een oude standaardmolen die bij de wervelstorm van 1925 verloren was gegaan en ligt nog steeds zeer markant op de Needse Berg.⁵¹ Overigens moeten beide

Boerderij De Meijer in het centrum van Neede heeft jaartalankers met het jaar 1735. Het zou gefunctioneerd hebben als tolboerderij aan een oude Hessenweg. (bron: www.blogger.xs4all.nl)

wervelstormen van 1925 en 1927 genoemd worden. De stormen brachten grote schade aan in de bebouwing van Neede. Ook de industriële gebouwen en spoorwegen werden niet gespaard.

Aansluiting

Tegelijkertijd met de opkomst van de industrie kwamen ook de aanleg van de HEK-weg tussen Hummelo en Enschede (ca. 1860), de ingebruikname van een gasfabriek (1880) en de rol van Neede als knooppunt van spoorwegen. In 1884 kwamen de spoorlijnen Winterswijk-Neede en Ruurlo-Hengelo(O) gereed. In 1937 hield het personenvervoer op en werden er tot 1972 nog goederen vervoerd. Tussen 1910 en 1934 heeft er ook een spoorlijn gelegen die Neede verbond met Hellendoorn. Een jaar na sluiting, opende de GTW (Geldersche Tramwegen) busdiensten op de lijn Winterswijk-Neede en Enschede-Neede.

Groei

De ontwikkelingen in de 19^e en 20ste eeuw zorgden ervoor dat de bevolking groeide in Neede tussen 1900 en 1940. De bebouwing nam dan ook toe in deze periode. De bebouwing aan beide kanten van de Oudestraat en Nieuwstraat verdichtte. Geleidelijk verdween het agrarische karakter van de bebouwing. Met name de Oudestraat kreeg het karakter van een winkelstraat. Opvallend in deze straat is de relatief grote hoeveelheid gebouwen dat in de naoorlogse periode tot stand is gekomen in een modernistische stijl.

Aan het begin van de 20ste eeuw raakte de Borculoseweg bebouwd en verrezen er villa's in de omgeving van de nieuwe spoorlijn aan de

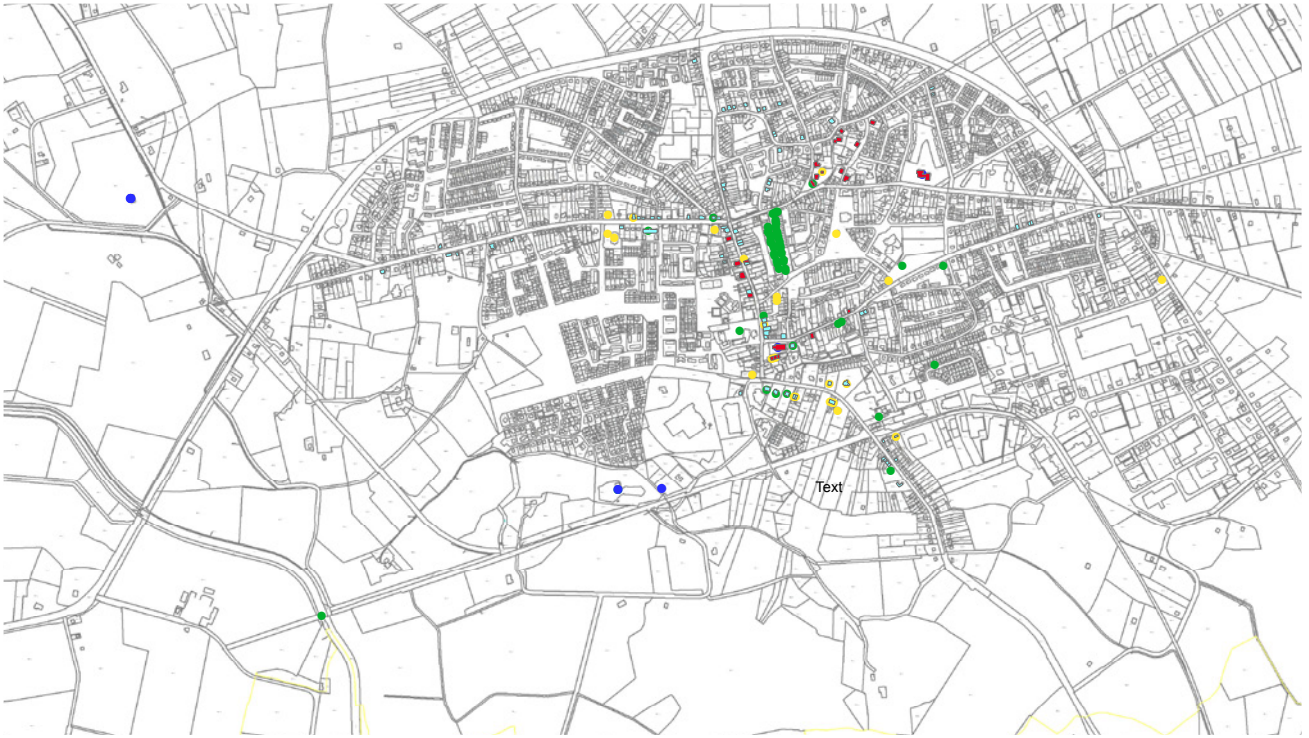
Stationsweg. De villa's werden voornamelijk gebouwd in bouwstijlen die beïnvloed zijn door de neorenaissance en het eclecticisme. Bij de fabrieken kwamen arbeiderswoningen te staan, onder andere bij de Wilhelminastraat, Kempersdijk, Ruwenhofstraat en het Moeshof.

Door bebouwing langs de uitvalswegen ging het buurschap Ruwenhof deel uitmaken van de kern Neede. Voorheen was het een buurschap met verspreid liggende boerderijen. In de loop van de 20ste eeuw raakte het gebied verdicht met planmatige woningbouw. De oude boerderijen blijven echter voor een groot deel behouden en staan nog steeds verspreid door de woonwijken. Sommigen hebben een oorsprong van voor 1832. Een voorbeeld is boerderij De Meijer aan Hessenweg 2. Na 1940 is Neede verdicht met wijkjes. In het zuidoosten is een industriegebied gekomen. De rondweg die het noorden van Neede omsluit, heeft het dorp afgescheiden van de Needse Berg.

Bouwhistorie kern Neede

De dorpskern van Neede bestond eeuwenlang uit lintbebouwing langs de Oudestraat en Rapenburg richting Needse berg en lang de Markt en Nieuwstraat richting Haaksbergen. Deze twee straten, die haaks op elkaar aansluiten, vormen de hoofdstructuur van de oude dorpskern. Bij de aansluiting van de Nieuwstraat op de Oudestraat bevindt zich de Grote Kerk. De kerk heeft een laat middeleeuwse oorsprong. Na zeer ernstige schade in de Tweede Wereldoorlog is de kerk opnieuw opgetrokken. De toren is wel blijven staan.

Op de bouwhistorische verwachtingenkaart is zichtbaar dat zich langs deze hoofdstructuur nog

Bouwhistorische verwachtingenkaart Neede. Rood = bebouwing van voor 1830. Lichtblauw = Bebouwing tussen 1830 en 1900. Groen = Wederopbouw na de stormramp 1925-1927. Donkerblauwe stip = Rijksmonument. Groene stip = gemeentelijk monument. Gele stip = uit het Monumenten Inventarisatie Project.

meerdere historische gebouwen bevinden, sommige met een oorsprong van voor 1832. De bebouwing in de dorpskern zal tot in de 19^e eeuw een boerderij-achtig karakter hebben gehad.

Randesdorp Noordijk

Noordijk is een kleine kern ten noordwesten van Neede. De buurschap is ontstaan op een hoger gelegen zandrug in een overwegend lager dekzandgebied aan de westzijde van de Needse Berg. De buurschap heeft van oorsprong een losse nederzettingenvorm, geconcentreerd langs de es die op de westflank van de Needse berg te vinden is. Buurschappen met een soortgelijke ontstaanswijze en karakter waren Kisveld, Ruwenhof en Lochhuizen. Noordijk valt hierdoor onder de rand-esdorpen. Karakteristiek is de openheid en bolheid van de es.⁵² Noordelijk van de buurschap ligt het grote Noordijkerveld dat lange tijd in gemeenschappelijk gebruik was. Noordijk lag te midden van het Noordijkse veld, het broekland in het beekdal van de Bolksbeek en de Needse Berg. Het agrarische systeem dat gebruikmaakte van de eigenschappen deze drie landschappen, veranderde door de komst van kunstmest. In 1918 schrijft men over de ontginning van het Noordijkerveld:

'De schrandere mensen hebben een toovermiddel uitgevonden, om bruine heide in een groene weide te herscheppen. Kunstmest en kalk deden wonderen, als eerst het water, dat hier eeuwen uit de laagten moest verdampen, door leigraven was afgeleid naar

de beken. ...) Daar weiden tientallen zwartbonte runderen, daar teelt men rogge, erwten, paardeboben enz.; daar is een boomgaard aangeplant, waar tevoren niets was dan armoedige dennen en gagel. (...) Hier is brood en werk voor velen. Gezegende vooruitgang!⁵³

Tegenwoordig is Noordijk een kleine kern met lintbebouwing langs de Hilversweg, Elmandijk, Schoolweg en Stokkersweg. Opvallende gebouwen uit het verleden zijn het oude schoolgebouw en het voormalige stationsgebouw. In de buurschap Noordijk stond spoorweghalte aan de spoorlijn Neede-Helledoorn. De halte werd geopend op 1 mei 1910 en voor het personenvervoer gesloten op 15 mei 1933. Tot 1972 werd Noordijk nog vanuit Neede aangedaan met goederentreinen. Het stationsgebouw dateert van 1909; De NS heeft het gebouw in 1953 verkocht. Het is tegenwoordig als woonhuis ingericht.⁵⁴

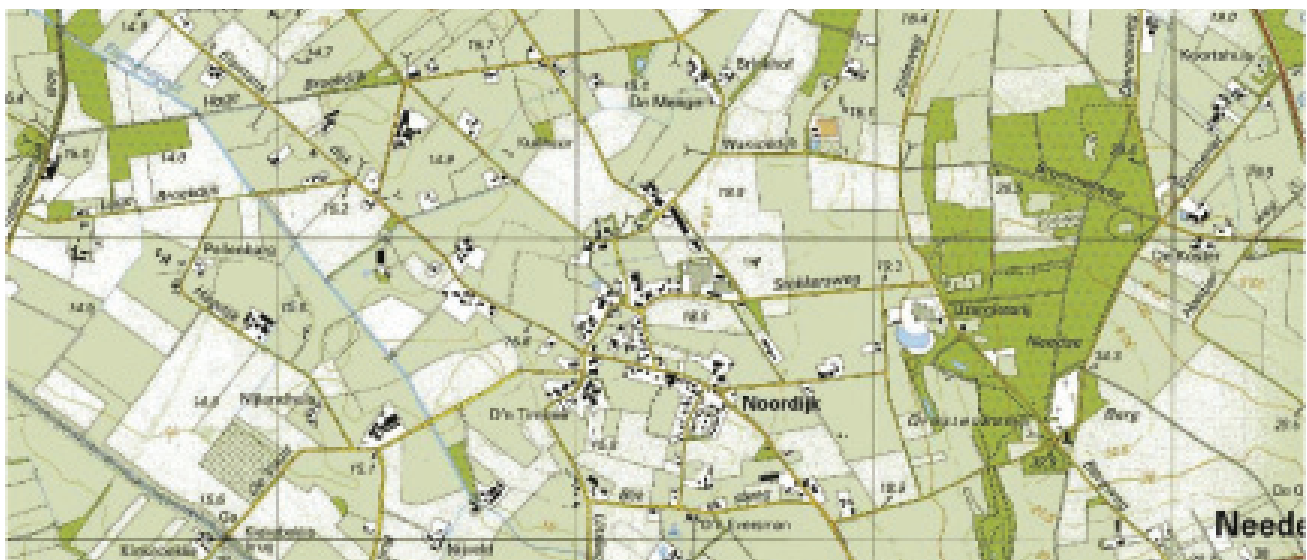
Rietmolen

De landschappelijke onderlegger van Rietmolen doet vermoeden dat de zandrug een oudere bewoningsplaats is. Toch gaat de geschreven geschiedenis van Rietmolen niet verder terug dan tot in de 18^e eeuw. In die tijd vierde het Calvinisme hoogtij. De katholieken die er waren, kwamen onder de hoede van de paters van de Franciscanen in het nabijgelegen Zwillbrock (Duitsland). De missen werden in een schuur van erva De Reetmölle gehouden.

Noordijk rond 1850. De buurschap bestond destijds uit verspreid liggende boerderijen, tussen de Needse Berg (oost), beekdal (west) en het Noordijkse veld (noord).

(bron: Grote Historische Atlas van Nederland 1: 50 000 3 Oost-Nederland 1830-1855)

Noordijk op de kaart van 2004. Het verschil tussen de landschapstypen is op de kaart minder zichtbaar dan in de 19^e eeuw. Akkers en weilanden wisselen elkaar veel meer af en de bebouwing ligt meer geconcentreerd.

(bron: ANWB Topografische Atlas Gelderland 1: 25 000)

Begin 19^e eeuw, na de Franse tijd, kwam er een katholieke parochie, met de naam Heilige Ceacilia. Rond 1850 bestond de bebouwing in Rietmolen vooral uit boerderijen. Daarna vond beperkte uitbreiding plaats langs de bestaande wegen. In 1836 verving een waterstaatskerk naar een ontwerp van architect Dibbets de voormalige schuurkerk.⁵⁵ De huidige kerk en pastorie, gebouwd in 1933, zijn aangewezen als Rijksmonument. Het is een bijzondere ontwerp – een centraalbouw met slanke toren naast de voorgevel- is van de hand van de architect C. Hardeman.

Huize de Kamp bij Neede. Op de hoeken zijn blokken van Bentheimer zandsteen ingemetseld. Tussen 1553 en 1741 heeft het geslacht Tengnagel de woonplaats in bezit gehad. De familie Ten Cate was eigenaar in 1789. Zij lieten het pand inkorten en verbouwen. Op het erf staat een ronde welput van Bentheimer zandsteen. Op de put staat het jaartal 1609.⁵⁶

De Rooms Katholieke kerk van Rietmolen is gebouwd in 1933. De kerk is een ontwerp van architect C. Hardeman.

Karakteristieken

- Hoogteverschillen, van 41 meter op de Needse Berg tot 14 meter bij Noordijk.
- Needse Berg, met voormalig pannen- en steenbakkerij en huidige ijzergieterij, met vindplaatsen van menselijk en dierlijk leven uit de prehistorie.
- Esnederzettingen op de zuidelijke flank van de stuwwal (Needse Berg)
- Hoofdstructuur van Oudestraat en Rapenburg richting Needseberg en de Markt en Nieuwstraat richting Haaksbergen.
- Historische bebouwing langs de hoofdstuur, waaronder voormalige boerderijen, een herberg en een smederij.
- Middeleeuwse kerk. Het schip werd in 1948 vervangen na een brand in september 1945.
- Een van de belangrijkste Oost-Gelderse jonge textielcentra (naast Eibergen).
- Arbeiderswoningen uit de periode 1860-1910 in de kern van Neede. En een straat met blokken arbeiderswoningen uit 1915.
- Boerderijen voormalig buurschap Ruwenhof
- Huize de Kamp met drie boerderijen.
- Windkorenmolen uit 1926 van het stellingmolentype.
- Villa's in eclectische en neorenaissancestijl in de kern.
- Sinds 1850: weverijen, steen- en pannenfabrieken (Noordijk en Kisveld), gasfabriek, boterfabriek
- Needse Achterveld als relict van een drassig veld
- Stationsgebouwen Kisveld en Noordijk
- De RK kerk van Rietmolen.

3.6.5 EIBERGEN EN OMGEVING

Oud Eibergen (bron: www.gelderlandinbeeld.nl)

Eibergen, Mallem, Loo, Olden Eibergen en Rekken liggen allen aan de rand van het Berkeldal. Bijzonder in deze omgeving is de Berkel die zich ingesneden heeft in het Oost-Nederlands zandplateau.

Plaatsnamen

Eibergen was al in gebruik door mensen in de 4de eeuw na Chr. Dit is gebleken uit vondsten op oude bouwlanden. In bronnen wordt echter pas in de 12^e eeuw geschreven over Eibergen. De naam verandert van Eberghe naar Eyberch en Eibergen. Van Berkel en Samplonius beweren dat de naam verklaard kan worden uit een samenstelling van agjô – ‘spits’ en berg.⁵⁷ Plaatselijk spreekt men van ‘Eibarge’. ‘Berg’ en ‘Barg’ kunnen ook wijzen op een het bestaan van een borg of burcht. De herkomst van de naam is in elk geval niet met zekerheid vast te stellen.

Rekken wordt in de 13e eeuw ‘Reké’ genoemd. Bij het zoeken naar een herkomst wordt voor Rekken gezocht in de betekenissen van de oude woorden ‘reke’, dat ‘rij, bijvoorbeeld rij bomen betekent, ‘rak’ dat rand of rechte strook langs land, weg of water kan betekenen.

Olden Eibergen wordt uitgelegd als de voorganger van Eibergen.

Mallem wordt voor het eerst genoemd in geschreven bronnen aan het einde van de 12^e eeuw. De naam is qua schrijfwijze veranderd van curtis Mallande, naar Mallum en Mallem. Vermoedelijk stamt de naam af van de woorden ‘Mathal’ en ‘Land’. Mathal duidde op een plaats waar een volksvergadering en/ of rechtspraak plaatsvond.

Het Loo is een plaatsnaam die meer voorkomt in Nederland. Zowel als zelfstandige naam als in samenstellingen. Meestal heeft het betrekking op hooggelegen plaatsen waar bos (‘lo’) heeft gestaan.

Landschap

Centraal in dit gebied stroomt de Berkel. Aan weerszijden ligt het Oost-Nederlands plateau. De nederzettingen zijn gegroeid op plekken waar men zowel het water en het grasland als de hogerop gelegen heidevelden kon bereiken. Bij het oude deel van Rekken is de openheid en drassigheid van het beekdal goed te ervaren. Doordat de Berkel zich in het plateau heeft ingesneden komen in dit gebied steilranden voor. Bijvoorbeeld langs de oevers van de Berkel, de Ramsbeek en oude lopen van beken. Plaatsen waar dergelijke steilranden zichtbaar zijn, liggen in het gebied tussen Eibergen, Leugemors en Mallem. Deze hoogteverschillen in het landschap horen niet verward te worden met de hoge randen van essen die door het ophogen van bouwvoor zijn gevormd.

In het verleden kwamen in dit gebied ook veel landweren voor. Met name in de Holterhoek. Dat er landweren voorkwamen kan te maken hebben met de grote uitgestrekte velden die lastig te verdedigen waren, vooral bij specifieke plekken die bijvoorbeeld drassig waren. Ook de nabijheid van vestingstad Groenlo kan verband houden met de landweren.

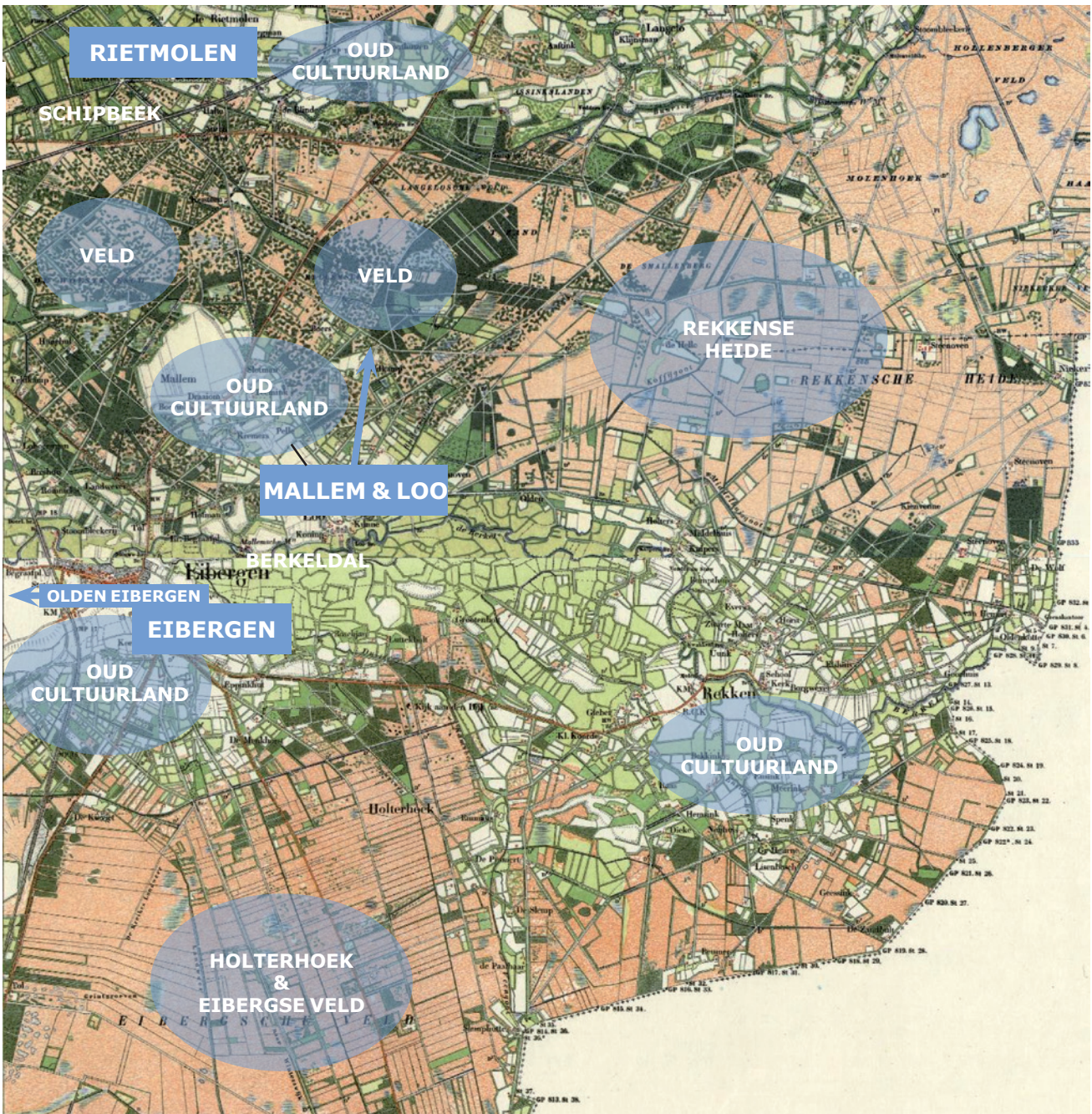
Historie Olden Eibergen

Olden Eibergen ligt op de rand van het Oost-Nederlands plateau. Op die overgang tussen het

plateau en het lagere dekzand zijn bouwlanden aangelegd. De es van Olden Eibergen ligt op een dekzandrug langs het Berkeldal.⁵⁸ De Berkel heeft zich ter hoogte van Olden Eibergen ingesneden. De helling van de plateau rand is het zichtbaarst op de plekken waar de Berkel, Veenslatsgoot en de Hanninkgoot het plateau verlaten. Van Olden Eibergen is bekend dat hier bewoning voorkwam in de oude en nieuwe steentijd. Sporen uit deze tijd zijn gevonden op erve Olminkhof en bij de Vaarwerkweg.

Eibergen

Eibergen was oorspronkelijk een marke met een buurschap. De marke viel onder de heerlijkheid Borculo. Vanaf de 15^e eeuw behoorde het tevens onder de voogdij Eibergen, toen de heerlijkheid opgedeeld werd in vier voogdijen: Neede, Geesteren, Beltrum en Eibergen.⁵⁹ De landbouw was eeuwenlang een belangrijke inkomstenbron, aangevuld met huisweverij. Door de gunstige ligging aan de Berkel en aan de handelsweg tussen Deventer en Munster

Op bovenstaande kaart is de opbouw in het landschap te zien van de lage natte Berkel met langs het water, de graslanden. Aan de graslanden grenzen de oude cultuurlanden waar de nederzettingen Eibergen, Rekken, Mallem en Loo bij zijn ontstaan. Nog verder van het water liggen de velden.

Eibergen rond 1850, met een bebouwingsconcentratie ten zuiden van de Berkel. (bron: Grote Historische Atlas van Nederland 1: 50 000 3 Oost-Nederland 1830-1855)

Eibergen in 2004. Het 21ste eeuwse Eibergen is groter en planmatiger uitgebreid dan het 19e eeuwse Eibergen. Ook valt de genormaliseerde Berkel op. (bron: ANWB Topografische Atlas Gelderland 1: 25 000)

leverde de handel ook geld op. Daarnaast kwamen er tichelovens voor. Tichelovens uit het begin van de 19^e eeuw hebben bij Het Loo, Zwolle en Rekken gestaan. Eibergen is in de loop van de eeuwen uitgegroeid tot een bewoningskern met geconcentreerde bebouwing.

De oude hoofdstructuur van Eibergen bestaat uit de straten Borculoseweg, Beltrumseweg, Haaksbergseweg en Groenloseweg die samenkomen in de Grotestraat, Kerkstraat en Hagen. In dit gebied bevinden zich nog relatief veel gebouwen die in hun kern van voor 1832 stammen. Centraal aan de Grotestraat bevindt zich de laat-middeleeuwse Oude Mattheüskerk. Van oorsprong had de bebouwing in de kern van de voornamelijk een agrarisch karakter; aan sommige panden is dit nog duidelijk te zien.

Net als in de andere drie grote kernen van Berkelland veranderde in de loop van de 19^e eeuw het karakter van Eibergen. De voornamelijk agrarische nederzetting veranderde Eibergen tussen 1840 en 1950 in een gemengd agrarisch-industrieel dorp. Eibergen behoorde samen met Neede en Winterswijk tot de jongere textielcentra in de Achterhoek. Naast textiel, werd de industrie aangevuld met baksteenfabricage, blekerijen, lijmziederij, een pickerfabriek, sigarenfabricage, perkamentfabricage, zuivelfabrieken, een meelfabriek en lederindustrie.⁶⁰ Een belangrijke tastbare herinnering aan deze industriële ontwikkeling is te vinden op het voormalige KTV-terrein tussen de Berkel en Grotestraat waar meerdere historische gebouwen

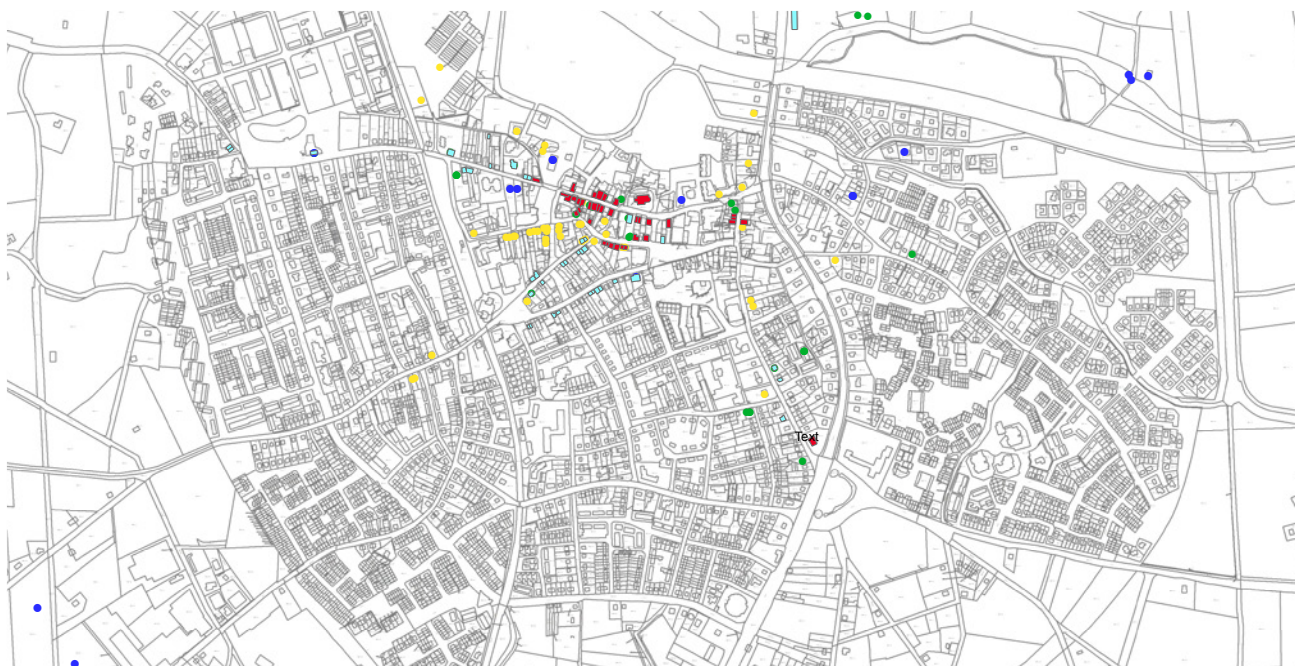
werden ingepast in een nieuwe woonwijk. Daarnaast is de voormalige Gemavo-fabriek direct ten noorden van de Berkel aan de Haaksbergseweg een goed voorbeeld van industrieel erfgoed.

Als gevolg van deze ontwikkelingen in de 19^e eeuw deed zich binnen de bestaande hoofdstructuur een verdichting voor, waarbij tevens een functieverschuiving zichtbaar werd: steeds meer boerderijen verdwenen en burgerwoonhuizen en winkelwoonhuizen werden in de oude structuur gebouwd. Aan het westelijke gedeelte van de Grotestraat werd door enkele fabrikanten een aantal bijzondere villa's gebouwd. Tussen 1930 en 1940 werd aan dezelfde straat de nieuwe rooms-katholieke H. Mattheüskerk met pastorie gebouwd in traditionalistische stijl. Ook de uitvalswegen naar Borculo, Beltrum, Hupsel en Groenlo zijn verdicht met lintbebouwing. Tussen 1890 en 1970 hebben arbeiderswoningen gestaan aan de Kerkstraat. Aan de Borculoseweg stonden arbeiderswoningen die bij de stoomblekerij hoorden. Na 1940 is Eibergen in verschillende fasen uitgebreid aan de zuidkant van de Berkel met meerdere woonwijken.

Bouwhistorie kern Eibergen

Bouwhistorisch gezien vertoont de bebouwing in Eibergen enkele bijzondere aspecten. Zo zijn bij enkele gevels historische houtconstructies zichtbaar in de zijgevels, het zijn restanten van vakwerkgevels, die van oorsprong ingevuld waren met leem of bekleed waren met hout.

Opvallend is verder dat de panden in de oude kern

Bouwhistorische verwachtingenkaart Eibergen. Rood = bebouwing van voor 1830. Lichtblauw = Bebouwing tussen 1830 en 1900. Groen = Wederopbouw na de stormramp 1925-1927. Donkerblauwe stip = Rijksmonument. Groene stip = gemeentelijk monument. Gele stip = uit het Monumenten Inventarisatie Project.

De Prakke leerfabriek is gesticht op een belangrijke plek: aan de Berkel, waardoor de fabriek voor de scheepvaart bereikbaar was en het water werd ook gebruikt voor het looiproces.⁶¹

Stoomblekerij (www.gelderlandinbeeld.nl)

Drijfriemenfabriek (www.gelderlandinbeeld.nl)

Station Eibergen (www.gelderlandinbeeld.nl)

Zicht op Rekken langs oever gedempte Berkel.

van Eibergen op veel plekken onderling gescheiden zijn door een ozendrop. Een ozendrop is een smalle ruimte tussen twee huizen, die diende als druipstrook. Toen de huizen nog in hout waren uitgevoerd en nog geen dakgoten hadden maar ver overstekende daken, moesten de ozendroppen zorgen voor de afvoer van regenwater. Ook in de andere kernen van Berkelland zullen eeuwenlang houten gevels en ozendroppen gebruikelijk zijn geweest; daar zijn ze echter niet meer als zodanig aanwezig in het straatbeeld. In de bouwontwikkeling in de meeste delen van ons land heeft namelijk een zogenaamd versteningsproces plaatsgevonden, waarbij langzaam aan de houtbouw verlaten werd en de dragende muren van huizen steeds meer in baksteen werden uitgevoerd. Ozendroppen werden bij dit proces vaak bij de woning getrokken. In Eibergen heeft dit versteningsproces ook plaatsgevonden, maar blijkbaar minder rigoreus dan bijvoorbeeld in Borculo. Vanuit (bouw)historisch opzicht is dit een bijzonder waardevol gegeven.

Rekken

Rekken ligt aan de Berkel, ten oosten van Eibergen en vlakbij de Rijksgrens met Duitsland. Rekken was ooit een marke en buurschap met een eigen kapel. De buurschap groeide uit tot een nederzetting met geconcentreerde bebouwing op en bij oude bouwlanden.⁶² Het landschap heeft een onregelmatige blokverkaveling die typerend is voor oude beekdallandschappen met kampen.

De belangrijkste inkomstenbron van Rekken was de landbouw. De gunstige ligging langs de Berkel en de vlakbij gelegen oude handelsweg tussen Deventer en Munster zorgde ervoor dat neveninkomsten gehaald konden worden uit de handel. De oude handelsweg liep over Neede, Mallem en Rekken naar Vreden.

Ten oosten van Rekken stond in de Middeleeuwen een burcht. Over deze 'borg' is niet veel bekend. Op een 17^e eeuwse kaart is te zien dat de Berkel zorgde voor de watertoevoer van de omgrachting. Naast de burcht lag een moeras, dat 'mars' werd genoemd.⁶³ In de periode 1850-1940 zijn de beide zijden van de Berkel dichter bebouwd geraakt. Het buurschap 't Kip is hierdoor tegen Rekken aangegroeid. In het noorden van Rekken is in 1913 begonnen met de aanleg van de 'Kolonie'. Zo noemde men toen de Rekkense inrichting die later de naam Van Ouwenallervereniging is gaan dragen.⁶⁴ In de tweede helft van de 20ste eeuw is Rekken voornamelijk aan de noordkant van de Berkel planmatig uitgebreid.

Holterhoek

Natte heideveldontginning ten zuidoosten van Eibergen. De naam houdt waarschijnlijk verband met het voorkomen van hout 'holt' in de periode voordat de bomen gekapt werden en het gebied omgezet werd in heideveld. Karakteristiek zijn de

kalkzandstenen boerderijen aan de Kerkdijk, uit het begin van de 20ste eeuw. In 1953 werd het militaire kamp Holterhoek aangelegd. Het kamp was en is in gebruik door defensie als: radio alsuisteringsstation, Grondstation NSO, navigatie - en radarstation en lichte luchtdoelartillerie. Zie paragraaf 4.7.4

Rekken heeft twee kernen aan de noord- en zuidzijde van de Berkel. Voorheen bestonden meer clusters van kleine kernen. (bron: Google Earth, 2011)

Grenspaal tussen Rekken en Oldenkott. (Google Earth, 2011)

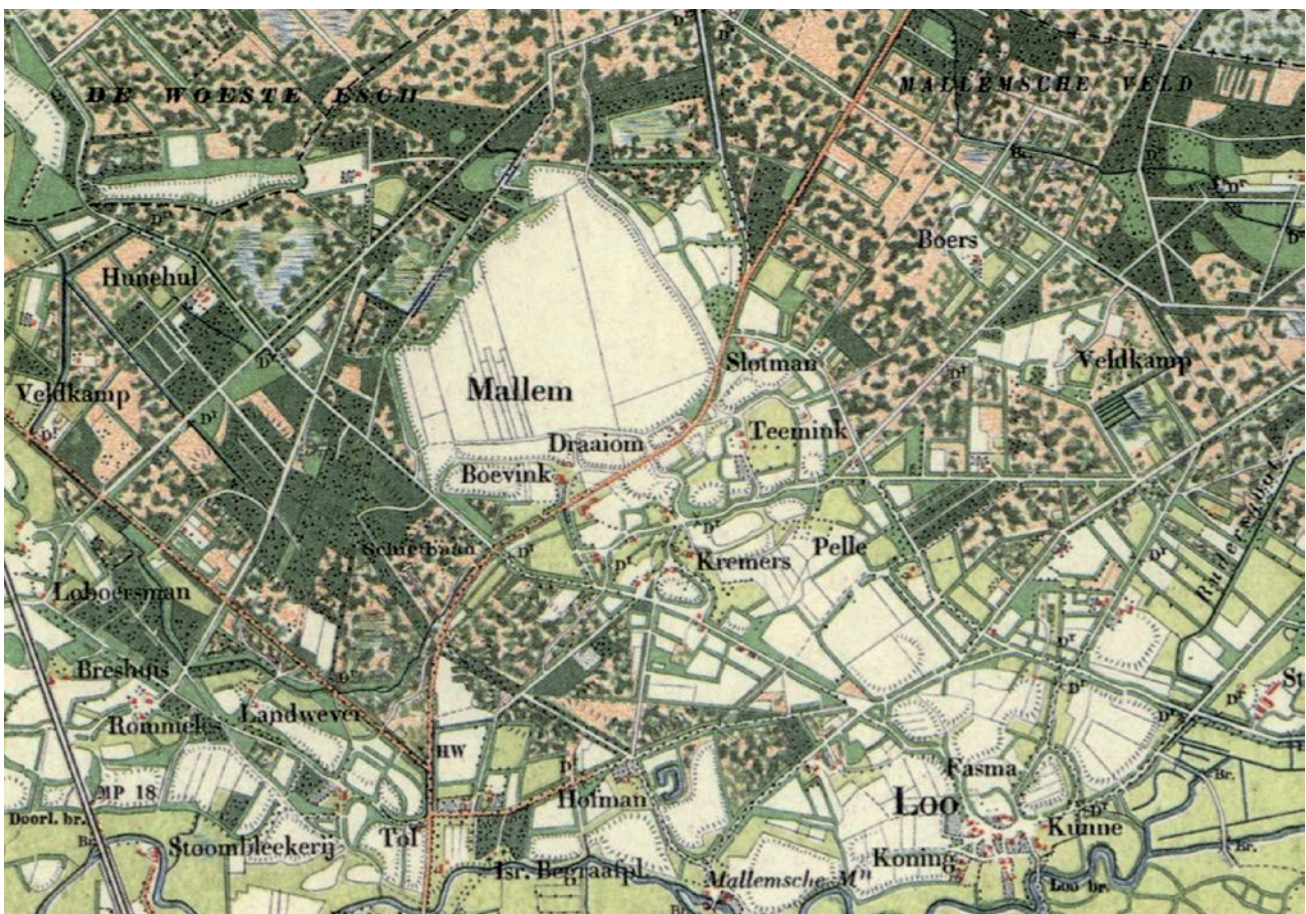
Zicht op Zuid Rekken.

Kerkepad bij Rekken.

Zicht op Het Loo

Mallemsche es rond 1900 met in het zuidoosten buurschap Het Loo aan de Berkel.

Mallem en Het Loo

Mallem is ter plaatse van het watermolgencomplex aangewezen als beschermd dorpsgezicht. De buurschap ligt aan de noordelijke oever van de Berkel. De Mallemsche es is aangelegd tussen het beekdal en de hoger liggende heidevelden en bossen richting Haaksbergen. Ten westen van de Mallemsche es ligt een keileemlaag in de ondergrond. Dit maakt de grond lastig bewerkbaar. Waarschijnlijk zijn de boerderijen daarom gebouwd aan de oost- en zuidkant.

De westkant was lange tijd in gebruik als veld. Dit veld werd Mallerhaar genoemd. Op de zandige hoogten langs de Berkel staan de oude boerderijen Vunderink, Rommeler en Broshuis. De boerderij met de naam Lannever stond op een plek waar een landwever heeft gelegen. Mallem valt onder te verdelen in drie buurten: Het Loo, Mallem bij de Mallemsche es en de Leugemorshoek. Belangrijk in het ontstaan van de drie delen was de vroegere indeling van de Heerlijkheid Borculo in 'rotten'. Een rot was één van de laagste

uitvoerende organisaties in de heerlijkheid, vergelijkbaar met buurten of wijken. Ter hoogte van Mallem lagen de rothen van Boerhof op het Loo, Kremer en Vunderink. Aan het hoofd van de rot stond een rotmeester. Deze was verantwoordig verschuldigd aan de voogd van Eibergen die weer onder het gezag stond van de heer of van zijn vertegenwoordiger, de drost.

De mark van Mallem werd bestuurd door de leenheer van de hof te Mallem. Dit was anders dan in de omliggende buurschappen waar de heer van Borculo erfmarkerichter was. De leden van de mark kwamen tot de 18^e eeuw samen onder de Linde op havezathe Mallem. Later gebeurde dit bij de molen of op het erf Hofman. Samen bespraken ze de toestand op de mark. Dit had betrekking op nieuwkomers, de veedriften en het gebruik van veen en hout.⁶⁵

Aan de Berkel, ten noord-oosten van Eibergen, staat nu nog de Mallumse Molen. Van oorsprong was dit een dubbele molen (koren en olie). Alleen het in 1748 herbouwde korenmolenhuis is bewaard gebleven. Aan de zijde van de Berkel is het bakstenen gebouw bekleed met Bentheimer zandsteen.⁶⁶

Mallumse Molen

Karakteristieken

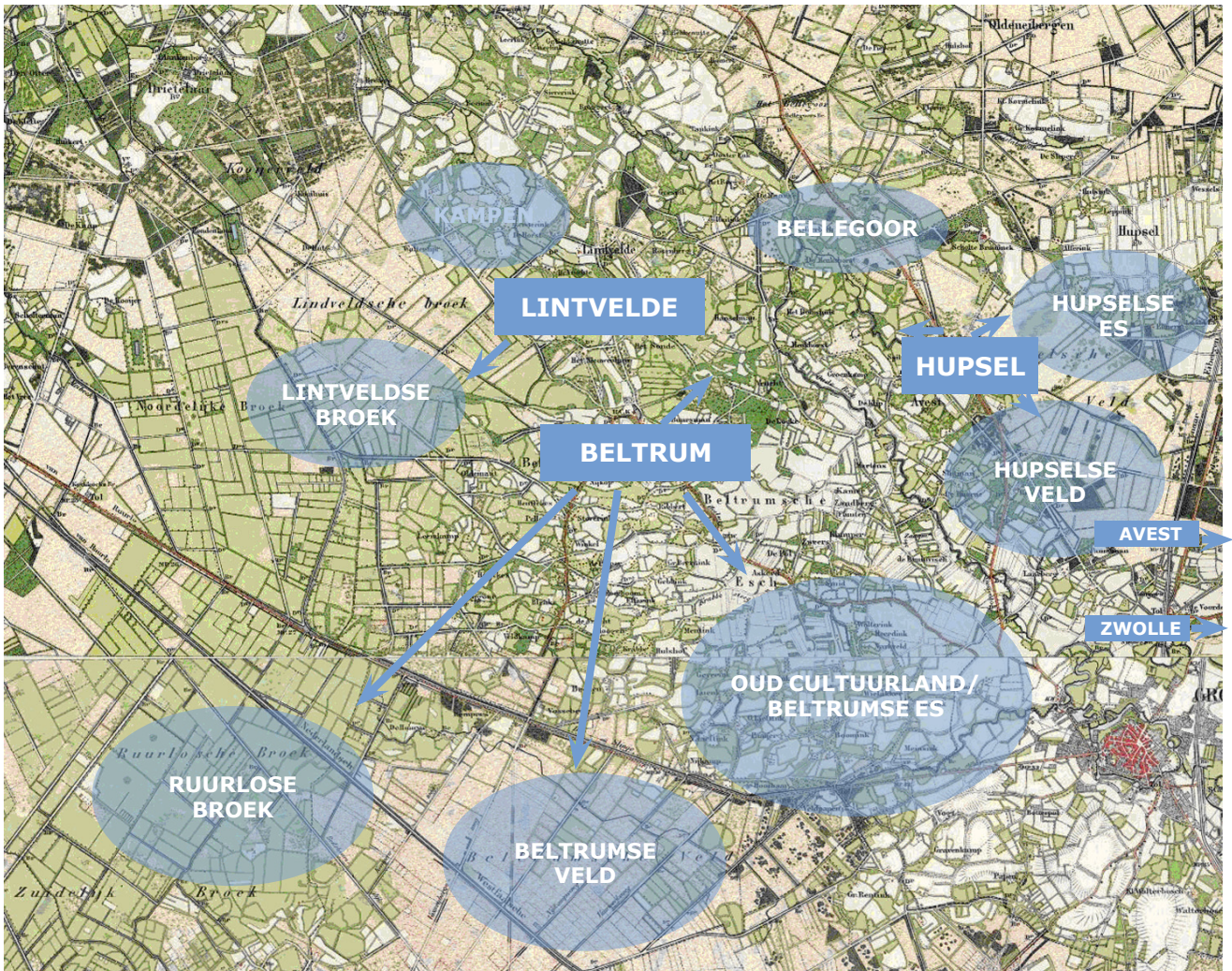
- Oude bouwlanden aan de Berkeloever
- Ligging op de rand van het Oost-Nederlands plateau
- Hoofdstructuur Eibergen van Grotestraat, Hagen, Kerkstraat en het begin van de J.W. Hagemanstraat
- Historische houtconstucties in de gevels

- Ozendroppen
- Openluchttheater De Maat
- Gemavofabriek aan de noordkant van de Berkel
- Fabrikantenvilla's en herenhuizen aan de Grotestraat
- Nederlands Hervormde kerk aan de Grotestraat
- R.K.H. Mattheuskerk (1930-1940)
- Hotel-Restaurant 'Het Wapen van Eibergen'
- KTV-terrein
- Oude spoorbrug, spoorweg en trace.
- Oude schoolgebouwen St. Jozefschool en Menno ten Braakschool
- Steilranden bij de Hoge Oever
- Watertoren
- Tussen Neede en Eibergen: regelstation Berkelstreek aan de Needseweg (1920-1930)
- Complex rond Mallumse molen en Muldershuis
- Gracht rondom verdwenen huis
- Boerderij 't Vunderink aan de Vunderinkslaan
- Joodse kerkhof
- Keien op de onderduikplaats voor Joden bij de grens met Haaksbergen bij het Hoones Bos, waar Joden verraden werden.
- Buurschap Het Loo
- Zondagschool
- Rekkense binnenweg
- Oude hoeven in Olden Eibergen
- Oude hoeven ten zuiden van Rekken, bijvoorbeeld Odink.
- Oud Berkeldal
- De Kerkdijk in de Holterhoek.

3.6.6 BELTRUM & OMGEVING

Zicht op Beltrum

Beltrum ligt ten noorden van een groot essencomplex: de Beltrumse es. Beltrum kon gebruik maken van het Beltrumse veld en de drassige broeklanden richting Lintvelde, Ruurlo en de Leerinkbeek. Bij Hupsel ligt eenzelfde complex, maar dan op kleiner schaalniveau. Bijzonder aan Hupsel is de kransesbeobouwing rond één grote es. Hupsel ligt bij de Hupselse beek. Net buiten de kaart vallen de buurschappen Zwolle en Avest.

In dit deelgebied is Beltrum de grootste kern. Rondom Beltrum liggen de buurschappen Zwolle, Avest, Lintvelde en Hupsel.

Plaatsnamen

Beltrum wordt al in 12e eeuw genoemd als 'de Beltram'. Hoewel niet met zekerheid te zeggen, is de naam wellicht afgeleid van Belterham. Dit zou de betekenis hebben van ham 'hoek aangeslibd land, grasland aan een water' behorend bij de - niet meer bestaande - plaats Belt. Belt is een andere benaming voor 'Bult', een verhoging in het landschap. Dit past bij de landschappelijke ligging op zandruggen.

Hupsel staat op exact dezelfde wijze geschreven op de Hottinger kaart uit 1783. De naam kan een samenstelling zijn van 'lo' en een persoonsnaam.

Avest wordt in 1252 geschreven als 'in Oves'. Volgens Van Berkel en Samplonius kan het woord verwant zijn aan het gotische woord 'awistr' dat duidt op schapenstal of schaapskooi.

Lintvelde wordt in de 13e eeuw geschreven als Lintfelde. De naam heeft waarschijnlijk betrekking op een lindeboom in woest gebied. Dit past bij het landschap dat dienst deed als 'veld'.

Landschap

Beltrum & omgeving ligt landschappelijk gezien ten westen van het Oost-Nederlands plateau. Hier ligt een dekzandgebied met zandruggen. Door het gebied stromen beken. Een aantal beken mondden uit in het zogenaamde 'natte midden' waar het zowel het Lindveldse als Ruurlose broek liggen.

In dit deelgebied liggen oude cultuurlanden ter hoogte van de Beltrumse es, ten zuiden van het dorp Beltrum. Oostelijk van Beltrum ligt de Holterhoek en het Eibergse veld. Dit zijn tegenwoordig te herkennen als jonge veldontginningen met rechte wegen. Toch is niet alles te vatten onder het 'jonge cultuurlandschap'. In de velden liggen onder andere de oude buurschappen Hupsel, Zwolle en Avest. Deze zijn te onderscheiden van de jonge veldontginning aan de oudere bebouwing en kronkelende wegen.

Historie Beltrum

De eerste bewoning vond plaats op de hoge zandruggen. Sporen die gevonden zijn, gaan terug tot de ijzertijd. In de Middeleeuwen zijn op de zandruggen bouwlanden aangelegd. Een voorbeeld van een groot aaneengesloten bouwlandcomplex is de Beltrumse es. Het dorp Beltrum is ontstaan rondom de wegen die nu Heelweg, Dorpsstraat en Mr. Nelissenstraat heten.⁶⁷

Beltrum was een eigen gemeente in de periode 1806 - 1818. Tot 1850 had Beltrum geen echte dorpskern. De nederzetting bestond uit een concentratie van boerderijen die verbonden waren met elkaar door

zandwegen. Tussen 1850 en 1940 is het gebied tussen de Grolseweg, Avestersweg en Zieuwentseweg bebouwd geraakt. Dit had te maken met de ontginning van de woeste gronden van het 'Beltrumse veld' vanaf de oude bouwlanden.

De herkenbaarheid van de ontwikkeling van Beltrum als dorpskern is in de 20ste eeuw afgenomen. Dit heeft vooral te maken met de aanpassingen van de wegen voor het verkeer. Hierdoor is bijvoorbeeld bij het Mariaplein en bij de oude V-vormige vertakking van de Dorpsstraat en de Heelweg niet meer te zien hoe de historische routes door het dorp liepen.

Hupsel

Hupsel bestaat uit een grote kranses ten zuidwesten van Eibergen. Bij de Hupselse beek zijn sporen gevonden uit de nieuwe steentijd en bronstijd. Bewoning komt hier dus al heel lang voor.

De buurschap bevindt zich op de grens tussen het Oost-Nederlands plateau en het lagere dekzand-gebied (Noordzeebekken).

De Hupselse es ligt op de terrasrand. De es is tot ontwikkeling gekomen in de Middeleeuwen. Hupsel lag tussen veengebieden in. Deze gebieden werden na 1900 ontgonnen, waardoor het inwonertal in dit gebied toenam. Tegenwoordig is Hupsel vrij open van karakter omdat veel hout verdwenen is. Van het kampenlandschap is niet veel meer terug te zien.

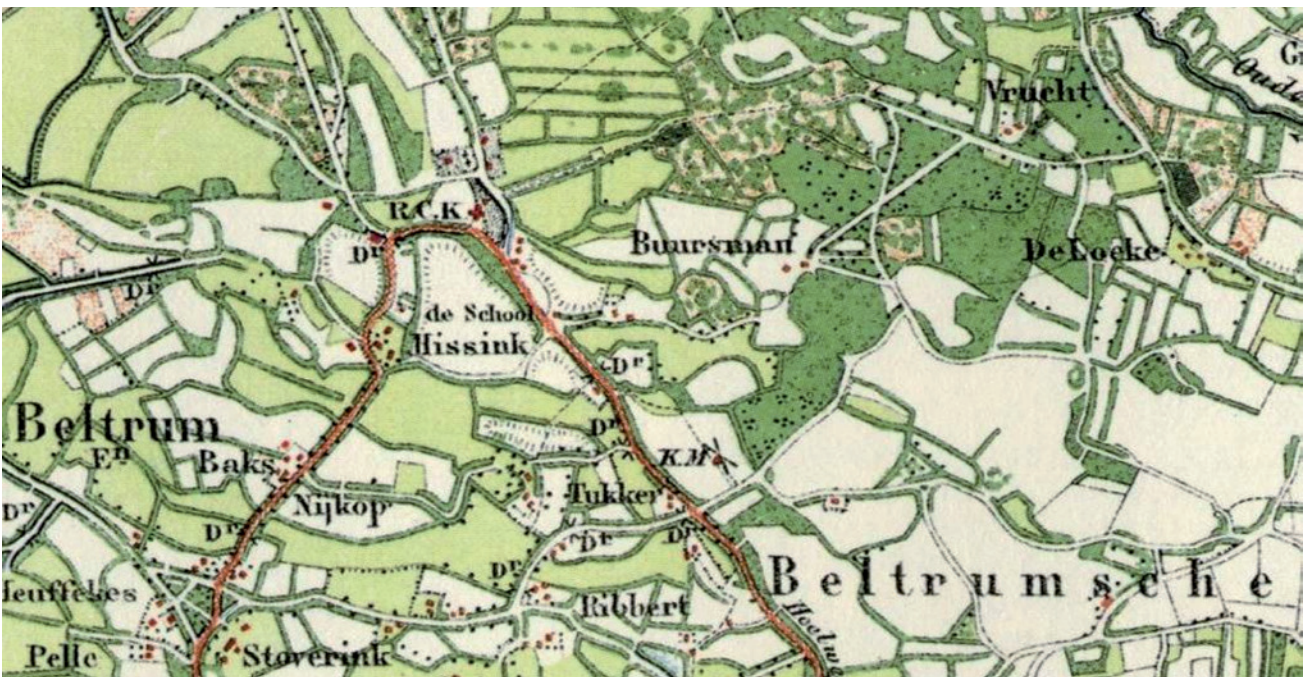
Passage uit de Hottinger atlas uit 1783-1787 van de Holterhoek en Eiberge heide Groenlo en Neede.

Karakteristieken

- Kerk met voormalige pastorie, gesticht op de grens van de marken Beltrum en Lintvelde.
- Gerardus Majella Huis
- Heelweg is een oude heerbaan; een oude 'grote' weg.
- Ratering, de voormalige smidse
- Pand van Hanselman aan de Mr. Nelissenstraat
- Boerderij van Groot Zevert aan de Heelweg
- Voormalige boerderij van Maarse aan de Mr. Nelissenstraat
- Rijksmonument 't Nienhuis met allée en eiken
- Voormalige melkfabriek met schoorsteen
- Dorpsstraat als historische en karakteristieke straat
- Vloeveld

Beltrum anno 2011. De oudste wegen die al in 1900 voorkomen zijn de Nelissenstraat, Dorpsstraat en Heelweg. (bron: Google Earth, 2011)

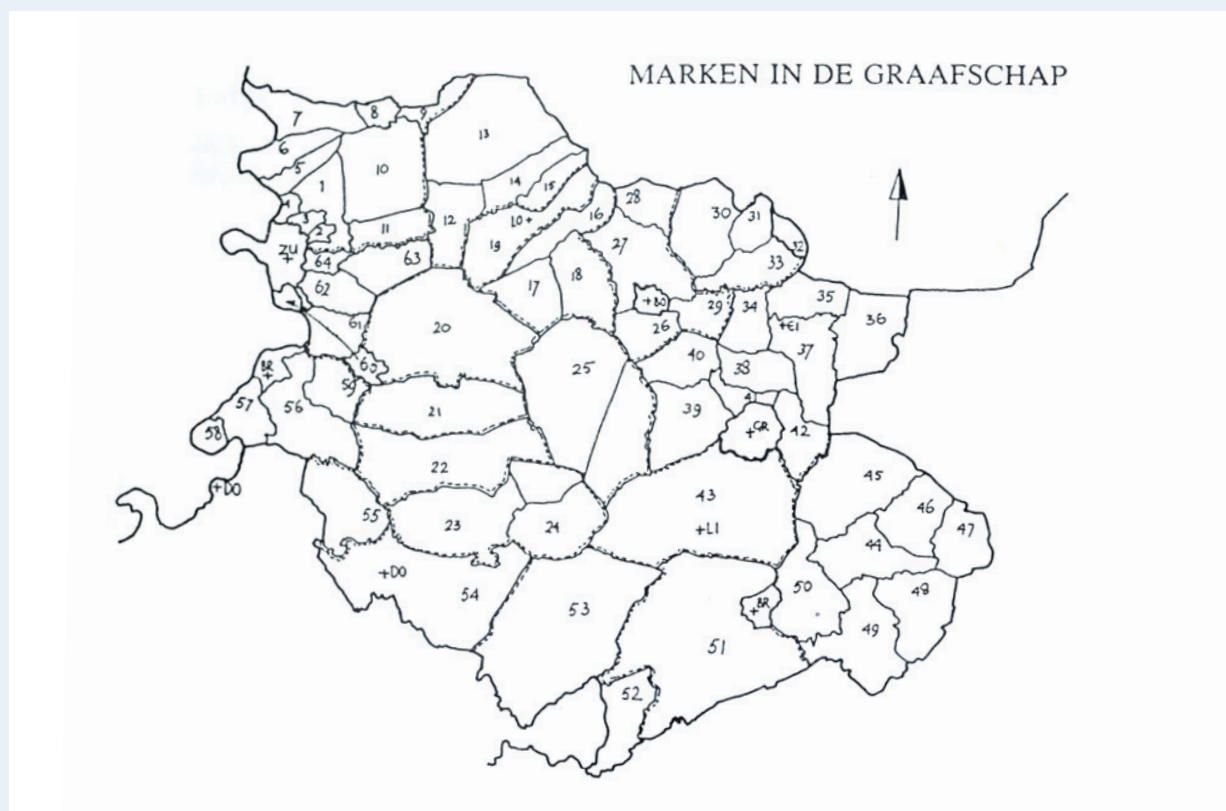
Beltrum rond 1900, met een voorzichtige start van het ontstaan van het dorp ten noordwesten van de Beltrumse es. (bron: Chromotopografische kaart des Rijks 1: 25 000)

BUUR(T)SCHAPPEN

De term 'buurschap' komt veel voor in het oosten van Nederland. Buurschappen dateren vaak uit de Middeleeuwen toen het land werd ontgonnen voor de landbouw. Tot een buurschap behoren de 'buren' die samen de inwoners vormen van de nederzetting.

UITGELICHT: DE MARKEN

Veel inwoners van de gemeente Berkelland hebben gevoelsmatig nog een band met de oude markegrenzen. De marken waren eeuwenlang voor het oosten van de Achterhoek de bestuurseenheid. En dat niet alleen. Binnen de marke werd gemeenschappelijk gebruik gemaakt van de grond. Het is niet vreemd dat die verbondenheid diep geworteld is geraakt. De markegrenzen zijn bij de oprichting van gemeenten opnieuw gebruikt. Gemeente Ruurlo bestond bijvoorbeeld uit de marke Ruurlo. De andere oude gemeenten waren een samenvoegsel van verschillende marken. Bij de gemeentelijke herindeling, kwamen de gemeenten Ruurlo, Borculo, Eibergen en Neede bij elkaar in een gemeente. De gemeente Berkelland bestaat zodoende uit een optelsom van 17 voormalige marken.

Gemeente Ruurlo
25 Ruurlo

Gemeente Borculo
26 Dijke
27 Geesteren
28 Gelselaar
29 Haarlo

Gemeente Neede
30 Noordijk
31 Lohuizen
32 Brammelo en
Brammelerbroek
33 Neede en Hoonte

Gemeente Eibergen
34 Olden Eibergen
35 Mallem
36 Rekken
37 Eibergen en
Holterhoek
38 Hupsel
39 Beltrum
40 Lintvelde
41 Avest

VOETNOTEN HOOFDSTUK 03

- ²⁸ Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (2003), P 113.
- ²⁹ Drenth, B. (2003), Het boeren erf in vroeger tijd.
De Noordoostelijke Achterhoek. Stichting tot behoud van boerderij en erf in Gelderland. P 18.
- ³⁰ www.joostvanheeckeren.weebly.com
- ³¹ www.ruurlosebroek.info
- ³² Waterschap Rijn & IJssel (2007), P 70-71.
- ³³ Rensink, E. (2008), Archeologie en beekdalen. Schatkamers van het verleden.
Utrecht: Uitgeverij Matrijs. P 97.
- ³⁴ Historische vereniging Old Reurle (1992), P 64.
- ³⁵ Van der Aa (1847), P 779.
- ³⁶ Stichting Monumenten Inventarisatie Project Gelderland (1992), Oost-Gelderland.
Ruurlo gemeentebeschrijving. Oosterbeek: Stichting MIP-Gelderland. P 7.
- ³⁷ Van der Aa (1833), P 389.
- ³⁸ Van Dijk (1995), P 90.
- ³⁹ Oost-Gelderland. Borculo gemeentebeschrijving. Monumenten Inventarisatie Project
- ⁴⁰ Van Dijk (1995), P 25.
- ⁴¹ Van Dijk (1995), P 24.
- ⁴² Van Dijk (1995), P 61.
- ⁴³ Van Berkel en Samplonius (2006), P 146.
- ⁴⁴ Bügel-Hajema (2011), P 5.
- ⁴⁵ Gelders Genootschap (1998), Concept-toelichting te beschermen gezicht Gelselaar,
gemeente Borculo. Arnhem: Monumenten Selectie Project (MSP). P 3.
- ⁴⁶ Stichting MIP-Gelderland (1992), Oost-Gelderland. Borculo. Gemeentebeschrijving.
Oosterbeek: Monumenten Inventarisatie Project (MIP). P 17.
- ⁴⁷ Provincie Gelderland (2002)
- ⁴⁸ Gelders Genootschap (2011), verslag bijeenkomst dorpsmorfologie
- ⁴⁹ Redengevende Beschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
(monumentnummer:30323) en www.kasteleningelderland.nl
- ⁵⁰ Provincie Gelderland (1989), Oost-Gelderland. Neede. Gemeentebeschrijving.
Monumenten Inventarisatie Project (MIP). P 3-5.
- ⁵¹ Redengevende beschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
(monumentnummer: 30325).
- ⁵² Gemeente Neede (2000), P 2-3.
- ⁵³ (1992)Noariker jaorgang nummer 2. Historische vereniging 'Oud-Noordijk' P 23.
- ⁵⁴ (1992)Noariker jaorgang nummer 2. Historische vereniging 'Oud-Noordijk'
- ⁵⁵ www.reliwiki.nl
- ⁵⁶ www.huize-dekamp.nl
- ⁵⁷ Van Berkel en Samplonius (2006), P 120.
- ⁵⁸ Barends en Harten, 1988, P 21.
- ⁵⁹ Historische kring Eibergen (1988), Acht eeuwen heerlijk Eibergen. P 19.
- ⁶⁰ Monumenten Inventarisatie Project (1992), Oost-Gelderland.
Eibergen gemeentebeschrijving. Oosterbeek: Stichting MIP-Gelderland. P 3-13.
- ⁶¹ Gelders Genootschap (2000), De Kastanjefabriek te Eibergen. Bouwhistorische verkenning.
- ⁶² Wabeke (2006), P 13.
- ⁶³ Rensink (2008), P 97.
- ⁶⁴ Monumenten Inventarisatie Project (1992), Oost-Gelderland. Eibergen gemeentebeschrijving.
Oosterbeek: Stichting MIP-Gelderland. P 13 en 16.
- ⁶⁵ Te Vaarwerk (1992)
- ⁶⁶ Redengevende beschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
(monumentnummer: 14608).
- ⁶⁷ Werkgroep ruimtelijke visie Beltrum (2003), P 20.
- ⁶⁸ Vereniging Kleine Kernen Achterhoek en Liemers (2002), P 7.

HOOFDSTUK 04.

LEVEN IN HET VERLEDEN

In de vorige hoofdstukken zijn de algemene geschiedenis en de cultuurhistorische kenmerken per deelgebied aan de orde geweest. Een derde vertelwijze is de thematische. Voor Berkelland is gekozen voor de thema's 1) Macht & gezag, 2) Geloven in het landschap, 3) Beken, 4) Middelen van bestaan, 5) Van A naar B, 6) Bebouwing en 7) Wederopbouw. Door de geschiedenis te vertellen vanuit één perspectief, wordt inzichtelijk hoeveel invloed een thema had op een gebied. De keuze voor een religie en het beoefenen ervan is bijvoorbeeld door de eeuwen heen behoorlijk veranderd. Dit valt in het landschap terug te zien aan de evolutie van grafheuvels buiten de bewoonde kern naar kleine middeleeuwse kerken, kloosters en grote 20ste eeuwse kerken midden in de kernen. Dit geldt ook voor veranderingen in landbouwmethodes of in bestuurlijke verhoudingen. Aan de relictten is de dynamiek in de geschiedenis af te lezen.

4.1 THEMA 1 MACHT & GEZAG

Machthebbers en de organisatie van de macht hebben invloed gehad op de inrichting van de ruimte. Voor de Achterhoek en dus ook voor Berkelland, was dit ook het geval. Hier heeft het grootgrondbezit, maar ook de indeling in marken lange tijd een grote rol gespeeld in de samenleving. Dit is terug te zien in het landschap. De manier waarop de macht werd uitgeoefend is echter steeds veranderd. Daarnaast waren er ook lokale verschillen. Dit maakt het thema tot een complexe materie.

In deze paragraaf wordt inzicht gegeven in de machtsverhoudingen in Gelderland die van invloed zijn geweest op Berkelland. Het verhaal wordt verteld van groot naar klein, van Rijken, hertogdommen en graafschappen naar heerlijkheden en hoven.

4.1.1 FRANKISCHE EN DUITSE RIJK

In de Middeleeuwen werden de Saksen die hier in Berkelland woonden, overvallen door de Franken. In legendes wordt nog gesproken over de heldhaftige Saksische koning Widukind, die zich uiteindelijk moest overgeven aan Karel de Grote. Het gebied waarin Berkelland nu ligt, viel vanaf toen onder het gezag van de Frankische koningen en keizers. Na de dood van de zoon van Karel de Grote, keizer Lodewijk de Vrome (814-843), werd het grote rijk verdeeld onder zijn drie zonen. Zo ontstonden er een West-Frankrijk, Midden-Frankrijk en Oost-Frankrijk. Berkelland lag grotendeels in het middendeel dat bestuurd werd door koning Lotharius II. Na zijn dood, werd dit deel opgesplitst. Het deel waar Berkelland onder viel, ten noorden en oosten van de Maas, werd bij het Oost-Frankische rijk van koning Lodewijk de Duitser (843-876) gevoegd, in tegenstelling tot het overgrote deel dat nu Nederland heet.

Om een groot rijk als het Frankische onder controle te houden, was een bestuursvorm nodig met een verdeling van het land en een hiërarchische verdeling

van de macht. Karel de Grote legde in zijn tijd de basis voor het leenstelsel. Het leenstelsel bestaat in eenvoudige woorden uit het uitlenen van land van leenheren aan leenmannen. Boven aan de hiërarchische piramide stond de koning of keizer van het rijk. Hij verdeelde zijn rijk in landsdelen. Deze werden gouwen, graafschappen of hertogdommen genoemd. De landsdelen gaf de koning of keizer in leen uit aan leenmannen.

Dit konden graven, hertogen, heren of bisschoppen zijn. Het stelsel lijkt eenvoudig, maar het werd door de eeuwen heen steeds ingewikkelder. Leenmannen konden land lenen van verschillende landheren en zij konden hun geleende goed ook weer in leen uitgeven aan anderen. Bij de leen hoorden daarnaast allerlei rechten en plichten, zoals de bevoegdheid om recht te spreken, om inkomsten te derven uit rechtspraak en om belasting te heffen. Tegenover de rechten stond de plicht om de leenheer bij te staan in tijden van moeilijkheden. De rechten veranderden door de tijd en ook werd onderhandeld over bepaalde bevoegdheden. Dat alles maakt het verhaal rond de macht in de Achterhoek in de Middeleeuwen erg complex. En dan waren daar ook nog de persoonlijke vetes en de huwelijksstrategieën tussen machthebbers die een grote rol speelden bij het uitbreiden en inkrimpen van keizerrijken.

4.1.2 GRAAFSCHAP, HERTOGDOM EN PROVINCIE GELRE

Oorsprong

Over de oorsprong van Gelderland bestaat geen eenduidigheid. In het algemeen wordt verwacht dat de broers Rutgerus en Gerardus Flamens uit Vlaanderen de stamvaders zijn van Gelderland. Het meest aanvaarde verhaal gaat om het uiteenvallen van de gouw Hameland. Door een misgelopen machtsstrijd tussen twee

erfdochter van de graaf van Hameland, besloot de keizer in 1018 de gouw op te heffen en de Hamelandse goederen te verdelen over heren en kerkelijke instellingen.

Op deze wijze zouden de broers uit Vlaanderen aan bezittingen zijn gekomen in het gebied dat nu Gelderland heet. De zoon van Gerardus – Gerard II van Wassenberg – verhuisde naar Geldern en noemt zich graaf van Gelre. Hij verwierf goederen in de omgeving van de Achterhoek en de Liemers, maar tot aan het einde van de twaalfde eeuw vertoonden de graven van Wassenberg-Gelre niet veel interesse in de gang van zaken in dit gebied.⁶⁹

Buiten het graafschap Gelre, speelden ook de graafschappen van Kleef en Lohn een rol in de geschiedenis van de Achterhoek. Kleef is vermoedelijk ontstaan vanuit de ontvangst van Hamelandse goederen aan Rutgerus Flamens. Hij mocht zich graaf van Kleef noemen toen hij in bezit was gekomen van de Koninklijke leen 'Reichswald', bij Nijmegen. De nakomelingen van Rutgerus, raakten bevriend met het bisdom Utrecht. Door deze band kwam het graafschap Kleef in aanmerking voor Utrechtse leengoederen in de Betuwe. Graafschap Lohn lag in het zuiden van de Achterhoek, in de omgeving van Winterswijk en Stadtlohn tot aan de oevers van de Oude IJssel. Het graafschap Lohn was een leengoed van het Bisdom Munster.

Hoe Gelderland, Gelderland werd

Het gebied dat tegenwoordig de provincie Gelderland is, moest een lange geschiedenis doorlopen voordat het samengevoegd werd tot Gelderland. Een eerste stap in de uitbreiding van een 'leen' tot een graafschap van betekenis vond plaats in het begin van de 12^e eeuw. In 1110 trouwde Ermgard van het graafschap Zutphen met Gerard III van Gelre. De zoon van Gerard en Ermgard kreeg beide graafschappen in bezit: het graafschap Gelre en Zutphen.

Vanaf de 12^e en 13^e eeuw werden de steden door de opkomende handel steeds belangrijker. Graaf Otto I zag hierin een kans om de economische waarde van delen in zijn graafschap te vergroten. Hij verleende Zutphen stadsrechten in 1190. De stad kreeg zelfbestuur en mocht de rechtspraak verzorgen. Burgers kozen hun bestuurders die als schepenen deelnamen in de schepenbank. Deze werd geleid door een door de graaf benoemde schout. In 1285 trad Zutphen toe tot de Hanze; een commercieel verbond tussen handelssteden in het Oost- en Noordzeegebied. Het agrarisch overschot uit de Berkelstreek werd in Zutphen verhandeld. Het verlenen van voorrechten aan plaatsen – zoals stadsrechten – wierp vruchten af. Ook Doesburg en Groenlo ontvingen bevoorrechte posities in de 13^e eeuw. Dat gebeurde in respectievelijk 1237 en 1277.

Kwartieren, stadsschependommen, schoutambten, landdrostambten, ambten en heerlijkheden

In de tijd dat Reinald I en Reinald II de scepter zwaaiden in Gelre, werd de reorganisatie van het bestuur verfijnd. In de 13^e eeuw waren lokale bestuursdistricten ingevoerd, de 'ambten'. Reinald II kreeg het ook voor elkaar bij de Duitse keizer dat Gelre tot hertogdom werd verheven. De hertogen van Gelre bestuurden hun land samen met ridders. Uit dit stelsel groeide de hertogelijke raad, bestaande uit vooraanstaande ridders en geestelijken. De hertog voerde daarnaast ook overleg met de steden. In de 14^e eeuw waren Nijmegen, Zutphen, Roermond en Arnhem de belangrijkste steden. Zij fungeerden als hoofdsteden van de vier kwartieren; kwartier van Zutphen, kwartier van Arnhem, kwartier van Nijmegen en het Overkwartier.⁷⁰ Naast de kwartieren binnen Gelre, was het gebied dat nu de noordoosthoek van de Achterhoek beslaat, rond 1400 verdeeld in de stadsschependommen Zutphen, Lochem, Groenlo en Bredevoort. Rondom deze steden bevonden zich een aantal Schoutambten. Tussen deze gebieden lagen de heerlijkheden Borculo, Bronkhorst en Lichtenvoorde. Deze gebieden behoorden bestuurlijk niet onder Gelre. De burger had vaker te maken met de lokale machthebbers die het land beheerden vanuit hun hoven en havezathen.

Van Bronkhorst versus Van Heeckeren en het graafschap Gelre & Gulik

Na het overlijden van Reinald II brak een strijd uit tussen de twee broers Reinald III en Eduard van Gelre, waarbij twee adellijke geslachten uit de Achterhoek betrokken raakten. De Bronkhorsten schaaarden zich achter Eduard en stonden lijnrecht tegenover de Van Heeckerens die het opnamen voor Reinald III. Toen beide broers van Gelre kinderloos stierven, ging de strijd verder onder hun halfzussen Mechteld en Maria. Mechteld bevond zich met haar echtgenoot graaf Jan van Blois in het kamp van de Van Heeckerens. Maria trouwde met hertog Willem VI van Gulik en werd gesteund door drie gebroeders van Bronkhorst, Hendrik van Wisch en de Roomse Keizer Karel IV. Er kwam een einde aan de kwestie toen Mechteld in 1379 afstand deed van de erfopvolging. De zoon van Maria en Willem van Gulik, Willem I van Gelre, werd vervolgens hertog van Gelre en Gulik.

Splitsing Gelre & Gulik

Al de verwickelingen ten spijt, overleed Willem's opvolger Reinald IV van Gelre en Gulik kinderloos. De hertogdommen werden verdeeld. De pas 13-jarige Arnold van Egmond (1410-1473) werd hertog van Gelre. Het zuidelijke Gulik kwam in handen van hertog Adolf I van Berg. Deze Adolf liet zijn oog vallen op Gelre en kreeg zijn gelijk van Rooms-keizer Sigismund. Adolf van Berg werd rechtmatig leenman in Gulik en Gelre.

Arnold van Egmond werd echter gesteund door de steden, ridderschappen en door zijn schoonvader, de hertog van Kleef. Hij kon daardoor onrechtmatig blijven functioneren.

Arnold van Egmond werkte langzaam maar zeker, vroegere vrienden tegen zich in het harnas. De Bourgondische hertog Filips de Goede zag in die situatie zijn kans schoon om een verbond aan te gaan met de rechtmatige hertog Adolf van Berg. Opnieuw laaide de strijd op tussen Gelre en Berg-Gulik. Graaf Johan II van Kleef, zwager van Filips van Bourgondië, was degene die probeerde te bemiddelen. De steden en ridderschappen trokken aan het langste eind toen Arnold van Egmond uiteindelijk bevestigde dat de steden en ridderschappen meer invloed zouden krijgen in het bestuursapparaat. Arnold zelf, vertrok daarop naar het Heilige Land en liet het bestuur over aan zijn vrouw Catharina en een regentschapsraad waar Johan II van Kleef in deelnam. Ondertussen raakte het hof en zoon Adolf bij de afwezigheid van Arnold van Egmond, steeds meer pro-Bourgondisch. Dit leidde tot een ruzie tussen vader en zoon waarbij de zoon, zijn vader gevangen nam en liet opsluiten. De sluwe hertog Karel de Stoute van Bourgondië wist het politieke spel zo te spelen dat de situatie goed uitpakte voor de Bourgondiërs. Het leek alsof Karel de Stoute achter de pro-Bourgondische Adolf stond, maar toen hij Adolf zo ver kreeg om zijn vader te bevrijden, liet hij Adolf opsluiten. Hertog Arnold van Egmond was echter al op leeftijd en overleed niet veel later.

Bourgondisch Gelre en Munsters Zutphen

De steden, ridderschappen en bannerheren – waaronder heer Gijsbert VII van Bronkhorst – zagen het gevaar in dat Karel de Stoute de macht zou grijpen in Gelre. Samen stelden zij in 1472 graaf Vincent van Meurs aan als regent van Gelre. Helaas voor de Gelderse machthebbers, liep het anders af. Het hertogdom Gelre werd verpand aan hertog Karel de Stoute. De gevolgen waren dat de stedelijke voorrechten werden ingeperkt, oorlogsschatten werden opgelegd en Bourgondische garnizoenen werden gelegerd in Gelderse steden. Als tegenwicht zorgde de stad Zutphen ervoor dat Zutphen verpand werd aan de *bisschop van Munster*, op voorwaarde dat de bisschop de regio zou bewaren voor de Gelderse hertogzoon Karel van Egmond. Toen Karel de Stoute in 1477 stierf, kwam de 10-jarige zoon van Adolf van Egmond, Karel, in het vizier als opvolger. Karel van Egmond was opgegroeid aan het hof van de dochter van Karel de Stoute, hertogin Maria van Bourgondië. Zij trouwde met Maximiliaan van Oostenrijk. Maximiliaan zag geen rol voor Karel weggelegd in Gelre en bezette zelf het Munsterse Zutphen. Hij liet de edelen – waaronder Gijsbert VII van Bronkhorst – trouw zweren aan het hof van Bourgondië. Maximiliaan stelde daarna graaf Adolf van Nassau aan als graaf van Gelre. Deze graaf werd benoemd tot stadhouder-generaal van Gelre.

Vanaf dat moment viel Gelre onder het Bourgondisch-Habsburgse huis (1481).

Hertog Karel van Egmond, hertog van Gelre

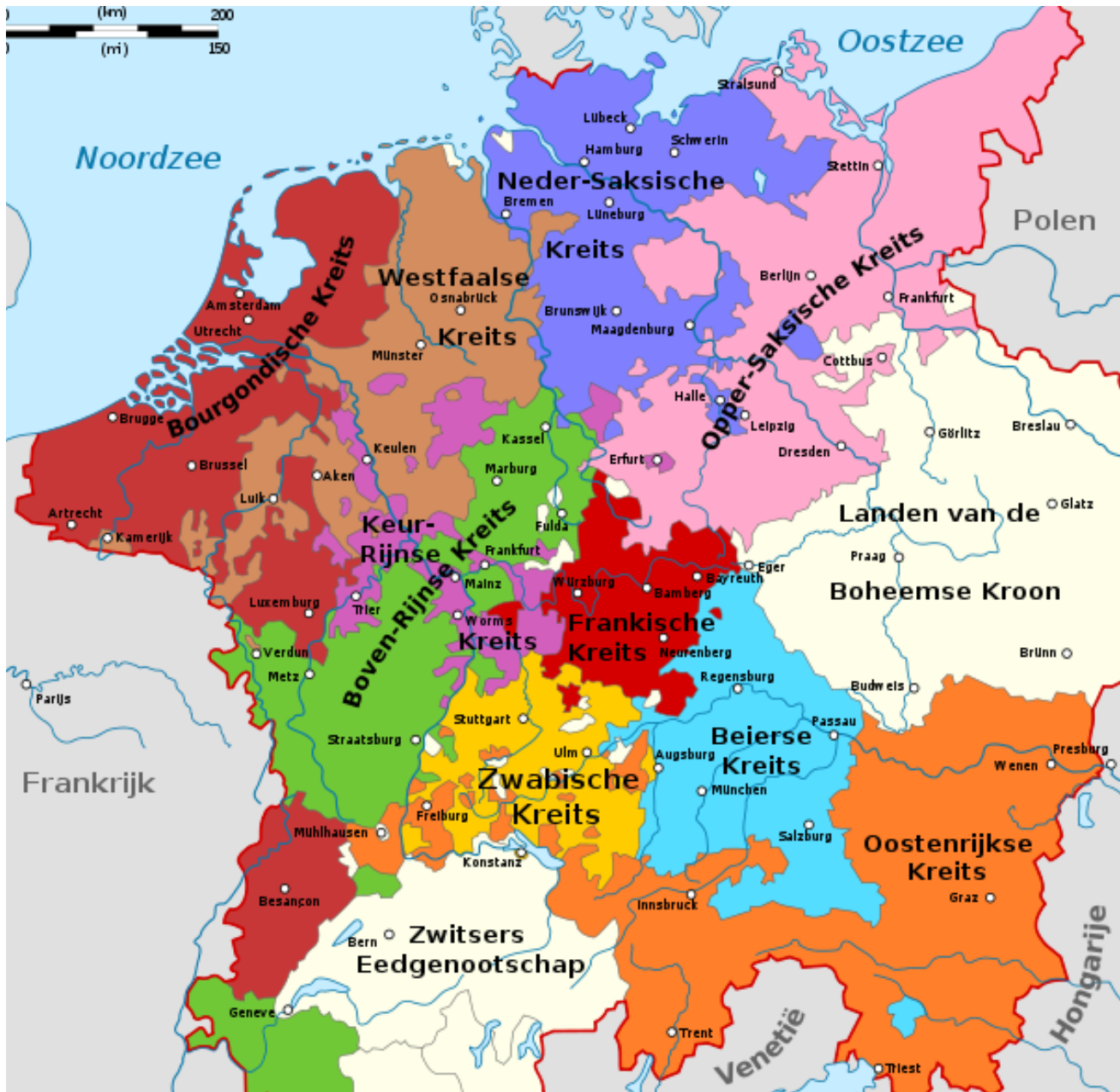
De lucht was met de inlijving bij Bourgondië-Habsburg niet geklaard. Gelre werd aangevallen door Kleef, maar ook vanuit het westen door bisdom Utrecht. Zowel Maximiliaan als de nog niet vergeten Karel van Egmond werden daarnaast ook nog gevangen genomen met steun van de Franse koning Karel VIII. In 1492 werd Karel van Egmond vrijgekocht. De Gelderse steden, bannerheren en ridderschappen besloten hem vervolgens aan te wijzen als landsheer en hertog. De zoon van Maximiliaan, Filips de Schone sloot vrede met Karel van Egmond. Vanaf dat moment verschoven de conflicten naar het regionale niveau. Karel probeerde het beheer terug te krijgen over Achterhoekse en Liemerse goederen die door Kleef waren afgenomen. Ook kreeg hij tegenwerking van zijn neef die heer van Baer was. Dit leidde tot de verwoesting van het kasteel van Baer.

Gelre weer Bourgondisch

In Gelre waren ze nog niet van Bourgondië af met de aanwijzing van Karel van Egmond als hertog van Gelre. In 1504 gaf Maximiliaan van Oostenrijk, die inmiddels was gekozen tot keizer van het Duitse Rijk, Gelre en Zutphen in leen uit aan zijn zoon Filips. Filips beleende heer Frederik van Bronkhorst-Borculo met de hoge heerlijkheid en kerspel Steenderen. Ondertussen genoot hertog Karel van Egmond van een groeiende populariteit. Het werd echter steeds duidelijker dat Karel niet de wens had om de Gelderse steden, bannerheren en ridderschappen meer macht te geven. Dit zorgde ervoor dat de populariteit omsloeg en Karel werd afgezet. De nieuwe hertog was Willem II van Gelre (1538-1543), een zoon van hertog Johan IV van Kleef. Hertog Willem II was ook hertog van Gulik en Berg. In 1543 bezweek hertog Willem II voor de druk vanuit Bourgondië, dat in die tijd aanzienlijk uitgebreid was onder leiding van Karel V (de zoon van Filips de Schone en kleinzoon van Duits keizer Maximiliaan). Karel V was heer der Nederlanden, koning van Spanje en keizer van het Duitse Rijk. Bij het Verdrag van Venlo werden Gelre en Zutphen opgenomen in de Bourgondische Nederlanden.

Gelre als onderdeel van de Bourgondische kreits

Onder keizer Karel V was Gelre haar zelfstandigheid kwijtgeraakt. Daartegenover stonden modernisering die niet zo slecht waren. Karel V vond bijvoorbeeld dat de landsheer van het hertogdom de taal en gewoonten van het gebied moest kennen. Een ander gevolg was dat Gelre samen ging werken met de andere gewesten in de Nederlanden. Gelre werd daarvoor van het Westfaalse kreits naar het Bourgondische kreits geheveld.

Kaart van de Kreitsen in het Heilige Roomse Rijk, omstreeks 1548. (Bron: www.wikipedia.org), met de Achterhoek op de grens tussen het Bourgondische en Westfaalse Kreits.

Een kreits is de naam voor een groep regionale staten binnen het Heilige Roomse Rijk.

De gewesten werden ondeelbaar verklaard en hiermee was een eerste stap gezet richting de vorming van Nederland. De Nederlandse gewesten stonden onder direct gezag van de Spaanse Habsburgers, onder leiding van Filips, de zoon van Karel V. De gewesten hadden hierdoor minder te maken met het Heilige Roomse Rijk in het oosten en in Frankrijk. Karel V liet het bestuur in de Nederlanden over aan vertegenwoordigers. Deze noemde hij stadhouders. Een beroemde stadhouder die aangesteld werd in Gelre, was Rene van Chalon, prins van het Zuid-Franse Orange.

Deze prins was ook stadhouder van Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland.

4.1.3 HEERLIJKHEDEN

Heerlijkheid Borculo

In Berkelland speelde op een regionaal niveau een andere heer een grote rol; de heer van Borculo. De heerlijkheid was bij aanvang niet groter dan een stuk land bij Geesteren met daarbij een versterkt huis aan een zijtak van de Berkel. Rudolf van Borculo verwierf halverwege de 12^e eeuw meer rechten waardoor de macht binnen het geslacht van Borculo toenam. In de 13^e eeuw kwamen daar de heerlijke rechten bij in de kerspelen Neede, Geesteren, Eibergen en Groenlo. De heerlijkheid nam in aanzien toe. Omdat het gebied onder de eigendommen van het bisdom Munster viel, probeerde de graaf van Gelre de heerlijke rechten te verkrijgen. Dit mislukte. Groenlo behoorde als enige plaats in Munsters gebied tot de graaf van Gelre.⁷¹

De heerlijkheid Borculo was sinds 15^e eeuw verdeeld in vier bestuurlijk-administratieve districten (voogdijen): Beltrum, Eibergen, Geesteren en Neede. Elke voogdij bestond uit afzonderlijke marken. De heren van Borculo bezaten veel rechten en goederen, waaronder hoven en boerenerven in de buurschappen. Plaatselijke boeren waren pachter of moesten gratis hand- en spandiensten leveren. In 1553 stierf Joost van Bronckhorst, heer van Borculo, kinderloos. De leenheer bisschop van Munster besloot de heerlijkheid in eigen handen te nemen. Verwanten van de heer van Borculo begonnen procedures om hun vermeende recht op de heerlijkheid op te eisen. Het hof van Gelre besloot in 1615 het gelijk te geven aan de verwanten. Hierna kwam de heerlijkheid in handen van graaf Otto van Limburg Stirum.

Aan de banden met Munster kwam een einde in 1616, toen stadhouder prins Maurits de Munsteranen verjoeg. Sindsdien viel de heerlijkheid binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Heerlijkheid Ruurlo en de Van Heeckeren's

Allereerst moet vermeld worden dat het niet met zekerheid te stellen is dat Ruurlo een heerlijkheid was. Volgens archieven had het geen eigen rechtspraak, maar wel andere heerlijke rechten zoals het erfmarkerichterschap.⁷³ De familie Van Heeckeren stamt af van de Heer van Roderlo die in 1440 stierf. De familie resideerde vanaf de 15^e eeuw tot 1619 en van 1727 tot 1978 vanuit het Huis Ruurlo. Ruurlo was naar Nederlandse maatstaven een groot landgoed.⁷⁴ De Van Heeckeren's zijn regionaal bekend geworden vanwege hun twisten met de Heren van Bronckhorst.

Heerlijkheid Bronckhorst

Een ander geslacht dat herhaaldelijke keren nauw in contact stond met de heren van Borculo was het geslacht Van Bronckhorst. Bronckhorst was, naast Bergh, Baer en Wisch een van de vier banner-

heerlijkheden in de Achterhoek. Een bannerheerlijkheid was een categorie hoge heerlijkheid, onder leiding van een bannerheer. Het is niet helemaal helder wat een bannerheer onderscheidt van een andere heer. Verschillen worden gezocht in eigen militaire macht, gelijkwaardigheid aan graven vanwege onafhankelijkheid en een bannerheer stond boven de gewone Gelderse ridders en stemgerechtigde edelen. Een bannerheer nam bijvoorbeeld deel aan de Gelderse Statenvergadering.

In de 13^e eeuw hadden de heren van Bronckhorst het kasteel Lichtenvoorde opgericht in het gebied dat onder het bisdom van Munster viel. Over de versterking ontstonden conflicten tussen Munster, Bronckhorst en Borculo. Uiteindelijk kwam Lichtenvoorde met de bijbehorende heerlijke rechten in handen van de heren van Borculo. Dit kon gebeuren doordat de broer van Gijsbert van Bronckhorst, Willem IV van Bronckhorst, trouwde met Henrica, de erfdochter van Borculo. Het huwelijk bleef kinderloos. De heerlijkheid kwam daardoor in handen van een neef van Henrica. De neef droeg Borculo in 1397 over aan Gijsbert van Bronckhorst, die toen nog in leven was. De opvolger heer Gijsbert VI van Bronckhorst was uiteindelijk tegelijk heer Gijsbert II van Borculo. De heerlijkheden vielen onder dezelfde persoon, maar bleven aparte heerlijkheden. In 1406 werd de situatie bekrachtigd toen de bisschop van Munster, de heer Gijsbert van Bronckhorst officieel beleende met het slot en de heerlijkheid Borculo.

4.1.4 HOVEN

In Berkelland kwamen in het verleden veel hoven voor. De oorsprong van de hoven ligt in het hofstelsel dat in de 10de eeuw grotendeels de organisatie van de samenleving bepaalde. Een hof –curtis- was een centrale boerderij waar kleinere boerderijen onder vielen. Op de boerderijen werkten horigen. Zij waren onvrij en verbonden aan de boerderij. Aan het hoofd van het hof stond een hofheer. Deze werd ook wel meier of scholte genoemd. Een hof bestond meestal uit een complex van gebouwen met korenschuren, een bakhuis, brouwerij en molens. De hofhorigheid bleef de gangbare wijze van bestaan tot de betaling van horigen aan hun hofheer overging van goederen in natura tot geldpacht. De hoven leefden voort als grote boerderij van een lokale grootgrondbezitter. Sommigen groeiden uit tot versterkt huis, zoals het hof te Mallem.

Hof te Mallem

Het hof werd genoemd in bronnen van de graaf van Dale. De bron dateert volgens onderzoekers uit de 13^e eeuw, maar schijnt deels gebaseerd te zijn op de situatie van goederenbezit rond 1188. Het hof behoorde net als drie hoven in Neede, de hoven Affinchove in Eibergen, en het Olminkhof onder Neede tot het bezit van de graaf van Dale.

Een aantal boerderijen waren ondergeschikt aan het hof te Mallem, zoals bijvoorbeeld het Vunderink ten noorden van Eibergen, een ticheloven en watermolens. Het hof kwam in 1331 in bezit van de Bisschop van Utrecht.⁷⁵ Deze gaf het hof in leen uit aan de familie van Schoneveld halverwege de 15e eeuw. De familie maakte deel uit van de Ridderschap van Borculo. Zij mochten jagen in de heerlijkheid Borculo, evenals de burgers van Groenlo, de bewoners van havezathe Mensinck bij Geesteren en de bewoners van havezathe Bulo, tegenwoordig bekend als Bloo, bij Neede.

Het voormalige hof lag aan de Mallemse molenweg, aan de rand van een hoge es. Om het hof lag een rechthoekige omgrachting. Het huis is vermoedelijk gesloopt in de 18e eeuw. In 1995 is archeologisch onderzoek verricht op het terrein van het voormalige hof. De conclusie luidde dat het gebouw vermoedelijk was gebouwd met baksteen.⁷⁶

Hof te Eibergen

Het hof te Eibergen was in de 13^e en 14^e eeuw een bezit van het Stift Vreden. Het was naar verluid een hof met een administratieve functie. Het Stift probeerde vanuit dit centrum het goederenbezit te beheren. Het hof stond vermoedelijk op de plek waar de Berkel het smalst was op het traject Rekken-Zutphen.⁷⁷

Hof Vaarwerk

Dit hof lag in Olden Eibergen en functioneerde als hoofdhof voor alle bezittingen van het Stift Vreden in Gelderland en Overijssel. Ook dit hof wordt genoemd in de bron die afkomstig is van de Graaf van Dale. Echter niet als bezit, maar in verband met de rechten tot zwanendrift van de molen Vorewech bij Eibergen. Het hof kwam in 1627 in leen van de heren van Borculo.⁷⁸

In Berkelland lagen meer hoven, onder andere in Neede, Beltrum, Geesteren en Rekken (borg).⁷⁹

4.1.5 GEMEENTEN

Vanaf 1795 werden gemeenten opgericht. De gemeenten zijn ontstaan uit de voormalige voogdijen Eibergen, Neede, Geesteren, Borculo en Beltrum. In 1817 werden Geesteren en Borculo samengevoegd.⁸⁰ De gemeente Eibergen bevatte Eibergen, de Holterhoek, Olden Eibergen, Hupsel en Mallem. Gemeente Beltrum bestond uit Beltrum, Avest, Lintvelde en Zwolle. Gemeente Beltrum was tot 1819 een zelfstandige gemeente. In hetzelfde jaar werd Beltrum per koninklijk besluit bij gemeente Eibergen gevoegd.⁸¹ Gemeente Ruurlo bestond uit Ruurlo met de omliggende buurschappen, Marienvelde en het Ruurlose broek. In 2005 ontstond de huidige gemeente, waarbij Zwolle en Marienvelde bij Oost Gelre zijn gevoegd.

Hof te Mallem op een kaart uit 1642 van Nicolaes van Geelkercken. (bron: www.wikipedia.org)

4.2 THEMA 2 GELOVEN IN HET LANDSCHAP

Naast de machtige adellijke lieden, waren er ook geestelijke instellingen die als leenheer optraden in de Achterhoek. Belangrijke grootgrondbezitters waren bijvoorbeeld het Bisdom Utrecht en het Bisdom Munster. Net als de graven en heren hadden ook de bisschoppen hun manier om hun terrein te verdelen. In deze paragraaf wordt beschreven hoe Berkelland was verdeeld vanuit religieus perspectief.

Achtergrond Christendom

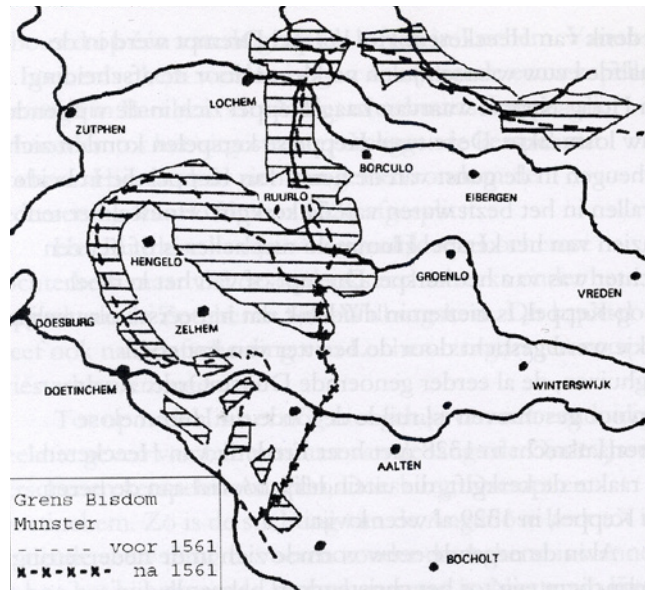
In de 8ste eeuw verdeelt Karel de Grote zijn Karolingische/ Frankische rijk in missiedistricten. In de Achterhoek ontvangt de missionaris Ludger een stuk grond bij Wichmond in de huidige gemeente Bronckhorst. Van daaruit probeert hij mensen te bekeren tot het Christelijke geloof. Dat zijn missie slaagt, blijkt uit de kerken die vanaf die tijd worden gebouwd in de Achterhoek. Deze Ludger legt de basis voor het bisdom Munster. Hij bouwt namelijk een basiliek in het oosten van zijn missiedistrict, in de plaats Mimigernaford. Ludger werd de eerste bisschop van dit missiecentrum, dat later Munster genoemd werd.⁸³

Begrenzing bisdom Munster

Het huidige Berkelland, viel in het verleden voor een groot deel in Munsters gebied. De grens tussen Utrechts terrein en Munsters terrein, lag in de woeste gronden, ongeveer ter hoogte van de lijn Geesteren-Anholt. Een afwijking van de lijn lag bij Hengelo en Zelhem. Zij hoorden beiden bij het bisdom Munster. Ruurlo lag net over de grens in Utrechts gebied. De grens viel samen met de natuurlijke en politieke grens die in de Middeleeuwen gangbaar was. Het moerasgebied zou namelijk ook de grens zijn geweest toen het Frankische rijk verdeeld werd in het Midden- en Oostfrankische rijk. Deze verdeling was stabiel tot in de 16^e eeuw. Door de toegenomen grondeigendom van de geestelijke instellingen, waren de geestelijken in de volle en late Middeleeuwen concurrenten geworden voor de landadel. Op hoog niveau kwamen twisten voor, onder andere tussen de bisschop en de graven en de keizer, maar zeker ook tussen de bisschoppen van Utrecht en Munster.

Kerspelen⁸⁴

De bisdommen Utrecht en Munster verdeelden hun terrein in kerspelen. Tegenwoordig worden dergelijke kerkelijke gebieden parochies genoemd. Boven de kerspelen en parochies staat een dekenaat. Een dekenaat houdt toezicht op de parochies die samen een eenheid vormen. Daarboven staat een aartsdiaconaat, met aan het hoofd een aartsdiaken. Door de eeuwen heen zijn dorpen en buurtschappen verandert van kerspel.

De grens tussen de bisdommen Utrecht en Münster. (Uit: G.J. Hans, P 30)

In hoofdlijnen waren er in het huidige Berkelland, in de 12^e en 13^e eeuw vier kerspelen. Dit waren de kerspelen Eibergen, Neede, Geesteren en Borculo. De buurschappen waren onderverdeeld onder de moederkerken in de vier genoemde plaatsen. Borculo was overigens een jongere kerspel. Borculo had zich in 1509 pas afgesplitst van het kerspel Geesteren. Opvallend was dat Beltrum niet binnen de Munsterse kerspelen viel. Beltrum behoorde bij de parochie van Groenlo, die weer binnen het domein van de heerlijkheid Borculo viel, nadat de heren van Borculo het patronaatsrecht hadden bemachtigd uit handen van het Stift Überwasser. Dit was een Munsters klooster voor adellijke nonnen. De kerspelen behoorden niet tot hetzelfde aartsdiaconaat. Neede hoorde bij het aartsdiaconaat Vreden. Eibergen, Geesteren en Borculo vielen onder het aartsdiaconaat van de vice-dominus.

Kerken⁸⁵

In de beginfase van het Christendom werden op twee wijzen kerken gebouwd in de Achterhoek. Een grondbezitter kon zelf een kerk bouwen. Deze kerken worden eigenkerken genoemd. De eigenaar kon dan zelf kandidaten leveren aan het kerkbestuur en hield daarmee de touwtjes in handen. Dit wordt het patronaatsrecht genoemd. Een eigenaar kon ook het bezit weggeven aan een zelf gekozen kandidaat. Dit is het collatierecht. Het is niet moeilijk voor te stellen dat over deze gang van zaken meermaals gehandeld werd en conflicten ontstonden tussen de kerken, heren en de bisschop. Een andere methode die werd gebruikt was meer in het voordeel van het bisdom. Een grondeigenaar gaf een deel van zijn grond aan het bisdom. Het bisdom kreeg vervolgens de inkomsten van het grondbezit en kon ook de kerkelijke functionarissen benoemen..

De oude kerken en kapellen in Berkelland zijn gebouwd in de volle en late Middeleeuwen. Zo kreeg Neede een kerk rond 1230, Geesteren omstreeks 1246 en Gelselaar twee eeuwen later in 1440.

Na de Middeleeuwen

De 17^e eeuw bracht verandering in de eeuwenlange invloedssfeer van Munster. Het was de tijd van de 'nieuwe leer'; van Calvijn en Luther. De Tachtigjarige oorlog hield hiermee verband. In deze oorlog raakte de bisschop van Munster zijn wereldlijke macht over Borculo kwijt. Een ander effect van de oorlog was het toewijzen van katholieke kerken aan de aanhangers van de nieuwe leer.

Zo werd de oude St. Mattheuskerk in Eibergen een Nederduits-Gereformeerde kerk, in het begin van de 19^e eeuw veranderde het in een Nederlands Hervormde kerk. Na het verdrijven van de Spanjaarden, werd de katholieke kerkgang in delen van de Achterhoek zelfs helemaal verboden. De bevolking werd geleidelijk aan protestants. In Beltrum, Groenlo en Rietmolen zijn de inwoners

echter voornamelijk katholiek gebleven. De resterende katholieken richtten schuilkerken op of trokken over de grens naar de kloosterkerk van Zwillbrock. Op oude kaarten zijn dan ook de kerkenpaden te zien die van Eibergen en Groenlo naar het klooster Bethlehem gaan. De Kerkdijk tussen Hupsel en Zwillbrock heeft gefunctioneerd als kerkweg. Het kerkpad tussen Rekken en de Ape langs de zuidoever van de Berkel bestaat nog steeds.

In de 19e eeuw voltrekt zich in Berkelland een 'revival' van de katholieke kerk. Dit is zichtbaar in de vele 19e eeuwse R.K.-kerken en scholen die gebouwd zijn in bijvoorbeeld Ruurlo, Borculo, Eibergen, Rietmolen, Rekken, Beltrum. In een paar gevallen leidde dit zelfs tot de oprichting van een apart dorp, zoals bij buurschap 't Kip bij Rekken. De beken in Berkelland behoren tot de meest toonaangevende karakteristieken van de gemeente.

St. Joris Kerk Borculo, PKN Hervormd. De laatgotische kerk is gebouwd aan het einde van de 16^e eeuw, als vervanger van een kerk die tijdens een stadsbrand in 1590 verloren ging. De huidige kerk bevat veel onderdelen die dateren uit de periode van herbouw na de cycloon van 10 augustus 1925.

Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming, Rooms Katholieke kerk Borculo. De neogotische kerk is ontworpen door Alfred Tepe en gebouwd in 1882. Ook deze kerk liep schade op in augustus 1925. De kerk werd naderhand gerestaureerd.

PKN kerk Eibergen. De laatgotische kerk was van oorsprong gewijd aan St. Mattheus. Het schip is gebouwd rond 1500. Herstelwerkzaamheden vonden plaats in 1820-1821, 1930 en 1950.

RK H. Mattheus kerk Eibergen. De pseudobasiliek is gebouwd in 1935 naar een ontwerp van J. Sluymer in de Delftse schoolstijl.

PKN kerk Rekken. De kerk heeft een toren die dateert uit 1653. In de 14^e eeuw stond op dezelfde plek een kapel die behoorde tot de kerkelijke gemeente van Eibergen. Als gevolg van de reformatie valt vanaf 1651 de verzelfstandigde gereformeerde kapel niet meer onder Eibergen. De kapel wordt uitgebreid met een toren. Verbouwingen vinden plaats in 1793 en 1866. In 1889 brandt de kerk af. Architect Witkamp uit Groenlo maakt het ontwerp voor het nieuwe schip. Bij de kerk hoort een kerkhof met urinoir en een begraafplaats met baarhuisje en oude bomen.

RK kerk Martelaren van Gorcum Rekken. De neogotische kerk is in 1872 gebouwd op de grond van drie katholieke boeren. Het ontwerp kwam van Gerhardus Te Riele.

4.3 THEMA 3 DE BEKEN

Leemputtenroute.

Ze zorgen voor afwisseling in het landschap dat mede door de beken zowel droge als natte gebieden bevat. Beken waren van groot belang voor de bewoners. De beekdalen zorgden voor weidegrond en het waren tevens oversteekplaatsen naar andere kernen. Beken moesten gepasseerd worden, wilde men andere plekken bezoeken voor handel of andere aangelegenheden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat alle oude kernen georiënteerd zijn op de beken. Dit is vooral op oude kaarten goed te zien. Aan de Berkel liggen Rekken, Mallem, Loo, Eibergen, Olden Eibergen, Haarlo en Borculo. Neede, Noordijk, Geesteren en Gelselaar liggen langs de Bolksbeek. Deze beek takt af van de Berkel in noordwestelijke richting. Rietmolen en het Needse Achterveld liggen langs de Schipbeek. Tussen de Slinge en de Leerinkbeek ligt de oude Beltrumse es. Ruurlo ligt ten slotte aan het beekdal van de Baakse beek en Hupsel aan de Hupselse beek.

Berkel

De Berkel was belangrijk voor de landbouw, het aandrijven van watermolens, de afwatering en de scheepvaart. Dit laatste was niet in alle perioden van toepassing. Op een aantal delen was de Berkel te ondiep en zelfs doorwaadbaar. Toen in de volle en late Middeleeuwen de handel steeds belangrijker werd, leek het rendabel om de bevaarbaarheid te verbeteren. In die tijd werden in de Berkelstreek producten geteeld als graan en linnen. Deze producten werden verhandeld op de Zutphense markt.

Omstreeks de 17^e eeuw kreeg het bevaarbaar maken van de Berkel meer prioriteit. In die tijd waren de wegen niet al te best van kwaliteit.

De Berkel had te maken met wisselende waterstanden en een groot aantal bochten. De waterkwaliteit zal ook niet erg hoog zijn geweest, aangezien er destijds hopen vlas in het water lagen. In 1643 is de eerste Berkelcompagnie opgericht. De compagnie ging zich bezighouden met het verbeteren van de bevaarbaarheid van de Berkel. Een van de taken was de aanleg van sluisen. Dit was nodig om schepen langs de watermolens te laten passeren.⁸⁶ De compagnie liet ook bochten afsnijden, bruggen verhogen en ondiepten verwijderen. Schepen konden sindsdien van Zutphen naar Vreden varen. De scheepvaart kwam desondanks niet voldoende op gang en de compagnie moest vanwege geldgebrek opgeheven worden. In de 18^e eeuw bloeide de textielindustrie zo op, dat een tweede poging werd gedaan om de bevaarbaarheid te verbeteren. De Tweede Berkelcompagnie was werkzaam tussen 1766 en 1788. Ook deze keer wilde het niet lukken met de aangebrachte verbeteringen, winst te behalen. Eind 19^e eeuw was er vanaf de oprichting van het Waterschap in 1882, sprake van systematisch waterbeheer. Tussen 1893 en 1899 werd de Berkel met ca. 14 km ingekort door een aantal bochten af te snijden. In het begin van de 20ste eeuw werd vervolgens de stroom verbreed.

4.4 THEMA 4

MIDDELEN VAN BESTAAN

Leemputten bij Zwolle, net over de gemeentegrens in gemeente Oost-Gelre.

De landbouw was – en is nog steeds – een van de voornaamste bron van inkomen in Berkelland. Het landbouwsysteem dat de basis vormde voor het ontstaan van oude bouwlanden en heideontginningen komt in andere hoofdstukken voldoende aan bod. In deze paragraaf wordt de aandacht gevestigd op andere industrieën die van betekenis waren in Berkelland. Het gaat hier om industrieën die een binding hebben met het land en daardoor kenmerkend zijn voor dit gebied.

4.4.1 STEEN, LEEM EN KLEI

Op oude kaarten zijn een aantal steenovens aangegeven in Berkelland. Twee steenovens of 'tichelovens' of 'pannenbakkereien' lagen ten oosten van Zwolle en ten zuiden van Eibergen, op de Eibergse en Swilbroekse heide. Ook op de flank van de Needse berg was een steenbakkerij gevestigd. In de ovens werd de klei en keileem uit de ondergrond van het Oost-Nederlands plateau gebakken tot bakstenen, pannen en potten. Deze industrie kwam al voor in de late Middeleeuwen en de Nieuwe tijd.⁸⁷ Een complex rond een steenoven bestond uit boerderijen, ovens en droogschuren.⁸⁸ In de omgeving van de voormalige steenovens, liggen leemputten. Dit zijn de resten van de leemafgraving. Ze zijn herkenbaar als laagte in het landschap. Deze zijn nu gevuld met water en vormen een geschikte biotoop voor allerlei water- en moerasvogels. Een voorbeeld hiervan zijn de Leemputten bij Zwolle, net over de grens in gemeente Oost Gelre.

4.4.2 TEXTIELINDUSTRIE

De textielindustrie in de Achterhoek heeft vier textielcentra gekend. De oudste complexen

lagen in Aalten en Winterswijk. De jongere centra waren te vinden in Neede en Eibergen. De oorsprong van de textielindustrie ligt in de huisnijverheid. Met het weven van vlas tot linnen probeerden boerenfamilies extra inkomen te vergaren. Vooral in Neede, Eibergen, Geesteren en Borculo werd kwalitatief goede vlas geteeld. Ook over de grens in Westfalen was de textielproductie een belangrijke bron van inkomen. De Achterhoekse wevers hadden onderhouden dan ook contact met hun oosterburen. Dit blijkt uit bronnen uit de 17^e en 18^e eeuw die schrijven over de smokkelhandel in gesponnen garens.

Toen de mechanisatie haar intrede deed in de textielnijverheid, konden de wevers dankzij Engelse weefstoelen drie keer zo snel weven. Al snel volgde hierop de oprichting van textiel fabrieken. Halverwege de 19^e eeuw kwamen daar de katoenweverijen

Stijd om de titel van beste ganzenhoedster van Gelselaar.

Steenbakkerij bij Eybergen. (bron: Kaarten van Gelderland 1773-1813, Versfelt)

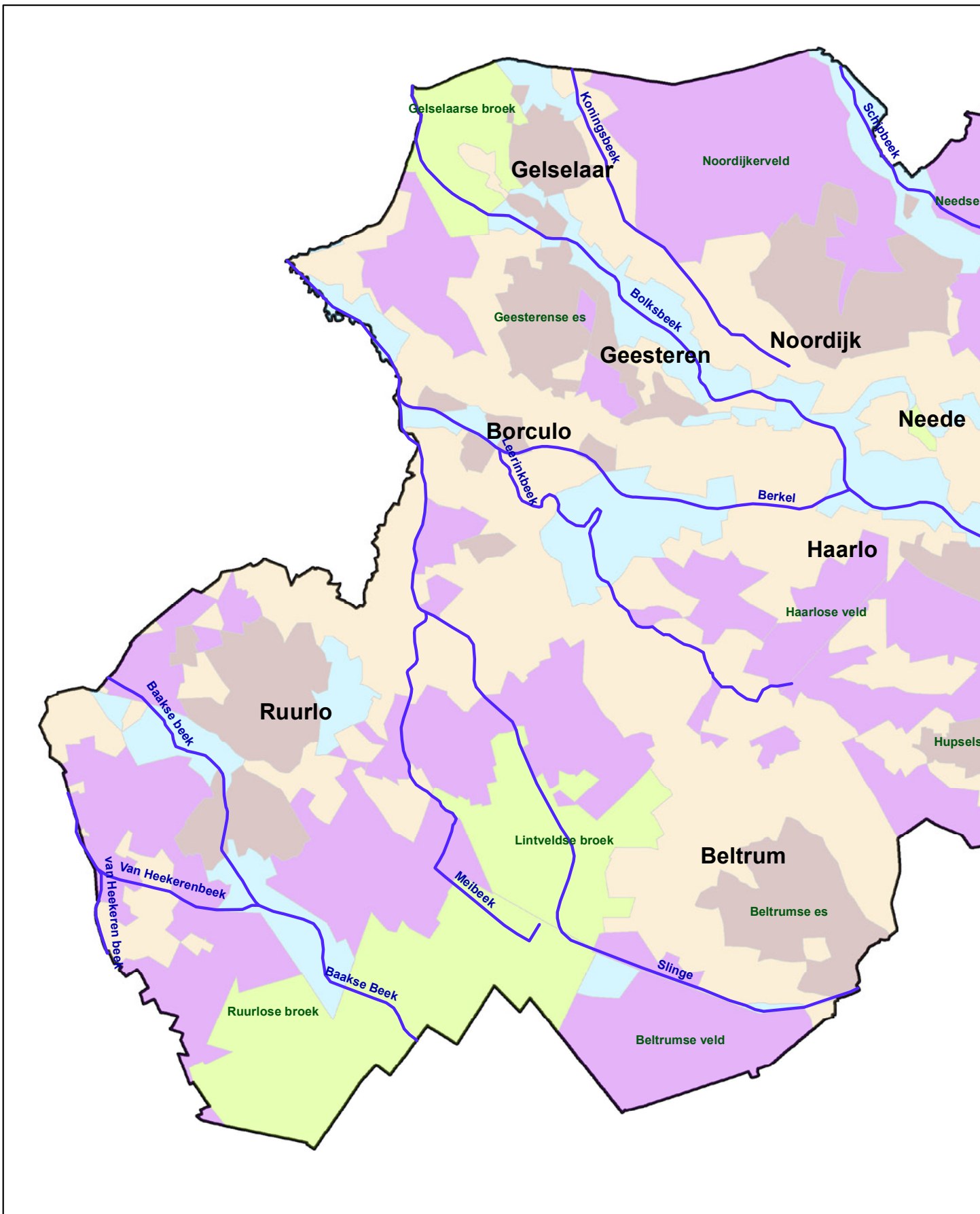
Pannoven bij Avest op de kaart van halverwege de 19^e eeuw. (bron: Grote Historische Atlas van Nederland 1: 50 000 3 Oost-Nederland 1833-1855)

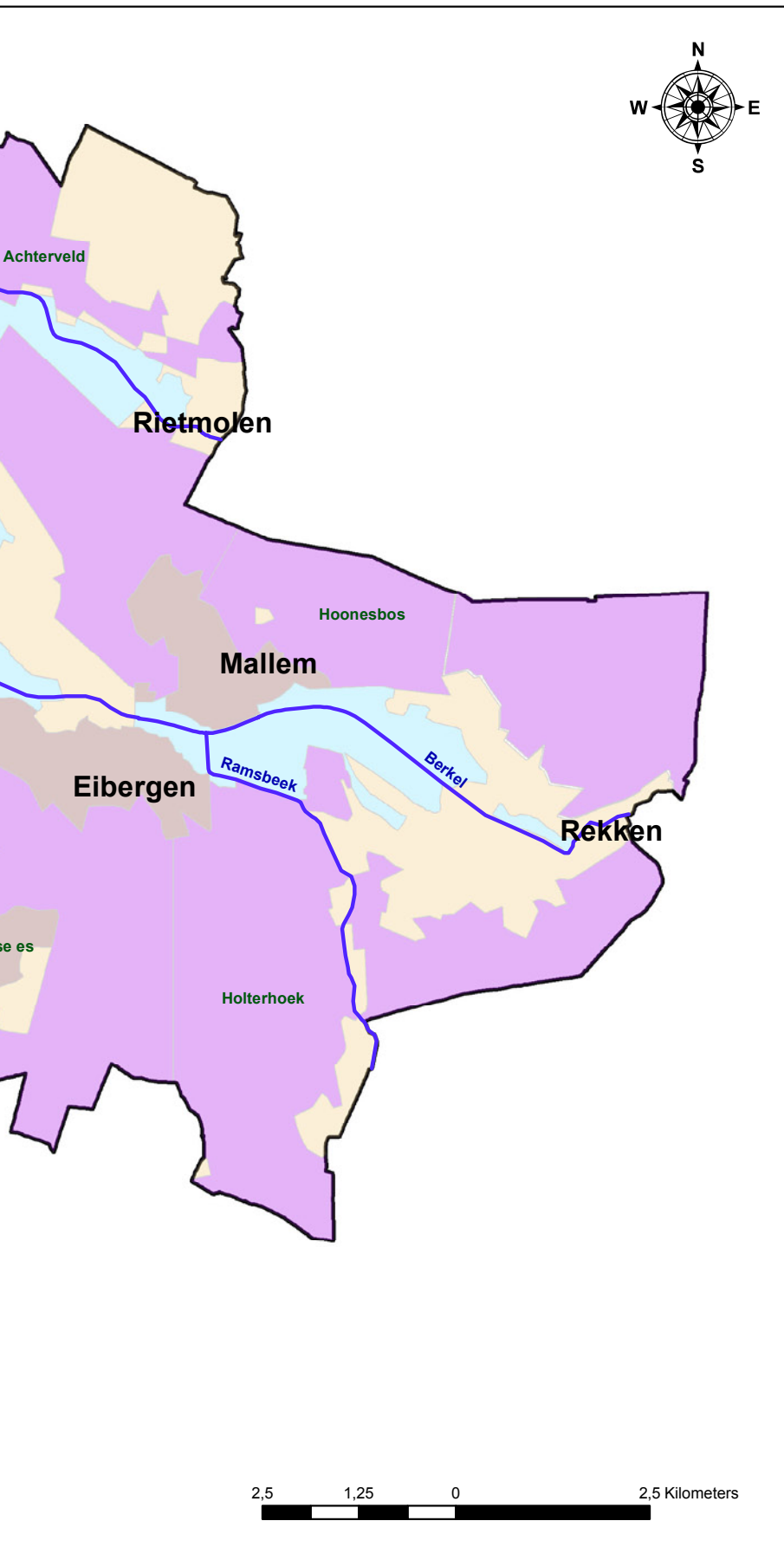
(calicot) bij. In Eybergen gebeurde dat al in 1834. De fabrieken hielden zeker niet allemaal stand; de markt was niet altijd gunstig voor de textielindustrie in deze regio. De Achterhoek had bijvoorbeeld in de periode van mechanisatie en specialisatie grote moeite om de Twentse textielindustrie bij te benen. De Achterhoek was vooral op de binnenlandse markt gericht en had weinig voorraden. Dit was zeer ongunstig in de tijd dat de prijzen van katoenaanvoer stegen. Een ander nadeel was de late aansluiting op het spoorwegennet. Dit gebeurde 10 tot 20 jaar later dan in Twente. In Neede speelde de textielindustrie in de 19^e eeuw een grote rol in de samenleving. In 1811 werkten 200

mensen in de fabrieken. De wevers waren afkomstig uit Neede, Hoonte, Lochuizen en Gelselaar.⁸⁹

4.4.3 GANZEN

Gelselaar is bekend om de ganzenmarkt en de jaarlijkse strijd om de beste ganzenhoedster. Deze traditie stamt rechtstreeks af van een historische inkomstenbron. Ganzen werden gehouden vanwege hun eieren, veren, dons en vlees. De laaggelegen drassige broeklanden bij Gelselaar waren geschikt om fokganzen te houden. De verbetering van de afwatering, de aanleg van dijken en het Twentekanaal luidde in de eerste helft van de 20ste eeuw het einde in van de ganzenhouderij.

Legenda

- waterwegen
- oude bouwlanden - essens
- oude bouwlanden - kampen
- velden en bos
- beekdalen
- broek

4.5 THEMA 5

VERKEER VAN A NAAR B

De beplanting accentueert het rechte verloop van de Keerdijk.

Wegen zijn belangrijke onderdelen van onze omgeving. In de eerste plaats zorgen ze ervoor dat de mens zich gemakkelijk kan verplaatsen. Naast de functie geven wegen het landschap ook een aanzicht en een karakter. Bovendien vormen ze belangrijke verbindingen tussen landschappen die vanaf de weg goed te ervaren zijn. Dit blijkt bijvoorbeeld uit reisverslagen door de eeuwen heen waarin mensen het land beschrijven waar zij doorheen trekken.

Wegen zijn er in vele soorten en maten, van smalle voetpaden tot geasfalteerde wegen voor het snelverkeer. In Berkelland zijn nog een aantal wegen te vinden die zeer oud zijn en die ook een toegevoegde waarde leveren aan de kwaliteit van de omgeving. Een voorbeeld hiervan zijn de oude handelswegen, die nu van grote waarde zijn voor recreanten. Kortom, wegen zijn een onmisbaar onderwerp wanneer het gaat om de fysieke kwaliteit en de karakteristiek van een gebied. Het gaat in die zin niet alleen om de lijnen, maar ook om alle plekken die aan de weg verbonden zijn, zoals pleisterplaatsen, tolhuizen en meer recentelijk de tankstations. In Berkelland staat overigens een bekend en prachtig voorbeeld van een tolherberg: De Lebbebrugge. In deze paragraaf worden bijzondere Berkellandse wegen genoemd, in samenhang met hun landschappelijke en cultuurhistorische context.

4.5.1 OUDE HANDELSWEGEN

Uit onderzoek is gebleken dat door Berkelland belangrijke handelsroutes liepen die vallen onder de categorie 'Hessenwegen'. De routes kwamen Nederland binnen via Zwillbrock en Winterswijk en liepen vervolgens langs Groenlo, Beltrum, Borculo en Ruurlo. De naam 'Hessenweg' is afkomstig van de

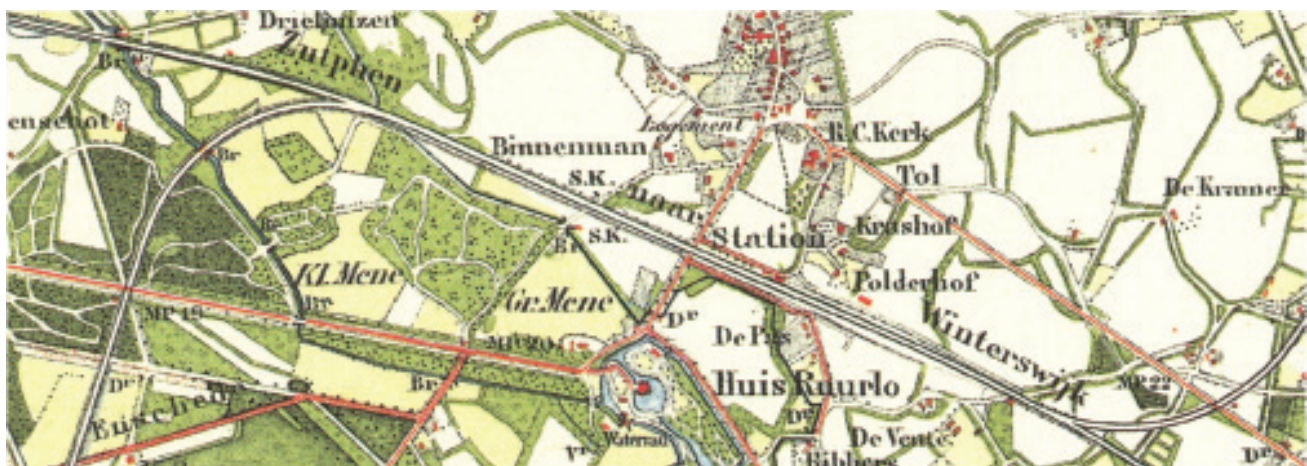
opdrachtgevers voor het vervoer van goederen die uit de omgeving van Hessen kwamen. Later is de naam verbasterd tot de benaming voor alle Duitse vrachtrijders die luxe goederen als glaswerk, Rijnwijn, ham, koper en zilver vervoerden vanuit Italië, Oostenrijk en Zwitserland naar de Nederlanden. De kooplieden trokken naar de IJsselsteden van waar de producten vervoerd werden per schip of over land naar de stapelmarkt van Amsterdam. Amsterdam beleefde haar hoogtijdagen als marktstad in de 16^e en 17^e eeuw.⁹⁰

De Hessenwegen behoren tot een aparte categorie wegen omdat zij zich in uiterlijke vorm onderscheiden van andere wegen. Dit heeft te maken met het oorspronkelijk gebruik. Om zoveel mogelijk goederen mee te kunnen nemen, gebruikten de vrachtrijders brede hessenkarren en -wagens met een laadvermogen van 1800 tot 3000 kg. Ter vergelijking: een Hollands karrenspoor was 128 cm breed, terwijl een hessenkar een spoor van 173 en later 157 cm had. De zware vracht werd getrokken door twee, vier of meer paarden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de karren niet over elke onverharde weg in Oost-Nederland konden rijden. De hessenwegen ontstonden doordat de karren eigen sporen maakten, vaak verder van de bewoonde kernen af om tolheffing te ontwijken en dwars over ongecultiveerde landen heen.⁹¹ Uiteraard gebruikten de vrachtrijders ook de gangbare doorgaande wegen, maar daar brachten zij regelmatig dergelijke vernielingen aan dat ze hiervoor beboet werden.

Het netwerk van hessen- en andere handelswegen raakte buiten gebruik aan het einde van de 18^e eeuw. De economie stagneerde in de Nederlanden en

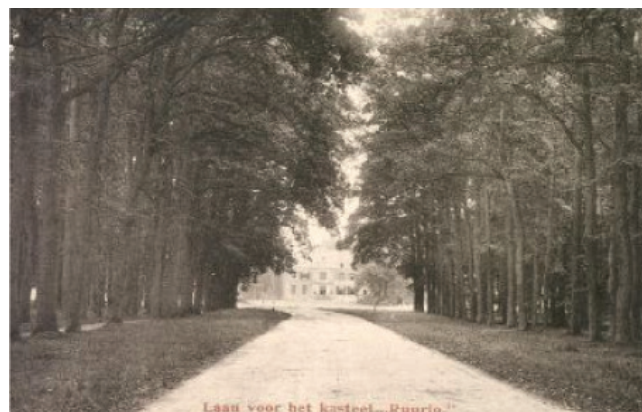
Huis Ruurlo met de Vordenseweg die recht op Huis Ruurlo afloopt. Door de aanleg van de straatweg is een zichtas vanaf de straatweg op het Huis. Even voorbij het kasteel, loopt de weg naar de dorpskern en de hoek om naar Groenlo.

Met rood zijn de verharde wegen aangegeven in de situatie rond 1900. Aan de Groenloseweg in Ruurlo is een Tol ingetekend. (bron: Chromotopografische kaart des Rijks)

De Vordenseweg is aangelegd als een allée met bomenrijen en zicht op Kasteel Huis Ruurlo.

De Vordenseweg in vroegere tijden. (bron: www.gelderlandinbeeld.nl)

tegelijkertijd was het scheepvaartverkeer in opkomst. Hessenwegen zijn tegenwoordig sporadisch terug te vinden in het landschap. Door de tijd heen zijn ze bij de ontginningen verdwenen en/ of ze zijn opgegaan in de jongere straatwegen, provinciale of rijkswegen. Een vrij gaaf deel van een Hessenweg ligt bij de tolherberg De Lebbenbrugge. Hier ligt een ensemble van de oude oversteekplaats over de Slinge, met aan weerszijden de oude weg. Aan de rand van de beek staat de oude herberg. De omgeving bestaat uit een beekdallandschap met kampen.

Kenmerken

- De Handels- en Hessenwegen hadden vergeleken met andere oude wegen een breed profiel.
- De oude handelswegen waren zandwegen of waren met puin verhard. Een aantal heeft deze ondergrond gehouden.
- De routes gaan tussen de oostgrens en Amsterdam over de Achterhoek.
- De wegen liggen vaak van de bewoningskernen af.
- Langs oude herbergen, zoals de Lebbenbrugge.

4.5.2 ZOMER- EN WINTERWEGEN

In het verleden koos men de meest praktische trajecten voor de aanleg van een weg. Mensen hebben van nature de neiging om een zo kort mogelijke afstand af te leggen, maar dan wel over een droge route. Dit kon per seizoen verschillen. Daarom bestonden van sommige routes, een zomer- en een winterversie. Van Ruurlo is bijvoorbeeld bekend dat daar een zomer- en een winterweg lag. In de volksmond werden deze 'Hoge weg' en 'Lage weg' of 'Binnenweg' genoemd. In de zomer trok men over de onverharde kleiwegen. In de winter koos men vaker voor de zandwegen. Dit veranderde pas vanaf de 18^e, maar vooral in de 19^e en 20ste eeuw bij de verharding van de wegen met leem, zand, grind, klinkers of asfalt.⁹²

De Hoge weg en de Lage weg bij Ruurlo. (bron: Overmars, 1989)

Tolherberg De Lebbenbrugge aan de hessenweg.

4.5.3 STRATEN EN STRAATWEGEN

Alhoewel het woord 'straat' afkomstig is van het Latijnse 'Via Strata' dat 'geplaveide weg' betekent, werden in Oost-Nederland de doorgaande onverharde wegen ook wel aangeduid met 'gemene landstraat'. Het betroffen brede stroken die begroeid waren met gras. In tegenstelling tot de hessenwegen, lagen de straten in de regelmatig gebruikte gecultiveerde gronden en marken. Ze dienden als veedrift om het vee van en naar de weiden te drijven, maar voor de aan- en afvoer van veldvruchten en mest.⁹³ Meer bekend zijn de straatwegen die aangelegd werden in de 19^e eeuw, ter verbetering van de infrastructuur.

Dit waren de wegen voor het 'snelverkeer', die als eerste verhard werden met grind en klinkers. De aanleg kostte geld. Dit werd bekostigd door de overheid, maar ook door welgestelde lieden, zoals Baron van Heeckeren van Huis Ruurlo. Er zijn meerdere trajecten bekend waarbij de voor die tijd 'moderne' straatwegen zo aangelegd werden, dat de landgoederen een aantakking kregen. Langs de trajecten stonden tolhuizen. Deze kwamen geregeld voor in Berkelland. Dit is terug te zien op oude kaarten.

De straatwegen in Berkelland zijn omstreeks dezelfde tijd aangelegd:

- Straatweg Winterswijk-Zutphen: Groenloseweg en Vordenseweg begin 19e eeuw .
- vanaf 1845 begon de aanleg van de Grindweg tussen Groenlo, Eibergen en Haaksbergen
- Deventer Kunstweg van Deventer via Borculo naar Groenlo (ca. 1847).
- 1851 Uitbreiding Deventer Kunstweg met een zijtak van Haarlo via Eibergen en Rekken naar Vreden.
- De zijtak van de Deventer Kunstweg, naar Haarlo, Eibergen, Rekken Vreden in 1851.
- Daarnaast de HEK-weg (Hummelo-Enschedese Kunstweg) tussen 1857 en 1859.

]

Een 19^e eeuwse straatweg is vaak ook te herkennen aan de statige bebouwing uit de periode van aanleg. De neo-rennaissance stijl zoals toegepast is bij deze villa aan de Groenloseweg in Ruurlo, komt naast straatwegen ook voor in stationsgebieden die uit dezelfde bouwtijd dateren.

Kenmerken Straatwegen

- In het verleden bestraat met klinkers.
- Sommige straatwegen zijn geëvolueerd tot geasfalteerde provinciale wegen.
- Nabij bewoningskern
- Verbinden twee kernen met elkaar
- Straatnamen die verwijzen naar de bewoningskern waar ze naar toe zijn gericht.
- Bebouwing uit de 19^e eeuw.

4.5.4 DIJKEN EN OVERIGE WEGEN

Veel voorkomend in Nederland en ook in gemeente Berkelland zijn de dijken. Dijken zijn meestal opgehoogde rechte wegen die hoger liggen dan het omringende landschap. Vaak liggen sloten aan een of beide kanten van de dijk. In en rondom het Ruurlose broek komen oude en belangrijke dijken voor zoals de Batsdijk, Scheiddijk en Bedelaarsdijk.

In het Ruurlose broek komen veel dijk-wegen voor. Op deze luchtfoto zijn dat de Batsdijk, Semmeltjesdijk, Kaaldijk, Sloopdijk, Foekendijk, Morsdijk, Koedijk en Bedelaarsdijk.

Oud spoorwegtraject Ruurlo-Doetinchem.

4.5.5 SPOORWEGEN

In 1839 kwam de eerste spoorlijn gereed in Nederland. De verbinding lag tussen Amsterdam en Haarlem. In het begin liep het geen vaart met de aanleg van spoorlijnen. Pas in 1860 werd een spoorwegwet aangenomen waarin werd vastgelegd dat de staat de spoorlijnen zou aanleggen, maar de exploitatie zou overgelaten worden aan particuliere organisaties. In het oosten bestond in die tijd grote behoefte om een aansluiting op het spoorwegennet. Dit had te maken met de textielindustrie, die steenkool nodig had voor het aandrijven van de stoommachines. In 1878 werd de Locaalspoorwet aangenomen. Hierdoor was de aanleg mogelijk van eenvoudige spoorlijnen (locaalspoorwegen). Deze regeling betekende de start van de aanleg van de spoorwegen Winterswijk-Neede-Hengelo, met een zijlijn Neede-Ruurlo.⁹⁴

In de spoorlijnen die door Berkeland gingen, lag Neede centraal. Vanaf Neede lagen lijnen naar Enschede, Winterswijk, Ruurlo en Hellendoorn. De lijn Winterswijk-Neede kwam gereed in 1884. De exploitant was de Geldersch-Overijsselsche Locaal Spoorweg Maatschappij (GOLS). Langs de lijn lagen de stations en/ of haltes Groenlo, Hupsel, Eibergen, Neede en Rietmolen. De opening van de spoorlijn Neede-Hellendoorn volgde in 1910. De stations die deze lijn aandeed in Berkeland waren Kisveld, Noordijk en Gelselaar. Volgens bewoners heeft de lijn nooit veel klandizie gehad. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het personenvervoer al in 1935 werd opgeheven.⁹⁵ In westelijke richting was er vanaf Neede een verbinding met Ruurlo, over Haarlo en Borculo. De lijn Winterswijk-Neede-Ruurlo sloot eerst voor

het personenvervoer. De opheffing van de spoorlijnen had te maken met de onrendabelheid van de lijnen, in combinatie met de opkomst van het busvervoer. Vanaf 1972 stopte men ook met het goederenvervoer. De enige spoorverbinding die is overgebleven in Berkeland is de lijn Zutphen-Winterswijk, met Ruurlo als station.

Stationsgebouwen

Bij de spoorlijnen horen de typische 19^e eeuwse gebouwen die gebouwd werden bij de aanleg. In Berkeland stonden gebouwen met eenzelfde bouwstijl. Er bestonden twee types. 'GOLS-groot' had op de begane grond een plaatskaartenbureau, goederen-bergplaats, loket en wachtkamer. Op de bovenverdieping was een woning voor de stationschef. Het grote type kwam voor in Boculo, Eibergen en Neede.⁹⁶ Het type 'GOLS klein' had alle functies op de begane grond. Naast de grote en kleine stations waren er ook 'haltes'. Hieronder volgt een overzicht van de bestaande en verdwenen stations en haltes in Berkeland.

Spoorwegovergang bij Ruurlo.

Historische bebouwing aan de Spoorstraat in Ruurlo.

Kaart met spoorwegen. Uit: Klokman, G.J. (s.a.; waarschijnlijk voor 1911)

Spoorlijn Winterswijk-Groenlo-Hupsel-Eibergen-Neede (1884-1937)

Station Neede rond 1900, voormalig stationsgebouw met goederenloods. (bron: www.stationsweb.nl)
Het stationsgebouw van Neede is gesloopt in 2001.
Het gebouw viel architectonisch onder de categorie 'GOLS-groot'. Van het tracé is nog een deel te herkennen.

Station Eibergen in 1930 (bron: www.stationsweb.nl).
Het stationsgebouw van Eibergen, op de lijn Winterswijk-Neede, viel onder het type 'GOLS-groot'.
Het werd gebouwd in 1883 en gesloopt in 1956.

Voormalige halte Hupsel
(bron: www.stationsweb.nl)

Spoorlijn Neede-Kisveld-Noordijk-Gelselaar-Hellendoorn (1910-1935)

Station Kisveld (bron: www.stationsweb.nl)

Voormalig station Kisveld. (foto: Gelders Genootschap)
De spoorlijn langs station Kisveld is al opgeheven in 1937.
Het kleine stationsgebouw bestaat echter nog steeds.

Noordijk 1959 (bron: www.stationsweb.nl). Het station Noordijk is korte tijd in gebruik geweest als station voor het personenvervoer (1910-1935). Tegenwoordig is het in gebruik als woonhuis.

Noordijk (foto: dhr. T. Esman)

Station Gelselaar

't Halt in Gelselaar in 1990 (bron: www.stationsweb.nl)

Spoorlijn Ruurlo-Borculo-Haarlo-Neede-Rietmolen-Hengelo (OV) (1884-1937)

Het voormalig stationsgebouw Ruurlo (bron: www.stationsweb.nl) Ruurlo kreeg een spoorwegverbinding in 1878, op de lijn Zutphen-Winterswijk. In 1884 kwam daar de verbinding bij naar Hengelo (OV), over Borculo en Neede. Ruurlo heeft nog een station, maar het oorspronkelijke gebouw is in 1984 afgebroken. Wat nog resteert van de oude situatie is het stationskoffiehuis. De spoorlijn naar Doetinchem is inmiddels opgeheven. Op een aantal plaatsen is het tracé nog terug te vinden in het landschap.

Voormalig stationskoffiehuis in Ruurlo

Station Borculo in 1917 (bron: www.stationsweb.nl). In Borculo stond een stationsgebouw van het type 'GOLS-groot'. Bij de windhoos in 1925 had het gebouw schade opgelopen. De spoorlijn deed dienst tot 1937.

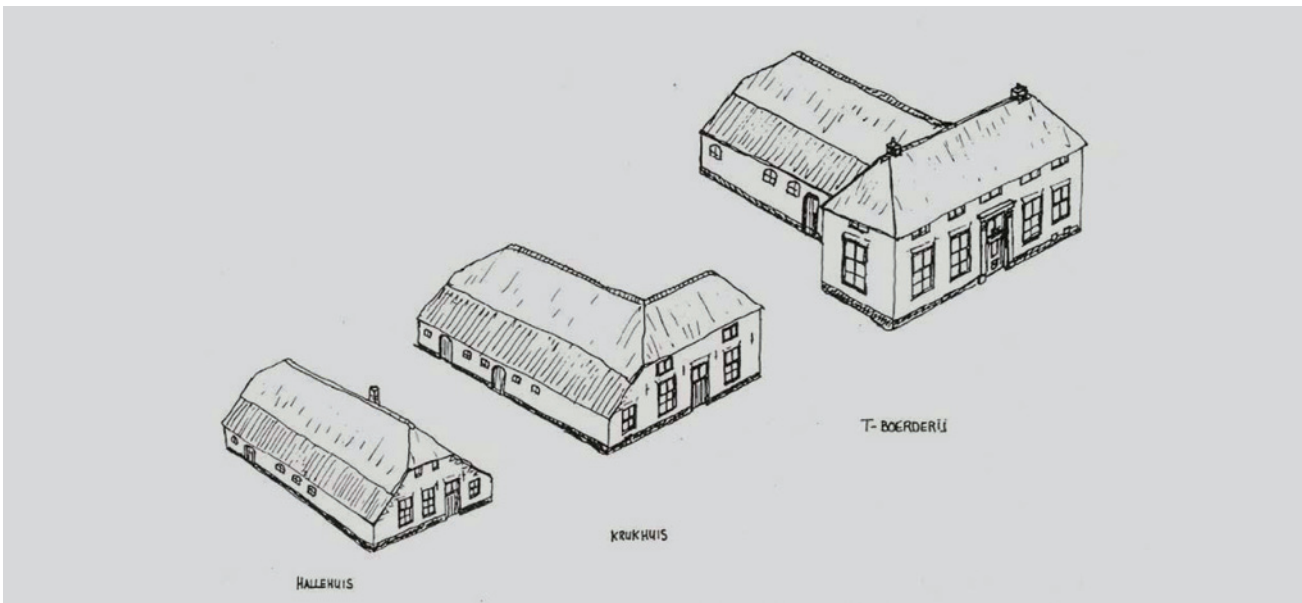

Halte Rietmolen (bron: www.stationsweb.nl). De halte Rietmolen lag op het traject Neede-Haaksbergen. Het bestond uit een eenvoudig baanwachtershuis met een wachthuis. Het gebouw bestaat niet meer. De herinnering aan de halte wordt levend gehouden door de naam 't Halt'; de naam van het industrieterrein dat op de plaats gevestigd is.

Halte Haarlo (bron: www.stationsweb.nl). De halte Haarlo was niet meer dan een spoorwachtershuis.

4.6 THEMA 6 BEBOUWING

Varianten van het hallehuis.

In dit gedeelte wordt getracht om aan de hand van enkele bepalende thema's in hoofdlijnen de bebouwingskarakteristiek van de gemeente Berkelland te schetsen. In de keuze van de thema's wordt aangesloten bij de voor Berkelland bepalende momenten in de ontwikkelingsgeschiedenis.

Tot ver in de 19^e eeuw bestond de bebouwing in Berkelland grotendeels uit boerderijen. Aan het einde van de 19^e eeuw ontstaat er in de gemeente meer welvaart en rijkdom door toenemende industrialisatie. Dit heeft als gevolg dat in de kernen aan de grotere wegen grote en statige villa's worden gebouwd. Ook ontstaat de behoefte aan planmatig opgezette woonwijken ten behoeve van de fabrieksarbeiders. Met de toenemende industrialisatie ontstaat tevens de behoefte om de infrastructuur te verbeteren. De bestaande, vaak eeuwenoude, infrastructuur van handelswegen met tolhuizen en herbergen krijgt een aanvulling bestaande uit laat 19^e en vroeg-20ste eeuwse spoorwegen en stationsgebouwen. In deze periode wordt door de voormalige gemeenten Borculo, Eibergen en Neede een eigen elektriciteits-maatschappij genaamd De Berkelstreek opgericht. Na enkele tientallen jaren van voorspoed treed er vanaf 1925 een periode van stagnatie in de groei op. Allereerst wordt de gemeente Berkelland getroffen door twee natuurrampen van formaat. De daaropvolgende 'wederopbouwperiode' heeft het bebouwingskarakter aanzienlijk beïnvloed. In het begin van de jaren '30 wordt de industrie zwaar getroffen door de economische crisis. Als gevolg daarvan houden veel fabrieken op te bestaan.

De gevolgen van bovenstaande ontwikkelingen voor de bebouwingskarakteristiek zullen hieronder puntsgewijs worden besproken. De bebouwingskarakteristiek wederopbouwperiode in de periode 1940-1965 in de volgende paragraaf zal worden behandeld.

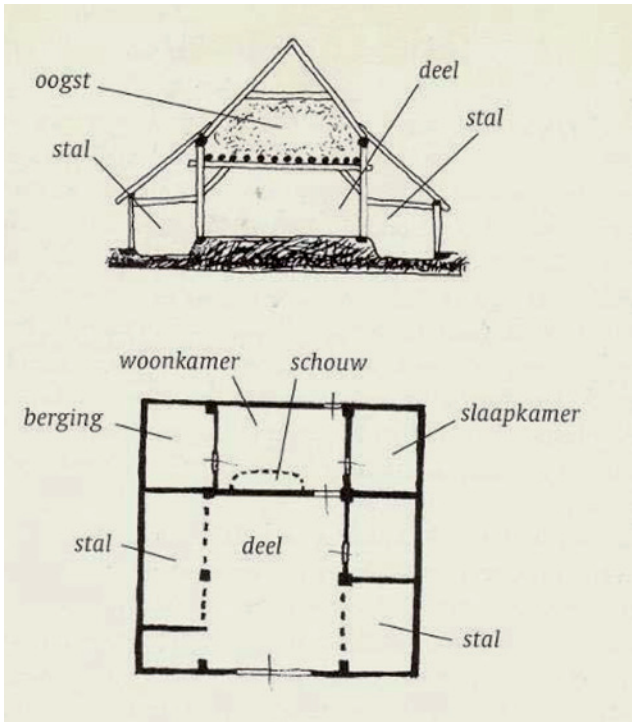
4.6.1 AGRARISCHE BEBOUWING

Boerderijerven

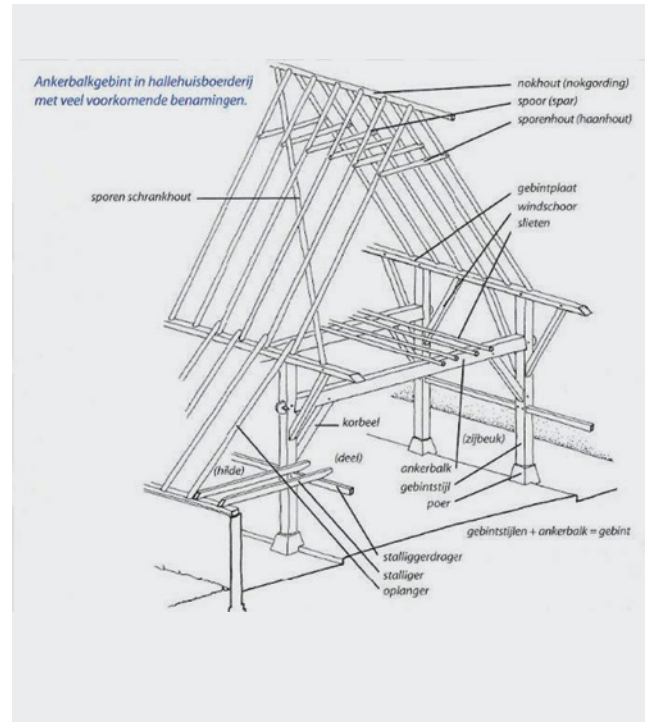
Berkelland heeft –ondanks de groei van de kernen Eibergen, Neede, Borculo en Ruurlo– nog altijd een zeer uitgestrekt landelijk gebied met een groot aantal boerderijen. Voor wat betreft het oude cultuurlandschap leert een vergelijking tussen het kadastrale minuutplan van 1832 en recente topografische kaarten dat het merendeel van de tegenwoordige boerderijen op oude bouwplaatsen staat en dat daar sinds 1832 nauwelijks sprake is geweest van een verdere verdichting. De toename van het aantal boerderijen in het buitengebied heeft voornamelijk betrekking op nieuwe boerderijen in heide- en broeklanden die vanaf de 19^e eeuw zijn ontgonnen. Een andere belangrijke ontwikkeling die specifiek is voor dit gebied heeft betrekking op de herbouw van vele boerderijen na de stormramp in 1925 (Borculo) en de cycloon in 1927 (gebied rondom Neede en Beltrum). Voor meer informatie wordt verwezen naar paragraaf 4.6.5.

Boerderijtypen

Ondanks verschillen in landbouw en economische situatie behoren alle boerderijen in Gelderland tot het basistype van de hallehuisgroep.

Hallehuisboerderij: doorsnede, plattegrond en constructie.

Deze in de Middeleeuwen ontstane boerderijvorm voor het gemengde bedrijf heeft als hoofdkenmerk dat woon-, stal-, werk-, en tasruimten onder een dak zijn gecombineerd. Dit boerderijtype komt met name voor in Midden- en Oost-Nederland en het aangrenzende deel van Duitsland. In de Middeleeuwen vertoonden de boerderijen in verschillende streken nog veel overeenkomsten.

Later ontwikkelden zich door agrarische specialisatie verschillende varianten. De laat middeleeuwse hallehuisboerderij, ook wel 'los hoes' genaamd, had een rechthoekige plattegrond, ankerbalkgebinten, een brede middenbeuk en lage zijmuren. De woning, koestal, schuur en werkplaats bevonden zich in een ongedeelde ruimte. Een fraai voorbeeld van dit type is een prent uit 1909 van de boerderij 'n Korporaol in

Voorbeeld van een onderschoer bij De Lebbebrugge.

De enskamer tegen de voorgevel van erva Vunderink.

De Schothorsterweg 3 in Gelselaar, voorbeeld van een krukhuis.

Boshoek 2 in Gelselaar.

Noordijk. Deze eenvoudige hallehuisboerderij is voorzien van een rieten dak met afgewolfd einde en waarschijnlijk gebouwd in de tweede helft van de 18^e eeuw. Ook is de boerderij voorzien van een zogenaamde onderschoer. Dit is een schilddak met terugliggende deuren. Hierdoor ontstaat een gat in het dakvlak. De onderschoer is een kenmerkend element in deze streek. Een kenmerkende tussenvorm is de onderschoer met daarboven een houten topgevelschot. Goed voorbeeld van dit type onderschoer treffen we aan bij boerderij Den Borg te Rekken en boerderij Vurever, die oorspronkelijk in Haarlo stond. Deze boerderij is gebouwd in het midden van de 19^e eeuw en in 1994 herbouwd in het centrum van Eibergen. Thans maakt het onderdeel uit van het museum De Scheper. Helaas heeft de boerderij door de verplaatsing en herbouw een groot deel van het oorspronkelijke karakter verloren. Ook het fenomeen van de endskamer/bovenkamer is een typerend element voor Berkelland.

Sjablonering in neo- renaissance stijl.

De endskamer is een kamer aan een van de hoeken van het woongedeelte, die in het verlengde van de boerderij is uitgebouwd. Een bekend voorbeeld is de endskamer bij de boerderij van Erve Vunderink in Eibergen.

Tegen de voorgevel van boerderij Wolink in Haarlo zijn twee endskamers gebouwd. Het bouwen van twee endskamers tegen de voorgevel is een weinig voorkomend verschijnsel. Om in het voorhuis meer ruimte te creëren werd vaak een van de vertrekken opgehoogd of werd een van de zijbeuken uitgebreid. Op deze wijze ontstond het krukhuis met een L-vormige nokvorm. Goed voorbeeld daarvan is de krukhuisboerderij Schothorst aan de Schothorstweg 3 te Gelselaar. De huidige boerderij staat op een bouwplaats met een interessante geschiedenis. Waarschijnlijk heeft op deze plek een kasteel of havezathe gestaan. Het voorhuis van de boerderij dateert uit het eerste kwart van de 20ste eeuw en heeft invloeden van de neorenaissancestijl.

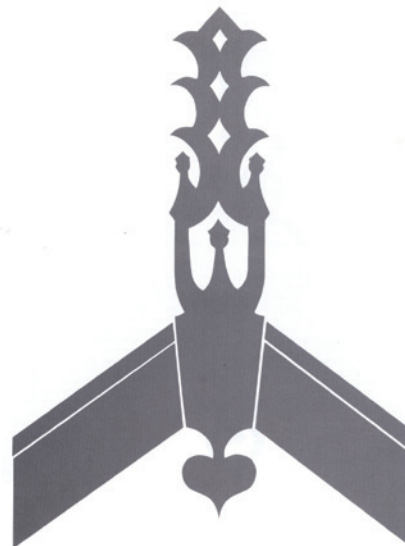
De schuur aan de Rekkense Binnenweg te Mallem

Het achterhuis is voorzien van een sluitsteen met het jaartal 1868. Het fraai gelegen historisch gegroeide boerderijcomplex bestaat verder uit een bakhuis, schuur en zandstenen waterput. Bij de verhoging en/of uitbreiding van beide zijbeuken ontstond het zogenaamde T-huis met een T-vormige nok en/of plattegrond. Deze laatste variant kwam niet alleen tot stand als historisch gegroeid geheel. Vanaf het midden van de achttiende eeuw werd deze vorm ook toegepast bij een geheel nieuw gebouwde boerderij. Interessant voorbeeld in Berkelland is boerderij Nieuwe Renger uit 1920. De boerderij gelegen aan Boshoeck 2 in Gelselaar is gesticht vanuit de nabij gelegen boerderij Oude Renger. De Nieuwe Renger is gebouwd door de timmerman annex aannemer Welmers uit Geesteren. Opvallend zijn de sjabloonschilderingen met florale motieven in de boogvelden.

Symbolen

Karakteristiek voor de agrarische bebouwing in het gebied is de toepassing van geveltoptekens met een christelijke symboliek of een meer heidense symboliek. Een gevelteken kan o.a. de vorm hebben van een hart, bekroond door een kruis dat Jezus aan het kruis symboliseert. Boven de achtergevel bevindt zich soms een gevelteken dat gevormd wordt door twee gekruiste paardenhoofden. Paardenhoofdtekens vormen het oudste motief in de Achterhoek voor geveltoptekens en hadden oorspronkelijk een onheilafwerende betekenis. De geveltoptekens in de noordoostelijke Achterhoek (Geesteren, Noordijk, Rietmolen) zijn uit langwerpige smalle planken gezaagd en leunen met hun vormtafel tegen Twente aan.

Bijzonder rijk aan geveltekens binnen het grondgebied van de gemeente is het dorp Rekken. Hier komt het motief van de donderbezem veelvuldig voor. De donderbezem als geveltopteken is eigenlijk de houten vertaling van het plantje huislook of donderbaard en is van oorsprong een heidens teken. In de loop van de tijd werd dit teken gekerstend door er een kruisvorm in te verwerken.

Voorbeeld van een geveltopteken

Bijgebouwen op het erf

De gemeente kent nog meerdere, steeds zeldzamer wordende, 18^e en 19^e eeuwse schuren die voorzien zijn van een houten gevelafwerking en soms deels nog van wanden van met leem bestreken vlechtwerk zoals de schuur Hofman aan de Rekkense Binnenweg te Mallem.

Een essentieel onderdeel van het boerenerf was in het verleden het bakhuis. Deze varieerden van een veldoventje tot een eenlaags huisje met een zadeldak. In de loop der tijd zijn veel van deze kleine bijgebouwen verdwenen. Markante voorbeelden o.a. zijn nog te vinden op het erf van boerderijcomplex Lutke Willink aan de Hekweg 9 in Geesteren en een zeer fraai 18e eeuwse bakhuis met vakwerk en resten van leemvlechtwerk gelegen aan Respelhoek 18 in Geesteren.

Verder werd vroeger op de meeste boerderijen pluimvee gehouden. Derhalve stonden op het merendeel van de erven wel één of meer kippenhokken, vaak op enige afstand van de boerderij. Veel van deze kippenhokken zijn inmiddels gesloopt. De eierhandel was jarenlang voor de boeren een belangrijke bron van inkomsten.

Historische foto van de villa Henrietta aan de Stationsweg in Neede (gelderlandinbeeld.nl)

Villa Henrietta in huidige tijd

4.6.2 INDUSTRIE

Directeursvilla's

Kenmerkend voor de woningbouw in de kernen van Eibergen, Neede en Borculo is het opvallend grote aantal villa's en herenhuizen uit het laatste kwart van de 19^e eeuw en het eerste decennium van de 20ste eeuw. Veel van deze luxere woonhuizen geven een goed beeld van de huisvesting van een nieuwe, met name door de industrialisatie in de tweede helft van de 19^e eeuwse ontstane, kapitaalkrachtige elite. Hierbij kan hoofdzakelijk gedacht worden aan de opkomst van de textielindustrie. Minder bekend is dat Neede gedurende enkele decennia een bloeiende fruitindustrie heeft gekend. De aanzet tot deze geschiedenis wordt gegeven in 1896.

De Stationsweg in Neede wordt gekenmerkt door een aantal grote, laat 19^e eeuwse villa's gebouwd door welgestelde inwoners van Neede.

De villa De Bleeken Esch aan de Stationsweg 8 in Neede is gebouwd in een architectuurstijl met kenmerken van de Neorenaissance.

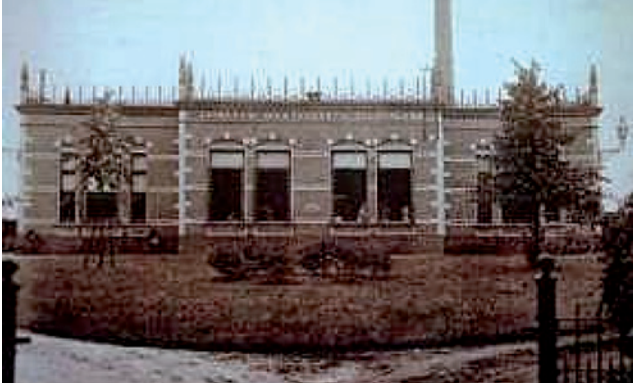
Fabrieksgebouwen

Van bijzonder belang in de streek rondom de Berkel zijn de nog functionerende watermolens, te weten Mallem bij Eibergen en de stadsmolen in Borculo.

De gemeentesecretaris Johannes Voerman neemt ontslag en start in Rietmolen fruitbomenkwekerij 'De Kieft'. In 1898 richt Voerman de NV Tuinbouw Maatschappij Gelderland op. Het bedrijf kweekt aanvankelijk aardbeien, frambozen en bessen en in een later stadium ook fruitbomen. In 1903 wordt aan de Stationsweg in Neede een jamfabriek gebouwd. Deze fabriek is in 1939 gesloopt. De voormalige directeursvilla aan de Stationsweg 13-15 is nog wel bewaard gebleven. De villa met de naam Henrietta (nu La Tour) is aan het einde van de 19^e eeuw gebouwd in opdracht van Johannes Voerman. In 1911 werd de villa verbouwd en aangevuld met de ronde toren tegen de rechter zijgevel.

Een voorbeeld van een opvallend inmiddels verdwenen fabriekscomplex is de jamfabriek in Neede. Op het hoogtepunt, rond 1920, werkten er tachtig mensen in de fabriek en veertig mensen op de kwekerij en in de boomgaarden. De bloei van het bedrijf was voor een groot deel te danken aan de Twentse textielbaronnen. Die financierden de onderneming met kapitaal en konden vervolgens pronken met de vele buitenlandse fruitrassen van de kwekerij. Van de fabriek aan de Stationsweg is niets meer zichtbaar. Het bedrijf overleefde de economische recessie van de jaren '30 van de 20ste eeuw niet en hield op te bestaan. In 1939 werd de fabriek aan de Stationsweg gesloopt.

Een goed voorbeeld van een nog behouden bedrijfsgebouw is de voormalige snelweverij van calicot aan de Haaksbergseweg 16 te Eibergen.

De jamfabriek aan de Stationsweg in Neede.

De voormalige textiel fabriek aan de Haaksbergseweg in Malleem / Eibergen.

Historische afbeelding van dezelfde textiel fabriek met De Berkel op de voorgrond.

Het pand is in 1832 gebouwd door de uit België afkomstige J.B.P. Bouquié. In de fabriek werd ongebleekt katoen geweven. Bij het overlijden van Bouquié in 1855 stonden er rond de 300 snelweefgetouwen¹⁰¹. Het gebouw is gelegen aan de rivier De Berkel en aan de weg naar Haaksbergen. Hierdoor was aan- en afvoer van goederen mogelijk via het water en via de weg. Na 1855 volgden nieuwe bedrijven, waaronder een leer- en drijfriemenfabriek van de gebroeders Prakke en een stoomblekerij van G.J. ten Cate.

Arbeiderswoningen

In Berkelland bevonden zich veel steenfabrieken en er was een omvangrijke textielindustrie. Zoals onder het kopje fabrieksgebouwen al is aangegeven stond er in Eibergen een grote textiel fabriek. Ook staat Neede bekend om de jamfabriek van de Tuinbouwmaatschappij Gelderland.

Door toenemende groei van deze industrie was de woningnood onder de Needse arbeiders in het begin van de 20ste eeuw erg groot. Om die reden zijn in het dorp op meerdere plaatsen kleine sociale woningbouwcomplexen gesticht. Voorbeelden hiervan zijn de woningen aan de Wilhelminastraat en de Ruwenshofstraat. De woningen zijn gebouwd tussen 1913 en 1920 en staan op de gemeentelijke monumentenlijst. De Wilhelminastraat is van belang als voorbeeld van de vroege uitbreiding van het oude dorp in het begin van de 20ste eeuw. Er zijn in totaal negen verschillende bouwtypen ontworpen door de architect A. Beltman en de architect G.J. ten Raa. Ook het overwegend agrarische karakter van Eibergen veranderde in het begin van de 20ste eeuw door de toename van industrie, handel, landbouw en openbare functies aanzienlijk. Het in 1926 opgestelde uitbreidingsplan voorzag in de realisatie van woningen voornamelijk ten zuidoosten van de kern van Eibergen.

4.6.3 INFRASTRUCTUUR

Wegen en tolhuizen

Het ontstaan en de ontwikkeling van het wegenstelsel houdt sterk verband met de landschappelijke gesteldheid. De oudste doorgaande wegen voeren logischerwijs over de hoger gelegen delen in het landschap. De laaggelegen en moerassige gebieden waren oudtijds niet of nauwelijks ontsloten en vormden omvangrijke barrières. De weg die voerde van Zutphen tot Winterswijk werd in de vroegmoderne tijd al door handelslieden gebruikt¹⁰². In hoofdstuk 4 wordt uitgebreid aandacht besteed aan de ontwikkeling van het wegenstelsel in de gemeente Berkelland. Voor wat betreft dit hoofdstuk is het van belang om te vermelden dat aan deze wegen boerderijen lagen die uitgroeiden tot pleisterplaatsen. De objecten kregen al snel de functie van tolhuis en herberg. Goed voorbeeld hiervan is De Lebbenbrugge in Borculo, gelegen bij de Lebbinkbeek, die in de loop van de tijd vele functies heeft gehad.

Naast boerderij was De Lebbenbrugge postkantoor, herberg en tolkantoor. Erve De Meijer gelegen aan de Hessenweg 2 te Neede kent een min of meer vergelijkbare geschiedenis. Het object is in 1735 gebouwd als herberg aan de weg die liep van Deventer via Neede naar Vreden. In 1898 groeide de hallehuisboerderij uit tot een T-boerderij Tegenwoordig is de boerderij herbested tot bibliotheek. De restauratie en herbesteding is uitgevoerd onder leiding van de architect Heineman in 1971¹⁰³.

Voormalig stationsgebouw in Kisveld.

De Burg. Bloemersstraat 38 in Borculo.

Spoorwegen en spoorstations

In 1872 werd de Nederlandsch-Westfaalsche Spoorweg-Maatschappij (NWS) opgericht. Neede was in het eerste kwart van de 20ste eeuw een tamelijk belangrijk knooppunt in het spoorwegnet van Oost-Nederland. In 1884 werden de spoorlijnen Winterswijk-Neede-Hengelo (ov.) en de lijn Ruurlo-Neede geopend. In 1910 volgde de lijn Neede-Hellendoorn. In de loop van de 20ste eeuw zijn echter alle spoorlijnen voor zowel personen- als goederenvervoer gesloten. Wel zijn de relictten van het spoorverleden nog gedeeltelijk zichtbaar. Het meest tastbaar zijn de voormalige stationsgebouwen in Kisveld en Noordijk. Het stationsgebouw aan de Schoolweg 35-37 te Noordijk is in 1910 ontworpen in overgangsarchitectuur. Het gebouw heeft tot het sluiten van de lokaalspoorlijn Neede-Hellendoorn in 1935 gefunctioneerd. Tegenwoordig is het object in gebruik als woonhuis. Het stationsgebouw in Kisveld is in een vergelijkbare architectuurstijl ontworpen. Ook het tracé van de voormalige spoorlijn naar Ruurlo, inclusief een aftakking naar Hellendoorn, is behouden. De spoorrails zijn vervangen door asfalt, een ijzeren spoorbrug is hierbij eveneens gehandhaafd. Deze geklonken balkbrug met vakwerkliggers is aangewezen als gemeentelijk monument.

Trafohuisje van de EMB in Borculo.

Elektriciteitsmaatschappij De Berkelstreek

In 1912 is elektriciteitsmaatschappij De Berkelstreek (hierna EMB) opgericht. Dit was een samenwerkingsverband tussen de gemeenten Borculo, Eibergen en Neede. In 1914 sloot de Overijsselse gemeente Diepenheim zich in aan bij het samenwerkingsverband en in 1915 volgde de gemeente Ruurlo. Men kocht met gemeentelijk kapitaal elektriciteit in bij het Twentsch Centraalstation voor Elektrische Stroomlevering in Hengelo (ov.). De bebouwing aan de Burgemeester Bloemersstraat in Borculo is sterk beïnvloed door de EMB. Het eerste kantoorpand van de EMB werd in 1914 gerealiseerd. Het kantoorpand en administrateurswoning (nummer 34-36) is ontworpen door de Lochemse architect B. Beeftink en vormt een goed voorbeeld van de Overgangsarchitectuur uit deze periode. In het ontwerp zijn elementen gebruikt uit onder meer de neo-renaissance en chaletstijl, naast Berlagiaanse en rationalistische kenmerken. Noemenswaardig is ook het pand op nummer 38. Dit voormalige administratie- en magazijngebouw is eveneens ontworpen door Beeftink in een architectuurstijl met koloniale invloeden. Het naastgelegen rietgedekte trafohuisje heeft in het ontwerp eveneens koloniale invloeden. Het gebruik van deze architectuurstijl is goed te verklaren.

De Burg. Bloemersstraat 34 – 36 in Borculo.

1925, de verwoestende werking van de stormramp in Borculo is goed zichtbaar.

Voorbeeld van een verwoeste boerderij na de cycloon in 1927 in Beltrum. (gelderlandinbeeld.nl)

De eerste directeur van het electriciteitsbedrijf de heer Hugenholtz was voor hij naar Borculo kwam woonachtig in Bandung op Java. Dit type trafohuisje is kenmerkend voor een groot deel van de gemeente Berkelland. We treffen onder meer aan de Pierinkdijk 1 in Gelselaar, Prins Bernardstraat in Eibergen, Stationsweg 25 in Neede en aan de Rutgersdijk in Noordijk trafohuisjes van de EMB aan. In 1927 is in opdracht van het Twentsch Centraal Station het regelstation van de Berkelstreek gebouwd aan de Needseweg in Eibergen. Het regelstation met invloeden van de Amsterdamse School is sinds 1999 rijksmonument.

4.6.4 TEMPESTATE NATA: INVLOEDEN VAN DE STORMRAMP EN DE CYCLOON

De stormramp in 1925 heeft in Borculo en omgeving veel schade veroorzaakt. De bebouwing aan de Burgemeester Bloemersstraat in Borculo is voor een groot deel verwoest. De huidige bebouwing wordt om die reden gedomineerd door bebouwing uit de tweede helft van de jaren '20 van de 20ste eeuw. Het pand aan de Burgemeester Bloemersstraat 51 is gebouwd met opbrengst van een inzameling in de stad Utrecht. Hieraan herinnert nog een boven de ingang geplaatste gedenksteen met het volgende opschrift: 1925 / TEMPESTATE NATA / UTRECHT (Uit de storm geboren).

In dit deel van de Burgemeester Bloemersstraat bevinden zich meer naar aanleiding van schenkingen tot stand gekomen panden, met een villa-achtig karakter, zoals de panden Amsterdam en Zutphen. Kenmerkend voor deze bebouwing is de vergelijkbare architectuurstijl met invloeden van de Gooise Landhuisstijl.

In 1927 werd dit gebied opnieuw getroffen door een ramp van formaat. Een cycloon trok met een verwoestende kracht over het gebied Avest, Voor-Beltrum, Olden Eibergen en Neede. Vele boerderijen in het buitengebied zijn door dit natuurgeweld verwoest. In Eibergen werden 61 boerderijen geheel verwoest en 30 grotendeels¹⁰⁴.

De getroffen boerderijen werden vaak op de oude gebinten in traditionele stijl herbouwd. De T-boerderij gelegen aan Borculoseweg 112 te Neede is een goed voorbeeld van een boerderij die in traditionele stijl is herbouwd in de jaren 1927-1928 nadat de oude boerderij volledig is verwoest. De gebruikelijke traditionele vormgeving en detaillering wordt gecombineerd met meer eigentijdse zaken zoals de plint met trasraam, de gevels van het voorhuis in halfsteens verband met spouw en het siermetselwerk in de topgevels.

Voorbeeld van een na de stormramp herbouwd pand aan de Burg. Bloemersstraat in Borculo.

4.7 THEMA 7 BERKELLAND IN WEDEROPBOUW

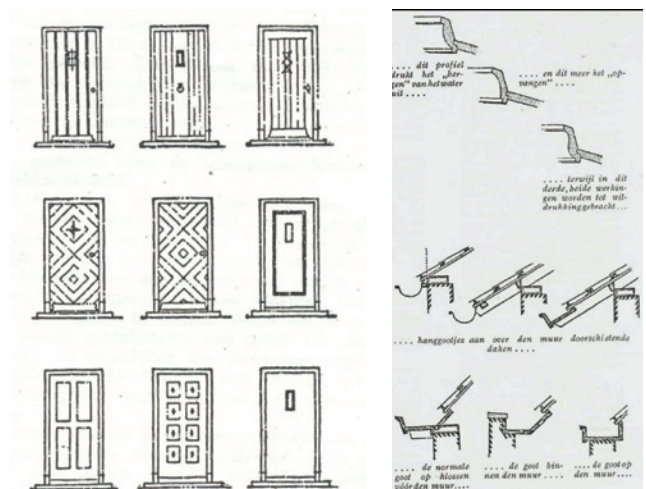
Naoorlogse woningen bij de Leo-stichting te Borculo.

De wederopbouw kan gezien worden als één van de meest interessante periodes in de Nederlandse architectuurgeschiedenis van de 20ste eeuw. Alhoewel in delen van de gemeente Berkelland door de natuurrampen reeds in 1925 en 1927 sprake was van een grootschalige wederopbouw wordt hier de periode van 1940 tot 1965 bedoeld. Deze periode kenmerkt zich door het gebruik van nieuwe materialen en werkwijzen. Het was ook de tijd van de vernieuwing van het stedenbouwkundig ontwerp door nieuwe verkavelingspatronen, nieuwe ideeën over gemeenschapsvorming en een belangrijker rol van het verkeer als ordeningsprincipe.¹⁰⁵ Na een algemene beschrijving van de architectuur van de wederopbouwperiode volgt een overzicht van de ontwikkeling van de wederopbouwarchitectuur in de stad Borculo en de kernen Neede, Eibergen en Ruurlo.

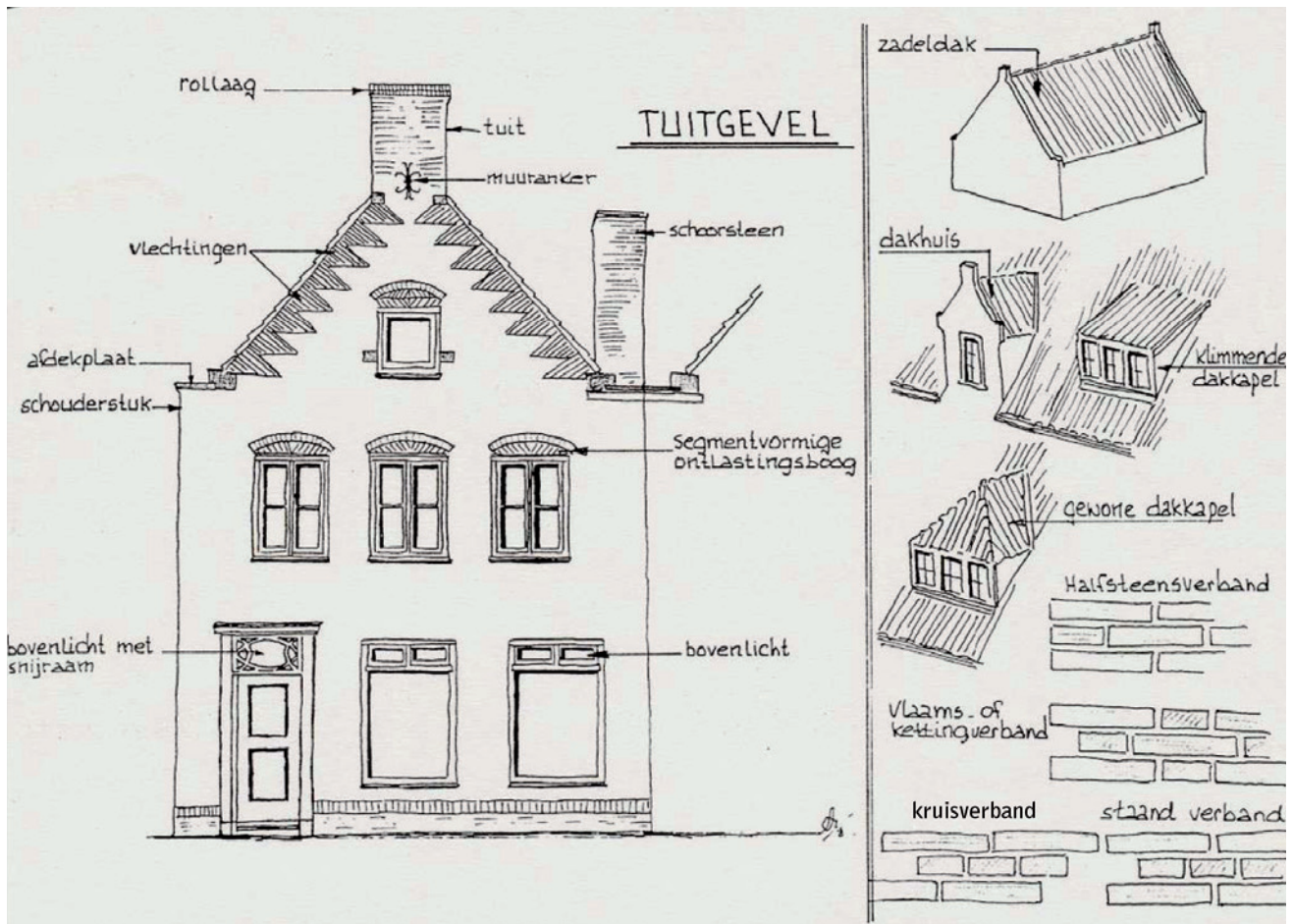
4.7.1 ACHTERGROND

De periode van de wederopbouw wordt gekenmerkt door een grote toename van de vraag naar woningen. Deze toename van de vraag naar woningen kent twee belangrijke oorzaken.¹⁰⁶ Allereerst gaat het om het feitelijke herstel van oorlogsschade. Daarbij komt dat na de bouwstop van juni 1942 de woningbouw vrijwel stil heeft gelegen. De tweede oorzaak heeft te maken met de explosieve toename van het aantal huwelijken, de geboortegolf, de daling van het sterftecijfer en de komst van repatrianten uit Nederlands-Indië. Niet alleen de steden maar ook de kleine plattelandsgemeenten stonden gedurende de wederopbouw voor de opgave om snel en veel woningen te bouwen tegen beheersbare kosten.

Als voorbeeld hiervoor kan de bevolkingstoename van de voormalige gemeente Eibergen worden genomen. Tussen 1795 en 1909 groeide de bevolking van 3.127 naar 5.633. In 1931 had de gemeente 9.135 inwoners en dit groeide in 1971 tot 15.505.¹⁰⁷ Bovenstaande factoren zorgden ervoor dat er gezocht moest worden naar een manier waardoor de bouwproductie verhoogd kon worden. In de wederopbouwperiode was sprake van enkele veel voorkomende architectuurstijlen. In de volgende paragraaf zullen deze stromingen nader worden besproken.

Voorbeelden van deuren en dakgoten in de stijl van de Delftse School uit het in 1946 gepubliceerde boek *Onze bouwkunst van allen dag* van S.J. van Embden.

Kenmerken Delftse School (bron: J. Vredenberg, Monumentengids Scherpenzeel, Utrecht 2004).

4.7.2 ARCHITECTUUR VAN DE WEDEROPBOUW

De periode van de wederopbouw wordt gekenmerkt door drie architectuurstromen: de Delftse School, de Shake-Hands architectuur en het (internationale) Functionalisme.¹⁰⁸ Hieronder zal worden aangegeven wat de specifieke kenmerken van de stromingen zijn en welke voorbeelden hiervan in de gemeente Berkelland aanwezig zijn.

De Delftse School

De jaren tussen 1940 en 1955 staan voornamelijk in het teken van de stijl van de Delftse School. De Delftse School was een stroming in het Traditionalisme in de Nederlandse architectuur ontstaan rondom de hoogleraar ir. Marinus Jan Granpré Molière, werkzaam op de Technische Universiteit Delft. Karakteristiek voor de Delftse School is de op menselijke schaal gebaseerde architectuur, de toepassing van streekeigen materialen, handvorm bakstenen en met keramische pannen gedekte schild- of zadeldaken voorzien van duidelijk gemarkeerde schoorstenen. Een belangrijk onderdeel van de architectuur zijn de roedenverdelingen in de ramen die de sobere, vaak robuuste

architectuur een vriendelijke en vaak zelfs elegante uitstraling geven. Het gebouw van de Rabobank aan de Dorpsstraat in Ruurlo is gebouwd in de Bossche Schoolstijl.

Deze architectuurstijl heeft grote overeenkomsten met de Delftse Schoolstijl.

Het bestuur van de Rabobank kocht in 1939 een perceel grond op de hoek van de Dorpsstraat en de Domineesteeg, waarna men in 1943 besloot om een prijsvraag voor een ontwerp uit te schrijven¹⁰⁹. Door de jury werd het ontwerp van G.J. Postel uit Lochem als beste gewaardeerd. De aanbesteding van de nieuwbouw geschiedde echter pas in 1951. In dat jaar begon de firma E. Odink met de bouw. Op 9 december 1952 werd het nieuwe bankgebouw in gebruik genomen.

Shake hands

Mede onder invloed van het veranderende bouwbedrijf en opdrachtgeverschap wordt de architectuur gaandeweg de jaren vijftig steeds zakelijker. In veel gebouwen zijn de bovengenoemde traditionalistische kenmerken, in minder zuivere vorm, gecombineerd met moderne constructies en materialen tot een nieuw architectonisch geheel dat

De Rabobank aan de Dorpsstraat in Ruurlo vlak na de bouw in 1952, gebouwd in de Bossche stijl.

Het gebouw van de Rabobank in Ruurlo anno 2011.

Eerste steen van het Rabobankpand.

ook wel Shake Hands architectuur wordt genoemd. De twee voor de oorlog recht tegenover elkaar staande opvattingen, namelijk die van de 'modernen' (functionalisten) en die van de traditionalisten (Delftse School) komen nader tot elkaar. In de gebouwen combineren in zicht gelaten betonconstructies met baksteen, met soms sterk op het 'esthetische' gerichte gevelonderdelen of ornamentiek, zoals vensteromlijstingen of een golvende afsluiting van de gevel.

Functionalisme

Rond 1955 krijgen moderne industriële opvattingen in de architectuur langzaam maar zeker de overhand. Dit zogenaamde naoorlogse Functionalisme is herkenbaar aan de toepassing van platte daken. Dit betreffen in de fabriek gemaakte standaard-elementen. Ook is deze stijl herkenbaar aan de ijle betonconstructies in de gevel en/of door grote ruiten. Een goed voorbeeld is van een gebouw met kenmerken van het Functionalisme is de Kerst Zwartschool gelegen aan de Schoolstraat in Ruurlo. In 1953 werd begonnen met de bouw van de school volgens het ELPE-systeem¹¹⁰. Het ontwerp van de school is gemaakt door D.L. Landman uit Leiden en de bouw werd uitgevoerd door Panagro uit Warmond. In 1954 werd de school in gebruik genomen.

4.7.3 GEBOUWTYPEN

Woonhuizen

Kenmerkend voor de Wederopbouwperiode is de opkomst van standaard woningtypen en plattegronden. De centrale overheid probeerde dit te stimuleren om de woningbouw te rationaliseren en tegelijk de nadruk gelegd op de bevordering van het ontwikkelen van nieuwe bouwsystemen. De vroege naoorlogse woningbouw kenmerkt zich door het gebruik van decoratieve elementen en ambachtelijk verwerkte materiaalsoorten. Hierdoor moest voorkomen worden dat de bewoner de indruk kreeg

Ruurlo, de Kerst Zwart School.

Vrijstaand woonhuis aan de Klaashofweg in Eibergen.

Gecombineerd woon-winkelpand aan het Julianaplein in het centrum van Ruurlo.

Dit pand op de hoek van de Nelissenstraat en de Voslaan in Beltrum is vlak na de oorlog opnieuw opgebouwd, nadat op 25 maart 1945 grote verwoestingen waren aangericht door geallieerde bombardementen. In de tegenoverliggende r.-k. school hadden de Duitsers munitie opgeslagen en ze hielden daar ongeveer 80 mensen gevangen als menselijk schild (www.beltrum-online.nl). In het rechter woonblok bevond zich oorspronkelijk op de begane grond ook een winkelpand.

Kastanjestraat in Eibergen. Goed voorbeeld van Wederopbouwarchitectuur uit de jaren '60 van de 20ste eeuw.

dat zijn huis een serieel vervaardigd product was. Ook werd getracht om de woningen een streekeigen karakter te geven. Een voorbeeld van de vroege vorm van wederopbouwarchitectuur in de gemeente Berkelland is bijvoorbeeld het gecombineerde woon-winkelblok gelegen op de hoek van de Voslaan en de Nelissenstraat in Beltrum. We zien dat er bij dit voorbeeld getracht is om in het ontwerp streekeigen elementen te gebruiken. Dit komt onder meer tot uitdrukking door de getoogde strekken boven de gevelopeningen. Tevens is er bij dit voorbeeld aandacht besteed aan de detailleringen van het metselwerk en de prominent geplaatste schoorstenen. In de loop van de jaren '50 werden de ontwerpen van woningen steeds meer gestandaardiseerd en trad er een versobering op in het gebruik van materialen en detailleringen. De woning aan de Klaashofweg 26 in Eibergen

geeft een beeld van deze ontwikkeling. Er is bij dit vrijstaande woonhuis geen sprake van een rijke detaillering in de vorm van bijvoorbeeld siermetselwerk. Wel wordt de aandacht getrokken doordat een dakkapel door de daklijn steekt.

In de latere wederopbouw treedt een verdere versobering en standaardisering op. Een voorbeeld hiervan is te vinden aan de Kastanjestraat in Eibergen. Deze woningen zijn in de jaren '60 gebouwd door de Woningbouwvereniging Eibergen-Neede. Een vergelijking is ook goed te maken voor wat betreft de gecombineerde woon-winkelpanden. Bij het object aan het Julianaplein in Ruurlo is sprake van een meer soberder detaillering en materialisering in vergelijking met het hiervoor besproken pand in de kern van Beltrum.

Schoolgebouwen

Een in het oog springend gebouwtype uit de wederopbouwperiode is het schoolgebouw. Wat opvalt in de gemeente Berkelland is het grote aantal schoolgebouwen uit de wederopbouw die nog aanwezig zijn.

Willem Sluyterschool in Eibergen gelegen op de hoek van de Klaashofweg en de Huenderstraat.

Een mooi voorbeeld van een school uit de periode van de wederopbouw is de Willem Sluyterschool gelegen op de hoek van de Klaashofweg en de Huenderstraat in Eibergen. Deze school is gebouwd in 1953 en heeft een kenmerkend lessenaardak en grote gevelopeningen.

School aan het Meidoornplein in Eibergen.

De school gelegen aan het Meidoornplein in Eibergen is eveneens een fraai voorbeeld van een school uit de wederopbouwperiode. Het gebouw is ontworpen in een gecombineerde architectuurstijl met traditionele hoofdvormen.

Voorbeelden van scholen uit de wederopbouwperiode in Ruurlo zijn de eerder genoemde Kerst Zwartschool gelegen aan de Schoolstraat en De School met de Bijbel Rehoboth aan de Beatrixlaan. De Rehobothschool is in 1958 ontworpen door architect F.J. Mars uit Borne¹¹¹. Mars ontwierp een schoolgebouw met twee lokalen. Op 4 juli 1959 werd De School met de Bijbel 'Rehoboth' in gebruik genomen. In de periode tussen 1970 en 1981 werden er in verschillende fasen totaal drie lokalen bijgebouwd.

Kopse gevel van de school aan het Meidoornplein.

De Rehobothschool in 2011.

De School met de Bijbel 'Rehoboth' aan de Beatrixlaan in Ruurlo in 1959.

4.7.4 STEDENBOUWKUNDIGE ONTWIKKELING

In de laatste paragraaf volgt een beschrijving van de stedenbouwkundig ontwikkeling van de vier grote kernen in de gemeente Berkelland gedurende de wederopbouwperiode. Aan de hand van kaartmateriaal wordt in grote lijnen aangegeven op welke wijze en waar de ontwikkelingen zich voornamelijk hebben voor gedaan.

Eibergen

In Eibergen is vlak na de Tweede Wereldoorlog sprake van uitbreiding van het dorp. Langs de oude wegen met lintbebouwing werden de open plaatsen langzaam volgebouwd. In het zuidelijke deel van Eibergen is tussen 1945 en 1955 sprake van planmatige woningbouw. Het zuidelijk deel werd opgevuld tot en met de Klaashofweg. In het noordelijk deel van het dorp wordt in 1954 een park aangelegd met een openluchttheater. De gebruikte vorm van het is kenmerkend voor de weder-opbouwperiode en heeft sterke overeenkomsten met de ontwerpen voor muziekkoepeles in die tijd.

In datzelfde jaar kan Eibergen garnizoensplaats genoemd worden door de realisatie van het militair kamp in Holterhoek (voor nadere informatie zie het tekstkader). In de periode 1955 en 1965 vindt verdere uitbreiding van de wijken van Eibergen plaats. Ten westen van de oude dorpskern is sprake van een flinke uitbreidingswijk. Rond het Meidoornplein ontstaat de buurt genaamd 'Op d'n Esch' met centraal een school en enkele winkels. De naam van de wijk verwijst naar de plek. De uitbreiding heeft plaats gevonden op het hoogste punt van een es. In 1958 werd reeds besloten tot de bouw van dertig woningen in verband met de komst van beroeps-militairen op het kamp Holterhoek. In het zuiden vindt opnieuw een uitbreiding plaats. Het gebied tot aan de Vogelenzangstraat werd volgens het Plan Zuid bebouwd.

Het in 1954 aangelegde openluchttheater De Maat.

Houten tribunes van het openluchttheater.

Afbeelding van het kamp Holterhoek in de jaren '60 van de 20ste eeuw.

UITGELICHT: KAMP HOLTERHOEK

Rond het midden van de jaren '50 van de 20ste eeuw ontstond in Eibergen onder meer behoefte aan nieuwe woningen door de komst van beroepsmilitairen. Het Gemeentelijk Woningbedrijf liet vanaf 1954 woningen voor de militairen bouwen aan de Klaashofweg (vliegenierswoningen), de Koningin Wilhelminastraat (officierenstraat). Halverwege 1954 werd gestart met de bouw van het militair kamp aan de Zwiibroekseweg in Eibergen. Het Rijk kocht in totaal 5,4 hectare grond ten behoeve van de realisatie van het kamp. In eerste instantie werden door de genie 17 houten barakken, een grotendeels uit steen opgetrokken keuken en badhuis en een betonnen munitiemagazijn gerealiseerd. De daadwerkelijke opening van het militaire kamp Holterhoek vond plaats op 21 juli 1955. In 1967 werd het kamp aanzienlijk uitgebreid en vond opnieuw een openingsplechtigheid plaats. De volgende uitbreiding van kamp Holterhoek naar ruim 21 hectare vond plaats in 1984. Tevens werden plannen voorgesteld om onder meer alle houten barakken te vervangen door stenen gebouwen, nieuwe keukens en eetzalen te realiseren, en de Zwiibroekseweg te verbreden vanwege de komst van pantserwielvoertuigen.

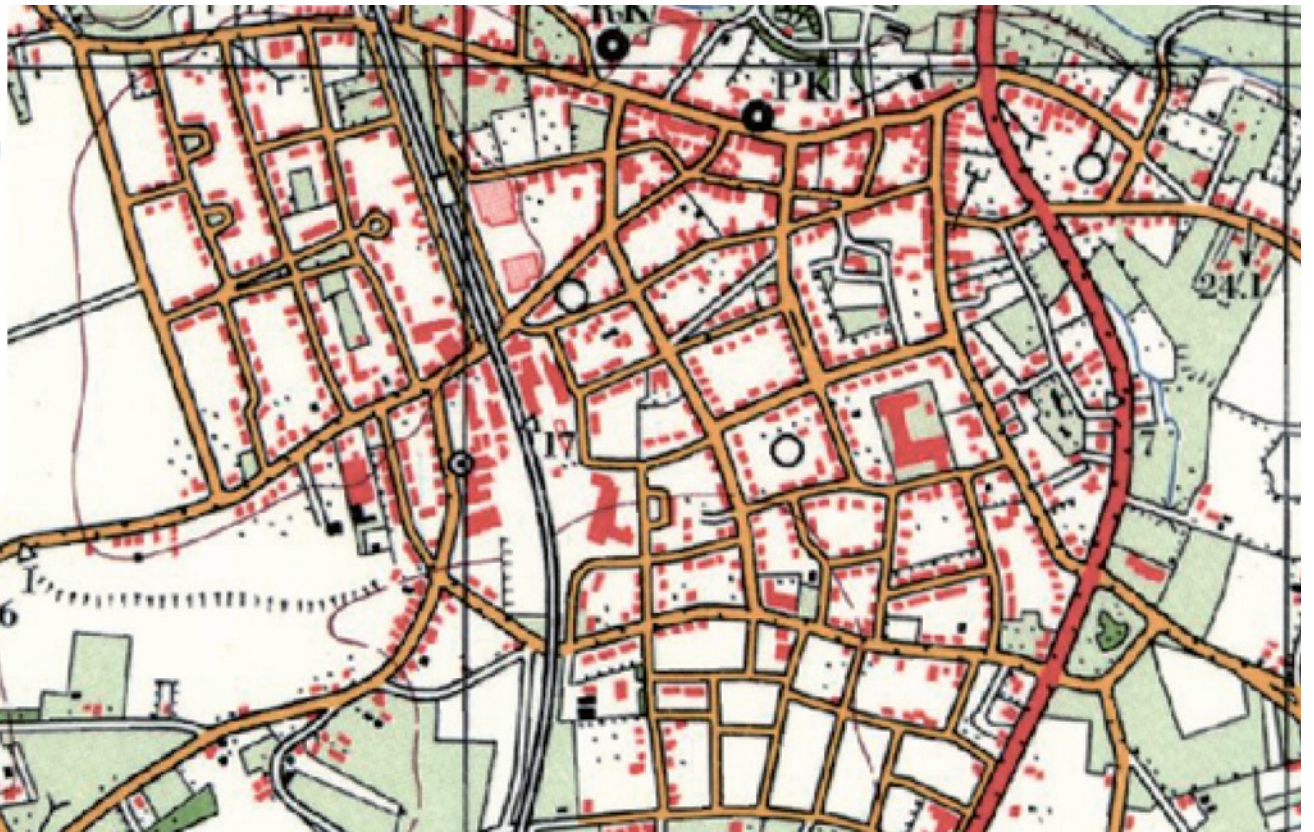
Topografische kaart Eibergen 1937.

Luchtfoto RAF uit 1944.

Topografische kaart Eibergen 1955.

Topografische kaart Eibergen 1965.

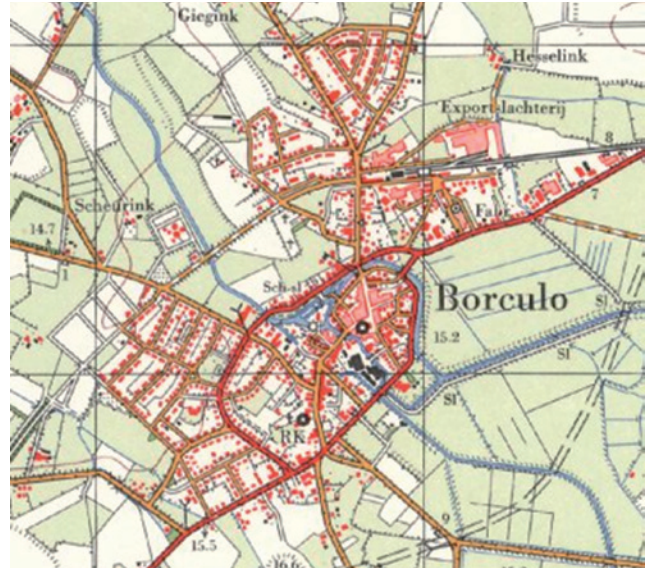
Borculo

In Borculo is in de periode tussen 1955 en 1965 sprake van grote uitbreidingen. De uitbreiding vindt verspreid plaats rondom de oude kern. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om planmatige woningbouw ten zuidwesten van de kern van het stadje.

Woningblokken in de Koningin Julianastraat te Borculo.

Straten zoals de Prinses Beatrixstraat en de Prinses Margrietstraat worden in deze periode ontwikkeld. Ook ten noorden van de kern ontstaat in deze periode een nieuw wijkje. Het gaat daarbij om straten met de naam Prins Willem V straat, Stoeterijstraat en de Heerlijkheidstraat.

Topografische kaart Borculo 1965.

Ruurlo

In Ruurlo is in de eerste periode van de wederopbouw hoofdzakelijk sprake van kleine uitbreidingen rondom de kern. Het gaat daarbij onder meer om de Kerkstraat, Schoolstraat en de Zuivelweg. In de periode tussen 1955 en 1965 vonden grotere uitbreiding aan de noordkant van het dorp plaats.

Planmatige uitbreidingswijk aan de Kerkstraat in Ruurlo.

De planmatige uitbreiding met diverse wijken vond onder meer plaats aan de Beatrixlaan en de Verlengde Kroezelaan.

De Verlengde Kroezelaan is een goed voorbeeld van een uitbreiding waarbij op fraaie wijze gebruik is gemaakt van de historische structuur.

Woonblok aan de Beatrixlaan in Ruurlo.

Neede

In Neede is in de periode tussen 1940 en 1955 hoofdzakelijk sprake van verdichting in de vorm van planmatige woningbouw in wijkjes. Er vindt op kleine schaal ook uitbreiding plaats in de vorm van geplande

wijken. Het gaat hierbij hoofdzakelijk om uitbreiding ten Noordwesten van de kern van Neede. In de periode tussen 1955 en 1965 vinden de uitbreidingen voornamelijk ten Oosten en Noordoosten van de kern van Neede plaats.

Neede Topografische kaart 1937.

UITGELICHT:

De architectuur uit de Wederopbouwperiode valt op door het gebruik van monumentale wandkunst. Deze wandkunst bestond onder meer uit baksteenmozaïek, baksteenrelief, glas appliqué en sgraffito. Een fraai voorbeeld van dergelijke wandkunst is zichtbaar op een van de gebouwen van de Leo-Stichting in Borculo. Binnen het complex staan meerdere objecten uit de wederopbouwperiode. Door de cycloon in 1925 en de brand in 1943 zijn veel vooroorlogse gebouwen verloren gegaan. Na de oorlog wordt de naam van de instelling gewijzigd van Leogesticht in Leo-Stichting. Het internaat wordt geleid door de Fraters van Utrecht. In 1962 wordt een zwembad aangelegd. Op onderstaande foto's is sprake van betonreliëfs die zijn ingemetseld in de bakstenen muur. De voorstellingen zijn figuratief en hebben rurale onderwerpen. Deze voorstellingen verwijzen waarschijnlijk naar de vakopleiding en de interne discipline van de Leo-Stichting.

Monumentale wandkunst op een gebouw van de Leo-Stichting, Borculo.

VOETNOTEN HOOFDSTUK 04

- ⁶⁹ Hans, G.J. (2002), P 45.
- ⁷⁰ Verhoeven, D en M. Wingens (2010), P 33.
- ⁷¹ Hans, G.J. (2002), P 50-52.
- ⁷² Te Vaarwerk e.a. (1988), P 19.
- ⁷³ Te Vaarwerk (2011), P 1
- ⁷⁴ Van Cruyningen (2005), P 91.
- ⁷⁵ Barends en Harten (1988), P 42
- ⁷⁶ Scholte Lubberink (1995)
- ⁷⁷ Te Vaarwerk e.a. (1988), P43
- ⁷⁸ Barends en Harten (1988), p43
- ⁷⁹ Barends en Harten (1988), p43
- ⁸⁰ Te Vaarwerk
- ⁸¹ Wabeke (2006), P 22-23.
- ⁸² Hans (2002), P 20.
- ⁸³ Hans (2002), P 30.
- ⁸⁴ Hans (2002), P 49.
- ⁸⁵ Hans (2002)
- ⁸⁶ Barends en Harten (1988), P 51.
- ⁸⁷ Raap-rapport 1701 (2009), p 85.
- ⁸⁸ Gelders Genootschap (2010), Concept-redengevende beschrijving droogschuur Goossensweg-Giffelweg Winterswijk Meddo. P 1.
- ⁸⁹ IJspeerd (1981), P 51-54.
- ⁹⁰ Gelders Genootschap (2008)
- ⁹¹ Petersen (2002), P 44.
- ⁹² Petersen (2002), P 41-43.
- ⁹³ Petersen, J.W. (2002) P 46.
- ⁹⁴ Hemelman, G.A. (1984), P 4-6.
- ⁹⁵ (1992)Noariker jaorgang nummer 2. Historische vereniging 'Oud-Noordijk'
- ⁹⁶ Heusinkveld, E. (1998), P 51.
- ¹⁰¹ J. Penders, De Kastanjefabriek te Eibergen. Bouwhistorische verkenning, Gelders Genootschap, januari 2010.
- ¹⁰² G.J.M. Derks, Hessenwegen in Oost-Nederland: historisch-geografisch onderzoek, Arnhem 2008.
- ¹⁰³ H. Krosenbrink (red.), Oude boerderijen in Achterhoek en Liemers, Enschede 1983, pp. 22-23.
- ¹⁰⁴ J. Wabeke, Land van Berkel en Slinge. Sporen uit een rijk verleden, Utrecht 2006.
- ¹⁰⁵ R. Crols, W. Weijkamp, Quickscan architectuur en stedenbouw wederopbouw gemeente Wijchen, 2007, p. 4.
- ¹⁰⁶ K. Loeff, L. van Meijel, P. Opmeer, Het vrijstaande woonhuis. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965, 2005, p. 21.
- ¹⁰⁷ Wabeke, (2006), P 23.
- ¹⁰⁸ De tekst met betrekking tot de architectuurstijlen is gebaseerd op Crols, Weijkamp (2007), P 5-9.
- ¹⁰⁹ J.H. Tornij e.a., Ruurlo door de jaren heen, Ruurlo 1988.
- ¹¹⁰ J.H. Tornij e.a., Ruurlo door de jaren heen, Ruurlo 1988.
- ¹¹¹ J.H. Tornij e.a., Ruurlo door de jaren heen, Ruurlo 1988.

HOOFDSTUK 05.

GOUDEN SPOREN

In dit hoofdstuk worden de 'highlights' beschreven. Dit zijn ensembles of complexen van gebouwen, structuren en landschap die vanuit een gebiedsgericht perspectief als waardevol naar voren zijn gekomen uit de cultuurhistorische gebiedsinventarisatie.

Bij de waardering is gelet op de criteria samenhang, herkenbaarheid, kenmerkendheid, zeldzaamheid, gaafheid, ouderdom en authenticiteit. Als de bebouwing een hoge kwaliteit heeft en hun groepering in relatie staat tot de ruimtelijke opbouw verhoogd dit bijvoorbeeld de cultuurhistorische waarde van een plek. Daarnaast kan een gebouw of plek belangrijk zijn vanwege de waarde die het heeft voor het cultuurhistorische verhaal van Berkelland. Met andere woorden: een plek kan een tastbare herinnering zijn aan gebeurtenissen en perioden uit het verleden.

5.1 DE KENMERKEN VAN BERKELLAND

In Berkelland komt een aantal 'essenties' naar voren die Berkelland die opvallen ten opzichte van andere gebieden. Het zijn de kenmerken die Berkelland, Berkelland maken. Samenvattend zijn de belangrijkste gebiedskenmerken:

1. Ligging op Oost-Nederlands plateau, plateaurand en het lage midden

- Stuwwal Needse Berg
- Stelsel van beekdalen
- Berkel en Slinge als levensaders
- Hoogteverschillen en relief
- Molens langs beken

2. Agrarisch landschap

- Oude cultuurlandschappen met kampen, essen, fraaie hoeves, veedriften en oude wegen
- Broeklanden en jonge ontginningen
- Jonge Veldontginningen
- Marken tot markedeling in 19e eeuw
- Ontwikkelingen na 1880

3. Grootgrondbezit

- Kasteel Ruurlo
- Huize de Kamp
- Kasteelstad Borculo
- Landgoed Beekvliet

4. Industrialisatie

- Lokaalspoorwegennet
- Kunst-, grind- en straatwegen
- Fabrieken
- Uitbreiding bebouwing

5. Stormramp en wederopbouw

- 1925 en 1927
- Borculo, Neede, Beltrum

6. Overheidsinstellingen

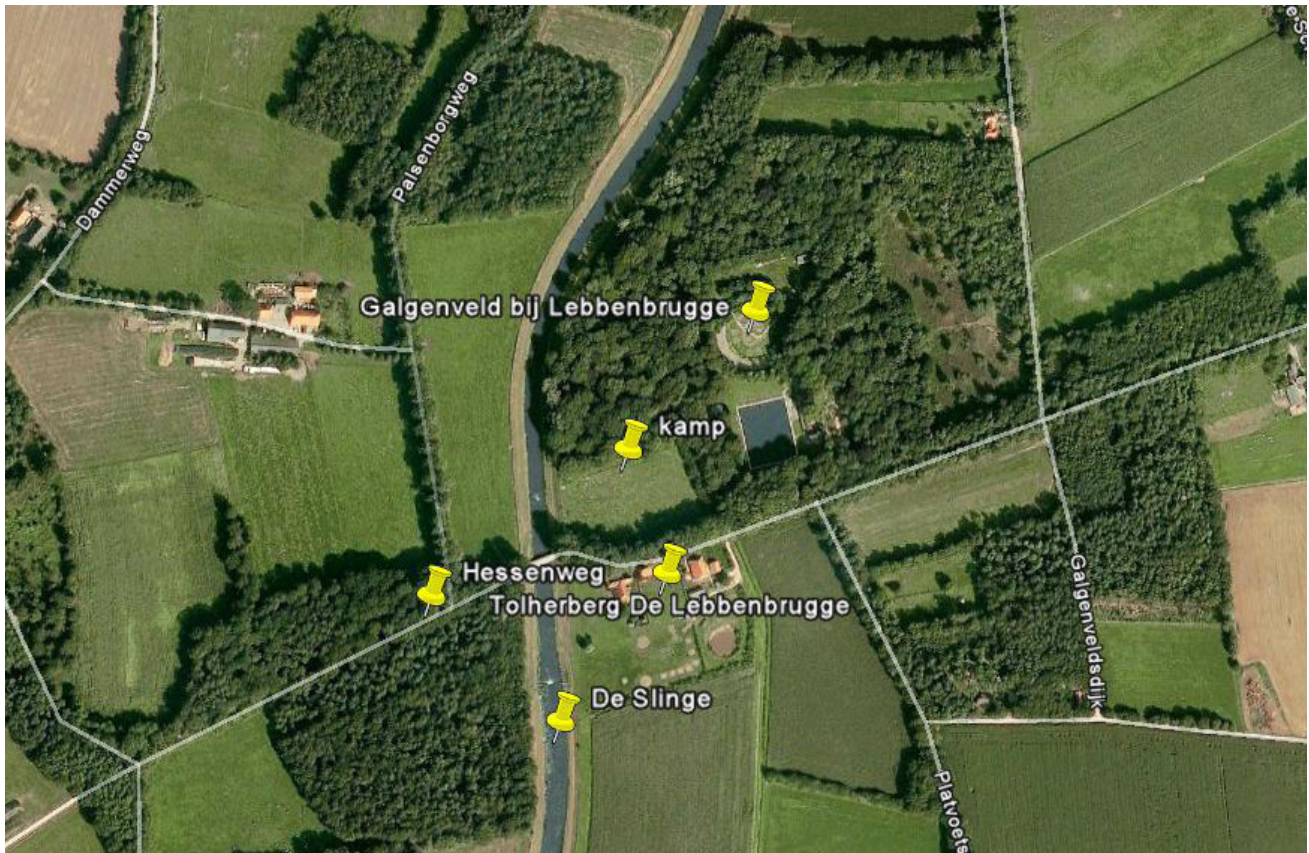
- Militair kamp de Holterhoek
- Rekkense inrichting
- Leo-Stichting

Op een aantal plekken in het landschap zijn de typisch Berkellandse kenmerken te herkennen. Daar waar de relatie tussen de bebouwing en het landschap zichtbaar is, liggen bijzondere ensembles.

5.2 WAARDEVOLLE ENSEMBLES A-KLASSE

In het landschap komen plekken voor waar de indenciteit van de bebouwing en het landschap bij elkaar horen. Een voorbeeld is de Mallumse molen, met het Muldershuis, gelegen aan de Berkel. De relatie tussen de bebouwing en het landschap is hier zichtbaar. Dit verhoogt de cultuurhistorische ensemblewaarde. Wanneer de kwaliteit van de bebouwing (monumenten) hoogwaardig is en hun groepering in relatie tot de ruimtelijke opbouw herkenbaar is, valt het ensemble onder de A-klasse van waardevolle ensembles.

5.2.1 DE LEBBENBRUGGE

Ensemble Lebbenbrugge met Tolherberg De Lebbenbrugge, De Slinge, Hessenweg, Kampenlandschap en oude toponiemen zoals 't Galgenveld.

Omschrijving

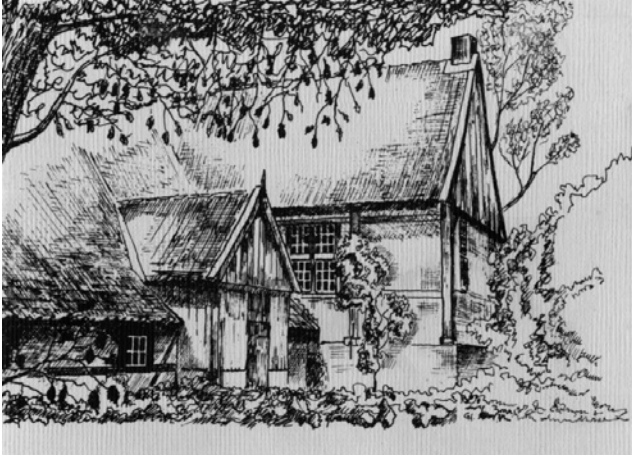
Waar de Hessenweg de Slinge oversteekt, ligt het ensemble van beekdal, handels- of hessenweg en tolherberg. De tolherberg was oorspronkelijk een lös hoës, een boerderij waar mens en dier in één ruimte leefden.^{97 98} Wat nu het achterhuis of deel is, heeft waarschijnlijk het lös hoës als voorganger gehad. Het voorhuis met kloostermoppen en zandstenen kruisramen is er tegenaan gebouwd rond 1550. Het gebouw moet er zodoende al eerder bestaan hebben. In 1939 is de herberg gerestaureerd. Bij de restauratie is afgeweken van de oude opvulling van het vakwerk met leem. Het leem is bijna overal vervangen door metselwerk. Het huidige beeld zal zodoende afwijken van het oorspronkelijke. Waarschijnlijk is men later tol gaan heffen ter plaatse van de boerderij. In 1679 kreeg de Heer van Borculo namelijk het recht om tol te heffen. De tol was bedoeld om de brug te kunnen onderhouden.

Tegenover de herberg ligt het 'Galgenveld'. Dit veld was eigendom van de heren van Borculo. De heerlijkheid had het recht om de doodstraf uit te

spreken. Het Galgenveld was de plek waar de ter dood veroordeelden werden opgehangen.⁹⁹

Waardering

Het ensemble is waardevol vanwege de samenhang tussen bebouwing, wegenpatroon en landschap, die op deze plek herkenbaar en zichtbaar is. Zowel de herberg, als de weg en het cultuurlandschap hebben een hoge ouderdom die teruggaat tot de middeleeuwen. Een plek als deze waar de geschiedenis van handelswegen en tolleren te zien is, is zeldzaam. Berkelland kent overigens nog eenzelfde soort plek in Neede. Daar is midden in centrum een soortgelijke hessenherberg te vinden aan de Hessenweg. De omgeving van de herberg is bebouwd geraakt, waardoor de samenhang met het landschap nog maar beperkt zichtbaar is.

Penttekening Tolherberg de Lebbenbrugge.

Interieur Gelagkamer Herberg de Lebbenbrugge.

'De Lebbinkbrug' op de Hottingerkaart uit 1783.

Herberg met waterput van Bentheimerzandsteen.

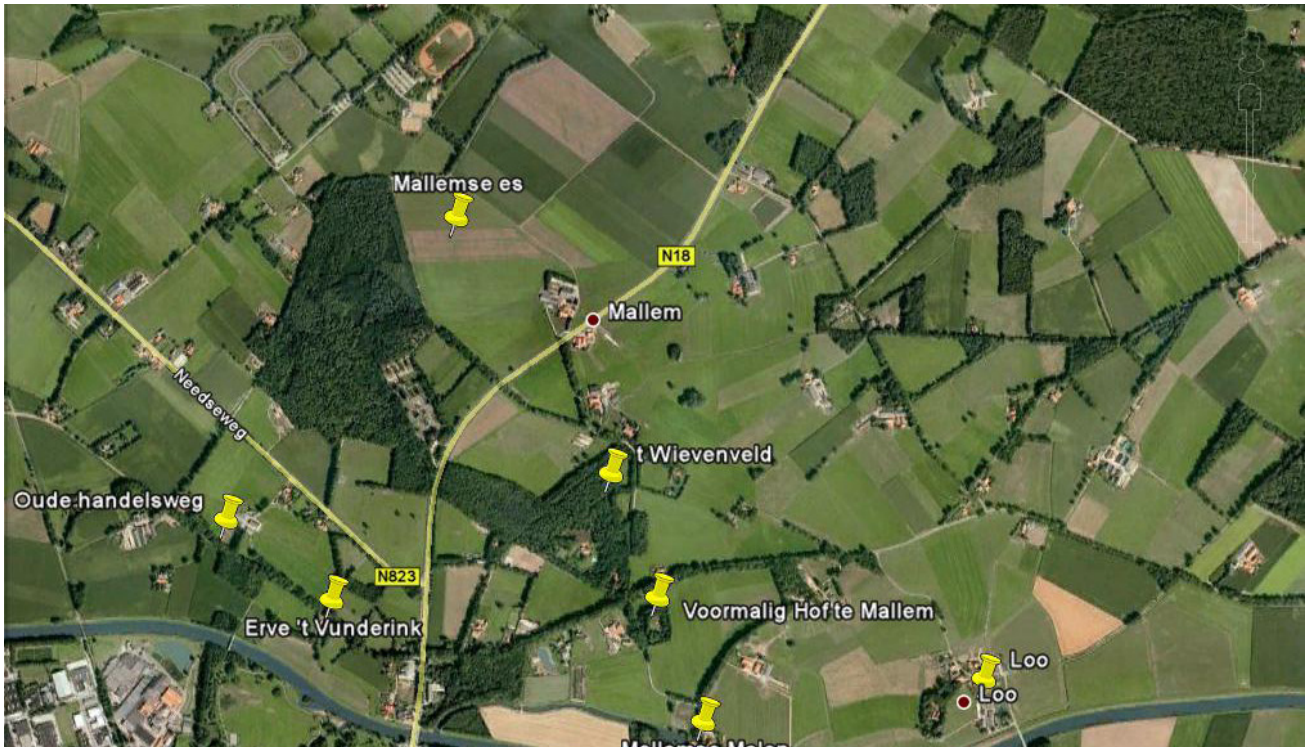

Brug over de Slinge op het traject van de Hessenweg.

Zicht op Slinge met brug en herberg.

5.2.2 MALLEM, LOO

Tussen de Malleemse es en de Berkel ligt een ensemble met een watermolencomplex, voormalige hofplaats, oude handelsweg, erve 't Vunderink en een volksverhaal.

Omschrijving

Boven Eibergen ligt een bijzonder gebied met een hoge concentratie aan cultuurhistorisch waardevolle gebouwen en landschappen. Het ensemble bestaat uit een vijftal complexen; 1) Erve 't Vunderink met kamp en oude handelsweg, 2) Voormalige hofplaats Hof te Malleem, 3) watermolencomplex rond de Malleemse Molen met sluis en Muldershuis en 4) Buurschap Loo en 5) Wievenveld.

Waardering

Bij elkaar, inclusief de grote open Malleemse es, is dit een cultuurhistorisch zeer waardevol gebied vanwege de opeenstapeling van sporen uit de kenmerkende geschiedenis van Berkelland.

Erve 't Vunderink

In het kampenlandschap tussen Berkel en Malleemse es, ligt de boerderij en erf van de familie Vunderink. De Saksische boerderij dateert van omstreeks 1800. De bouwstijl is typisch voor het oostelijk deel van de Achterhoek, waar vaker houten topgevels en endskamers voorkomen. Niet alleen de bebouwing is oud, gaaf en authentiek, maar vooral de samenhang met de oude, onverharde Vunderinkslaai/ Leugemorsweg en de bouwlandkamp aan de overzijde van de weg geeft deze plaats een hoge cultuurhistorische waarde.

Voormalige hofplaats Hof te Malleem

De plek waar het Hof te Malleem stond, is nog herkenbaar aan de kasteelgracht. Tegenover de hofplaats staat een oude schuur met vakwerk bij het oude erf Hofman. De plek is vooral bijzonder vanwege de ligging in het ensemble, tussen de Malleemse Molen en de Malleemse es.

Malleemse Molen

De Malleemse korenmolen zou gebouwd zijn in 1188. Uit de 14^e eeuw is bekend dat de molen in eigendom was van de Heer van Borculo. De molen wordt aangedreven door het water van de Berkel. De inwoners van Eibergen waren verplicht om hier hun koren te laten malen (een zogenaamde dwangmolen). Bij de korenmolen hoorde ook een oliemolen. Halverwege de 18^e eeuw brandden de molens af. In 1748 is de korenmolen herbouwd. Het ensemble is cultuurhistorisch waardevol vanwege de zeldzaamheid, gaafheid, ouderdom en de rol in de lokale geschiedenis en is om die reden een beschermd gezicht. In het verleden kwamen meer watermolens voor in Berkelland. De Malleemse molen is één van de twee complexen die zijn overgebleven. Daarnaast is bij dit complex het samenspel tussen waterkracht, arbeid en bewoning zichtbaar.

Buurschap Loo

Loo is een voorbeeld van een agrarisch buurschap op de oostelijke zandgronden. Vanaf de Rekkense binnenweg kan de buurschap bereikt worden via de Looweg. De buurschap bestaat uit een groep streekeigen boerderijen met een zondagschool. De buurschap is waardevol omdat het een goed beeld geeft van het agrarisch leven in de buurschappen die hier veel voorkwamen langs de beken in de oostelijke zandgronden.

Zicht op Loo.

Voormalige hofplaats Hof te Mallem.

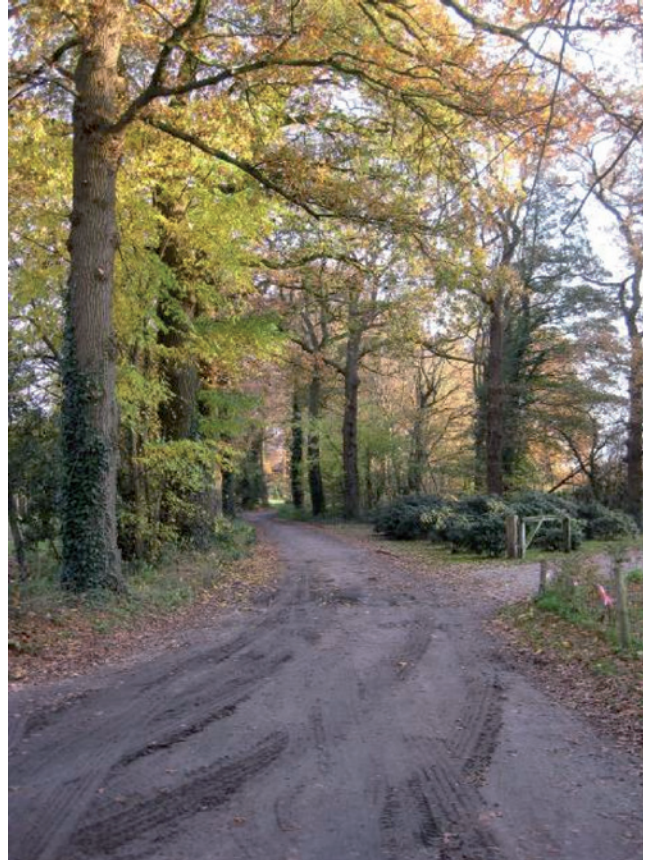
Erve 't Vunderink.

Muldershuis.

Mallemse molen, schutsluis en Muldershuis.

Vunderinkslaan.

5.2.3 GEESTERENSE ES

Geesterense es rond 1900.

Omschrijving

Tussen Bolksbeek en Berkel ligt het grote essen-complex van Geesteren. Het dorp is gesitueerd aan de zuidkant van de Geesterense es, waar drie wegen samenkomen. Rondom de essen liggen oude erven, waarvan Erve Wanninkhof een voorbeeld is. Dit hof werd al in de 12^e eeuw genoemd.

Waardering

Bij Geesteren is het verhaal rond de agrarische nederzettingen op de Oostelijke zandgronden, op een dorpsniveau zichtbaar. Alhoewel de essen niet meer gemeenschappelijk worden gebruikt, is hier door de openheid van de Geesterense es en Boerenes, die eenheid van aan elkaar gegroeide bouwlanden te ervaren. De streekeigen historische bebouwing aan de rand van de es en tegen de lagere graslanden aan, versterkt de afleesbaarheid van de ontstaans-geschiedenis. Daarnaast past het dorp Geesteren bij het beeld van een agrarisch esdorp met kleinschalige dorpsbebouwing langs de drie wegen naar noord, west en oost. De dorpsbebouwing van Geesteren heeft een hoge cultuurhistorische waarde. In het dorp komen vier gemeentelijke en acht rijksmonumenten voor. Deze monumenten betreffen boerderijen, een kerk, een pastorie, een armenhuis en een molen.

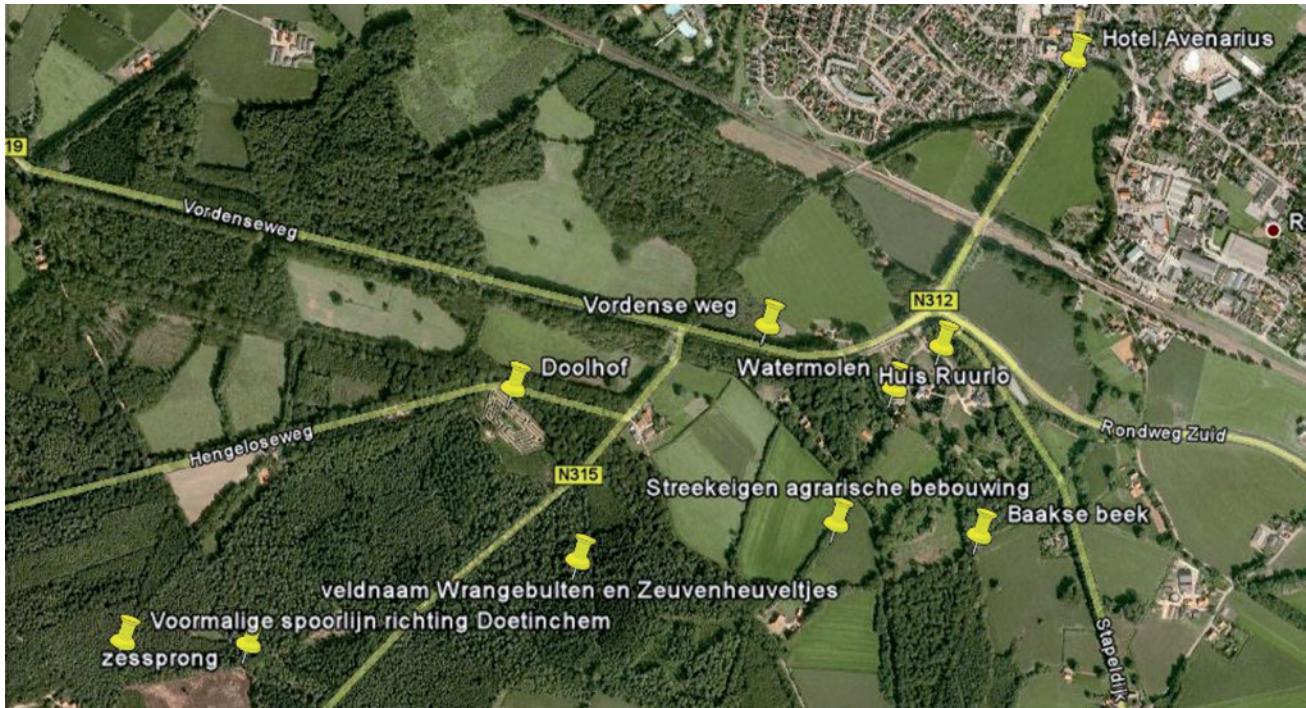
Samen zijn zij representatief voor typische dorpsbebouwing.

Kortom, in Geesteren valt de agrarische geschiedenis samen op één plek. Rondom het dorp komen nog oude wegen en kerkpaden voor, bijvoorbeeld de Needse Tolweg en het Rotmansdiekske.

Dorpsstraat Geesteren.

5.2.4 KASTEEL HUIS RUURLO EN OMGEVING

Omgeving rond Kasteel Huis Ruurlo met lanen, houtwallen, streek eigen bebouwing, Baakse beek, Sterrebos, voormalige spoorlijn en Doolhof.

Omschrijving

Ten zuiden van Ruurlo ligt een gebied vol verwijzingen naar het verleden. De Baakse beek stroomt hier langs de Kleine en Grote Meene die vroeger functioneerden als gemeenschappelijke weidegronden. Het water van de beek is tevens gebruikt als toevoer van de gracht om Kasteel Huis Ruurlo. Het kasteel ligt hierdoor prachtig in het beekdal, zoals veel voorkomt in het landschap bij de grens met gemeente Bronckhorst. Om het kasteel liggen oude erven in een vrij gaaf kampenlandschap. Ten westen van het ensemble ligt een droger gebied dat in het verleden dienst deed als heideveld. Hier liggen ook de resten van de 20ste eeuwse spoorlijn. Andere interessante plekken zijn het doolhof van haagbeuken uit 1891, dat het grootste heggendoolhof van Nederland is, en de zessprong met molenplateau in het Sterrebos.¹⁰⁰

Waardering

In dit ensemble rond Kasteel Huis Ruurlo ligt een hoge concentratie van relictten uit verschillende perioden uit het verleden. Landschappelijk is het beekdal van de Baakse Beek met graslanden interessant, gelegen tussen het dorp Ruurlo en voormalige heidevelden. Het kasteel heeft op zichzelf een hoge architectuurhistorische, bouwhistorische en historisch geografische waarde. Daarnaast is de samenhang tussen landschap en kasteel en overige bebouwing herkenbaar, evenals de relatie met de

Vordense weg die functioneert als zichtas voor Huis Ruurlo. De familie Van Heeckeren, die lange tijd eigenaar was van Kasteel Huis Ruurlo, heeft een belangrijke rol gespeeld in Berkelland als grootgrondbezitter.

Die rol is herkenbaar in de ruimte door de bebouwing in Ruurlo en in het buitengebied daarvan, waarvoor de Van Heeckerens opdracht hebben gegeven. Het betreffen pachtboerderijen, maar ook woningen voor personeelsleden en een gastenverblijf (Avenarius). De bebouwing is vormgegeven in verschillende architectuurstijlen vanwege de voorkeur van de baron om te experimenteren met stijlen uit het begin van de 20ste eeuw. Het is een van rijkswege beschermde historische buitenplaats.

5.2.5 HUIZE DE KAMP IN NEEDE

Huize De Kamp aan de rand van Neede en tegen het beekdal van de Bolksbeek. Ten westen van het huis staat het voormalig stationsgebouw Kisveld. De spoorbrug over de Bolksbeek is gemeentelijk monument.

Omschrijving

Huize De Kamp is één van de overgebleven havezathes in Berkelland. In een aantal bronnen wordt beweerd dat het de enige havezathe is die resteert. De havezathe was het huis van een edelman met bestuurlijke rechten. Deze edelman behoorde tot het Borculose ridderschap.¹⁰¹ Het gebouw dateert in oorsprong uit de 17e eeuw. Het ligt strategisch in het beekdal van de Bolksbeek, aan de zuidkant van Neede.

Waardering

Het ensemble bestaat uit het beekdal met het daar aan gelegen Spilbroek met Huize De Kamp. Het ensemble is waardevol vanwege de samenhang tussen landschap en bebouwing, de ouderdom en vanwege de zeldzaamheid. Het grootgrondbezit speelde een belangrijke rol in de geschiedenis van Berkelland. Huize De Kamp vertegenwoordigt als overgebleven havezathe die periode waarin grootgrondbezitters versterkte huizen bouwden langs beekdalen in het zandlandschap. Het huis en de boerderij hebben tevens een hoge bouw- historische waarde.

Huize De Kamp.

Station Kisveld.

5.2.6 KERKDIJK, HOLTERHOEK

De kerkdijk is een typische ontginningsweg.

Omschrijving

Het Eibergse veld is een typische jonge veldontginning. Vóór 1900 was dit gebied een uitgestrekt onbebouwd gebied met onverharde wegen. In de 20ste eeuw is dit beeld volledig veranderd. Rechte wegen werden aangegelegd en het land werd rationeel verkaveld. De Kerkdijk is zo'n weg. De periode van aanleg is niet alleen te zien aan het rechte traject maar ook aan de kalkzandstenen agrarische bebouwing met een kenmerkende Neo-rennaissance bouwstijl uit het begin van de 20ste eeuw.

Waardering

Dit ensemble is waardevol vanwege de hoge concentratie van soortgelijke bebouwing uit dezelfde bouwperiode. Kalkzandsteen als bouw materiaal is niet gebruikelijk en dat dit hier veelvuldig voorkomt, maakt de Kerkdijk karakteristiek. De boerderijen staan in een lint aan de kaarsrechte weg, met de nokrichting haaks op de weg gericht. Dit past bij veldontginningen uit de 20ste eeuw. Het ensemble met straat en bouwwerken, is representatief voor de beginperiode van de jonge veldontginningen.

Kalkzandstenen hallehuis met siermetselwerk. Dit is kenmerkend voor de Neo-rennaissance stijl die rond 1900 veelvuldig werd toegepast in de bouwkunst.

5.2.7 HUPSELSE ES

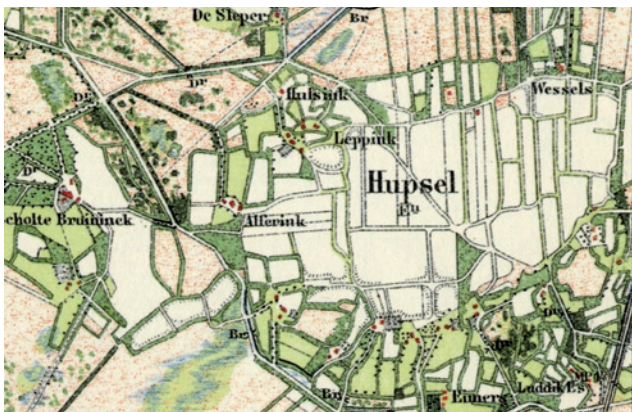
Hupselse es, nu voornamelijk in gebruik als grasland.

Omschrijving

Hupsel is een zeer oude kransesnederzetting die ontstaan is langs de Hupselse beek. Op oude kaarten is de samenhang te zien tussen een essencomplex waar rondom boerderijplaatsen zijn aangelegd. Dit systeem is ook terug te vinden in Gelselaar, Geesteren en bij de Needse berg. De agrarische bebouwing in Hupsel vertoont overeenkomsten door de streekeigen bouwstijl en situering. De erven liggen verspreid rondom het oude bouwland, sommige via oprijlanen verbonden met de ontsluitingswegen.

Waardering

De ligging van dit oude cultuurland is bijzonder, omdat deze afwijkt van de slingers van gecultiveerde gronden langs de grotere beken Berkel, Slinge, Bolksbeek, Schipbeek en Baakse Beek. De krans van agrarische erven rondom het voormalige essencomplex bij Hupsel is herkenbaar in het landschap. De kransstructuur, in combinatie met de streekeigen architectuur en de ouderdom van dit samenspel maken de Hupselse es tot een waardevol ensemble.

Hupsel is rond 1900 nog een eenheid van aan elkaar grenzende bouwlanden, met daaromheen de boerderijplaatsen met weilanden en verderop velden.

Streekeigen bebouwing aan de Borckinkweg bij Hupsel, met de deeldeuren naar de straatkant gekeerd.

5.2.8 HET HAARLO'S KAMPENLANDSCHAP

Ensemble van historische erven in het kampenlandschap bij Haarlo.

Omschrijving

Rondom Haarlo ligt een fraai kampenlandschap met oude erven, onverharde wegen en kerkepaden.

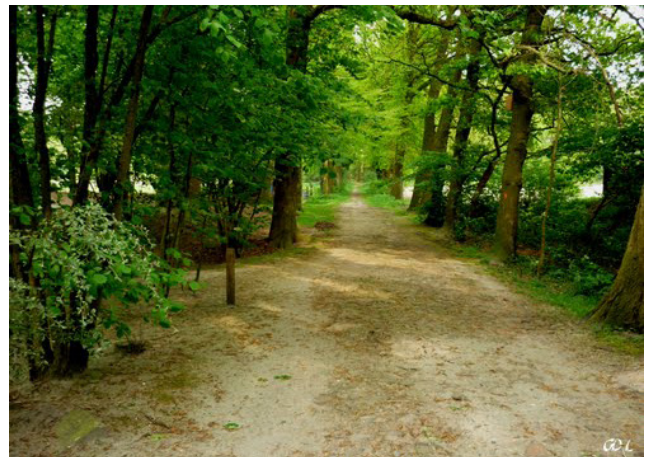
Waardering

In dit gebied rond Haarlo liggen rijksmonumentale erven zoals 't Wolink, Veldink en Kotte. De bebouwing versterkt de ruimtelijke opbouw van het karakteristieke kampenlandschap met zijn houtwallen en kronkelende zandwegen. Het ensemble is waardevol vanwege de

gaafheid van het kampenlandschap, dat één van de kenmerkende landschapstypen is in Berkelland. Het wordt gekarakteriseerd door heggen en houtwallen, eenmansessen en van oorsprong blokvormige percelen.

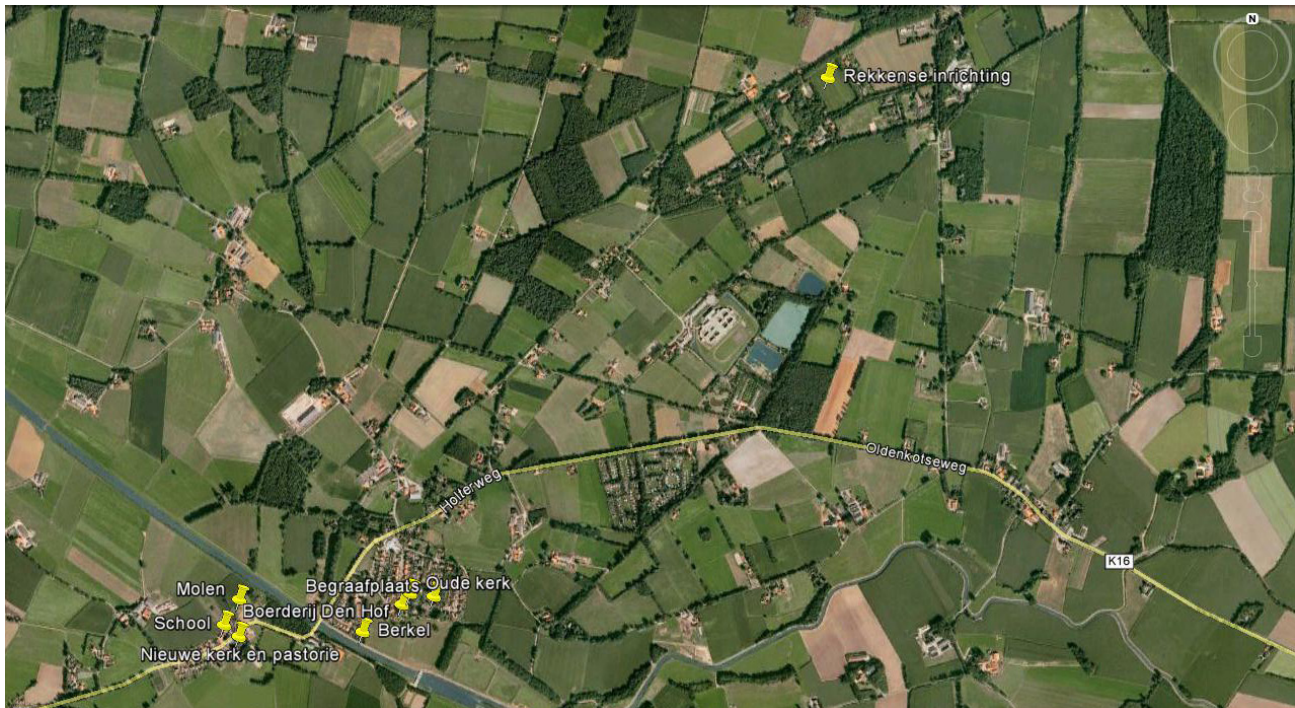

De Kluntjespot.

Kerkepad.

5.2.9 REKKEN & 'T KIP; OUD EN NIEUW DORP

Rekken: een ensemble van oud en nieuw dorp aan beide kanten van de Berkel.

Omschrijving

Rekken is een zeer oude bewoningsplaats. In de buurt zijn sporen gevonden van bewoning uit de Oude Steentijd. In de Middeleeuwen is een nederzetting ontstaan bij de oversteekplaats over de Berkel. De straatnaam 'Lindevoort' herinnert nog aan de tijd dat hier een voorde lag. Rekken bestond uit twee oude boerderijgroepen. Door de kanalisatie van de Berkel is het landschapsbeeld veranderd.¹⁰² Tegenwoordig is een verschil merkbaar tussen het noordelijke deel dat nog het karakter heeft van een oud dorp, met name het deel bij de oude kerk, de oude school en boerderij Den Hof. Aan de weg tussen de molen en de zuidelijke boerderijgroep is in de 19e en 20ste eeuw, lintbebouwing gekomen. De zuidelijke uitbreiding had te maken met de bouw van de katholieke kerk in 1872. Bij de kerk kwamen een katholieke school, pastorie en een café de Kerkemeijer. Hierdoor is een contrast ontstaan tussen een oud en nieuw gedeelte, dat ook uitgelegd kan worden als het protestantse en het katholieke deel van Rekken.

Waardering

Rekken is een oude bewoningskern, strategisch gelegen bij een oude voorde bij de Berkel. De relatie tussen het hoger gelegen oude dorp en het groene beekdal is hier goed zichtbaar. Het meest bijzondere aan Rekken is het herkenbare contrast tussen het oude deel en het nieuwe katholieke deel in het zuiden. Hierdoor is het verhaal rond de opleving en

acceptatie van het katholieke geloof in de 19^e eeuw duidelijk zichtbaar op deze plek. In dit kleinschalig ensemble in Rekken, is hierdoor een belangrijk deel uit de cultuurhistorie van Berkelland afleesbaar.

Zicht op het oude Rekken vanaf de hoge Berkeloever.

Rekken halverwege de 19^e eeuw. De oude kerk en de molen staan op de kaart. De bebouwing begeeft zich wat noorderlijker en langs een onregelmatig wegenpatroon.

De Piepermolen in het nieuwe Rekken of 't Kip.

Nieuwe kerk en pastorie in 't Kip.

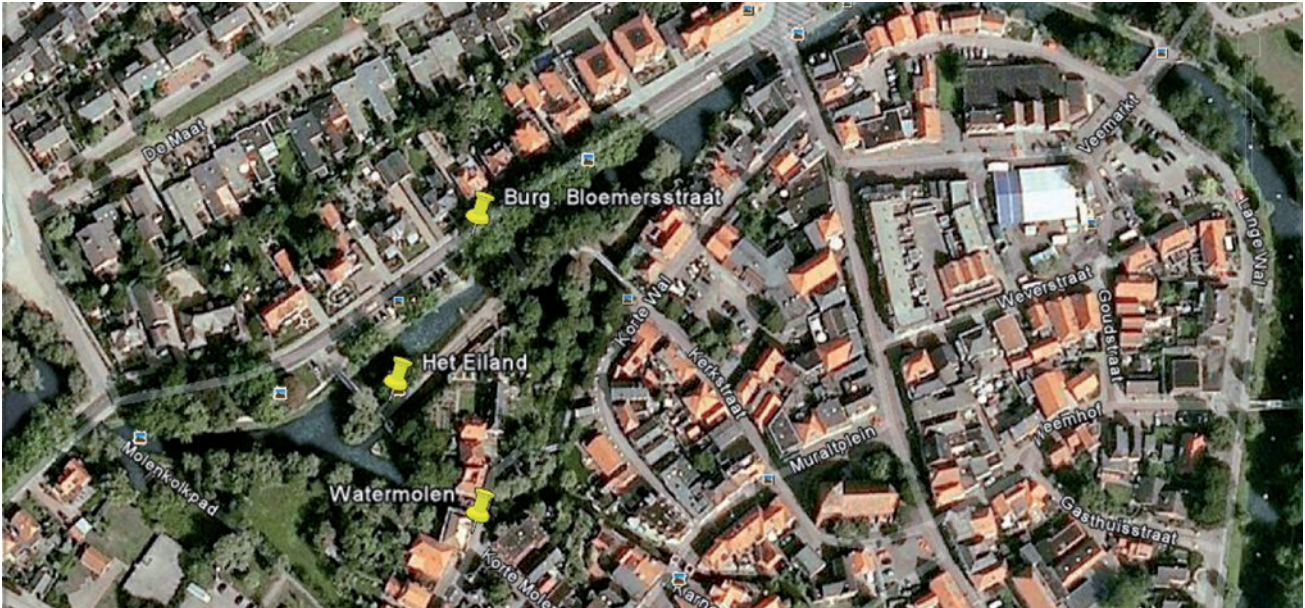

School, tegenover de kerk in 't Kip.

Zicht op 't Kip.

5.2.10 BORCULO WATERMOLENS

Het eiland met de watermolen en de Burg. Bloemersstraat.

Omschrijving

De historische binnenstad van Borculo is op zichzelf al bijzonder genoeg. Aan de westkant hiervan ligt een uniek complex rond de watermolen, dat grenst aan de Burgemeester Bloemersstraat.

De twee cultuurhistorisch waardevolle plekken dateren uit een compleet andere periode en ze hebben historisch gezien geen duidelijke relatie. Vanwege de ligging naast elkaar worden ze in één ensemble gevoegd, zodat er een cultuurhistorisch zeer waardevol gebied ontstaat. De Watermolen is een koren- en oliemolen. De molen wordt in bronnen genoemd in 1552. De molen was in bezit van de Heer van Borculo.

De heer had het recht van 'water en wind'. Dit zorgde ervoor dat de inwoners verplicht waren om hun graan te laten malen bij deze molen.

Aan deze zijde kent de Burgemeester Bloemersstraat een hoge concentratie villa's uit het eerste kwart van de 20ste eeuw.

De Burg. Bloemersstraat wordt gedomineerd door villa's uit de eerste kwart van de 20ste eeuw.

De bouwstijlen van de villa's vertonen overeenkomsten doordat zij ontworpen zijn door een klein aantal architecten, waaronder B. Beeftink uit Lochem.

Waardering

Het watermolencomplex heeft een zeer hoge cultuurhistorische waarde vanwege de ouderdom, gaafheid, zeldzaamheid, herkenbaarheid en de samenhang met de Berkel. Daarnaast zijn de molens, net als de Malleemse molen relictten uit de periode dat de beken in Berkelland waterkracht leverde voor molens. Dit is kenmerkend voor Berkelland.

De Burgemeester Bloemersstraat is waardevol vanwege de veelheid aan villa's met een 'Gooise' architectuurstijl. Daardoor is een contrast opgetreden met de oudere historische bebouwing die daar tegenaan grenst. De straat is ook representatief voor de beginperiode van de 20ste eeuw, toen directeurs van - voor toen - moderne maatschappijen en industrieën grote woningen lieten bouwen.

Watermolencomplex in het centrum van Borculo.

5.2.11 VOORMALIG SPOORWEGTRACÉS

Voormalige spoorbrug over de Bolksbeek bij Neede (bron: Google Earth).

Omschrijving

In de eerste helft van de 20ste eeuw is in Berkelland een spoorwegennet aangelegd waarvan nu alleen de lijn Zutphen-Winterswijk nog in gebruik is. Hierdoor is Ruurlo de enig overgebleven plaats in Berkelland die is aangesloten op de spoorwegen.

In Ruurlo en op veel andere plaatsen zijn de stationsgebouwen afgebroken. Er resten echter nog een paar relictten van de eens zo belangrijke spoorwegen. Deze gebouwen, maar ook overgebleven strakke rechte lijnen in het landschap en de oude spoorbrug bij Eibergen, herinneren aan de periode waarin Berkelland floreerde dankzij de industrie, ontginningen en de vernieuwingen in de infrastructuur.

Waardering

De stationsgebouwen, spoortrajecten en andere relictten in het landschap vormen samen een ensemble van een verloren netwerk uit het begin van de 20ste eeuw. Het ensemble vertegenwoordigt een tijd vol vernieuwingen voor de Achterhoek. Ze zijn van waarde vanwege het aandeel in de cultuurhistorie van Berkelland. Daarnaast vertegenwoordigen de oude stationsgebouwen een bouwstijl die kenmerkend is voor stationsgebouwen uit het begin van de 20ste eeuw. Extra bijzonder gegeven is het feit dat de er voor de Lokaalspoorwegen specifieke typen stationsgebouwen zijn ontworpen. Dit maakt de gebouwen gebiedseigen.

De spoorwegtracés worden al gedeeltelijk gebruikt voor het fietsverkeer. Overige tracés liggen nog verlaten in het landschap. Hier liggen kansen voor duurzame mobiliteit en recreatie.

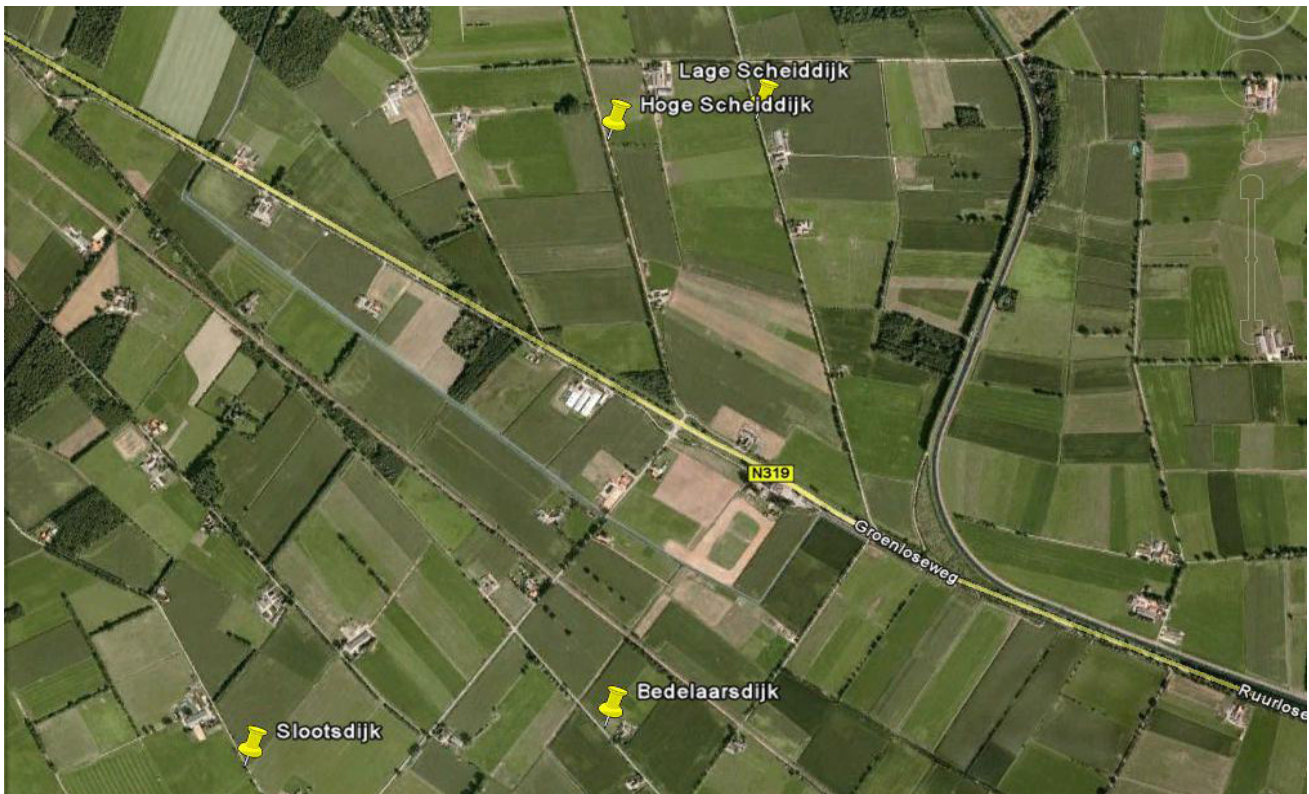

Voormalig station Noordijk.

Voormalig traject van de spoorlijn tussen Groenlo en Eibergen.

5.3 POTENTIËLE WAARDEVOLLE ENSEMBLES KLASSE B

Ensemble van dijk-wegen en rationele verkaveling in het Rurlose en Lintveldse broek

In Berkelland ligt een aantal gebieden met bijzondere kenmerken die net buiten de A-klasse valt. Hier zijn de kenmerken wel aanwezig, maar minder goed zichtbaar. Dit kan veroorzaakt zijn door verstoringen zoals aanpassingen van het wegennetwerk of de sloop van gebouwen. Er zijn ook gebieden waarvan de waarde nog niet gezien en gewaardeerd wordt, maar waarvoor de erkenning onderweg is. Voorbeelden hiervan zijn de jonge cultuurlandschappen: de jonge heide-, bos- en broekontginningen met hun strakke, moderne lijnen.

De 'klasse B'-ensembles komen in deze gebiedsbeschrijving kort aan de orde. Het is belangrijk dat de - toekomstige - waarden gezien worden voordat de gebieden hun bijzonderheden verliezen. Bewustzijn is stap 1. Vervolgens kan de gemeente gaan nadenken over de omgang met de kenmerken van deze B-gebieden.

5.3.1 RUURLOSE BROEK

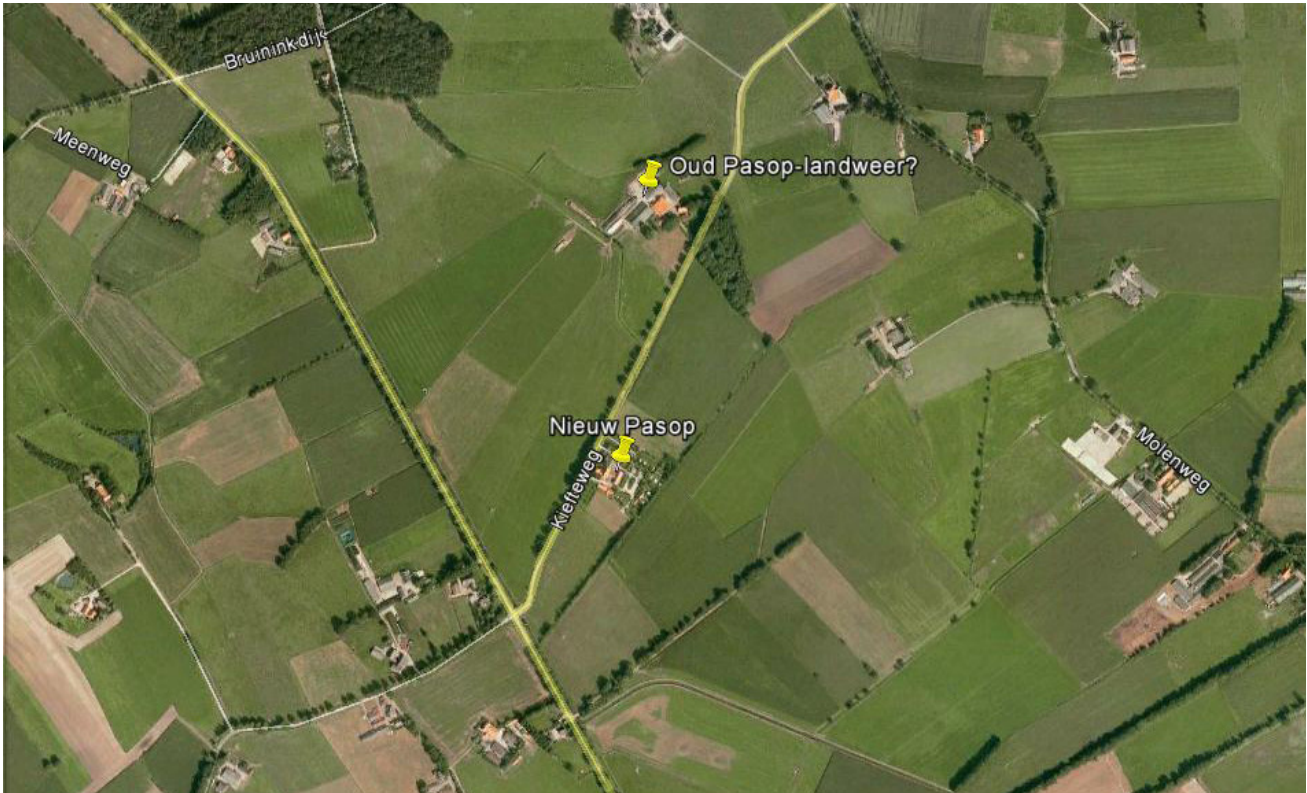
Ten zuiden van Ruurlo ligt het Rurlose Broek. Het is onderdeel van 'natte midden' van de Achterhoek. Hier lag lange tijd een groot, ondoordringbaar moerasgebied. Geheel in lijn met de gedachtegang die speelde in de 19^e eeuw, begon men met de grootschalige ontginning van het broekgebied. De 19^e eeuwse 'moraal' van de Romantiek is

afleesbaar in het Rurlose broek. De rechte lijnen vertellen ons hoe systematisch, planmatig en grootschalig men te werk ging in de 19^e en 20ste eeuw. De kenmerken vormen een contrast met de kenmerken van het oud cultuurland die juist de kleinschaligheid en organische ontginning vertegenwoordigen.

In het Rurlose broek komen ook lijnen voor die dateren van voor de grote ontginningen. Dit zijn de dijken.

Lage Scheiddijk.

5.3.2 PAS OP, LANDWEREN

In de omgeving Beltrum en Eibergen kwamen relatief veel landweren en schansen voor. Landweren dateren vermoedelijk uit de 14^e, 15^e en 16^e eeuw.

Het waren wallen die doorgaans met doornstruiken begroeid waren. Op die manier functioneerden ze als een lastig te passeren hindernis. Aan landweren worden verschillende betekenissen toegekend.

Ze zouden dienen als:

- Versperring ter bescherming van de bossen tegen het binnenlopen van vee;
- Grensversterkingen ter bescherming van middeleeuwse steden en plattelandsgebieden;

- Lijnen langs territoriale grensscheidingen over grote afstanden.

Soms lagen de landweren bij toegangswegen.

Op zulke plekken waren extra wallen met hekken of sluit- en slagbomen te vinden.

Veldnamen herinneren vaak nog aan deze plekken.

Ook in Berkelland komen deze namen voor.

Bijvoorbeeld tussen Beltrum en Hupsel liggen boerderijen met de namen 'Oud Pas Op' en 'Nieuw Pas Op'. Ten noorden van buurschap Zwolle komt de benaming 'Koerboom' voor.

Boerderij Pas Op.

Landweer, 'De Hollandse Schans' en de 'Overblyfsels der Retranchementen' (kleine schansen) in het noordoosten van Groenlo en noorden van buurschap Zwolle.

5.4 HOTSPOTS

In deze paragraaf een gestructureerd overzicht van cultuurhistorische ensembles en andere plaatsen met hoge cultuurhistorische waarde (hotspots) in de gemeente Berkelland. Daarnaast behoren delen van Ruurlo en Borculo tot het nationale landschap De Graafschap. De nummers corresponderen met de nummers op de kaart.

Ruurlo

1. Kasteel Huis Ruurlo (beschermde historische buitenplaats)
Kasteel met pachtboerderijen en Baakse Beek, inclusief aanleg en waterstelsel, lanen, doolhof
2. Schansenkamp
Zuidelijke entree Ruurlo met Kerk, bebouwing die bij het kasteel behoorde, Vordenseweg, Stationsrestauratie, voormalig coöperatiegebouw.
3. Doolhof
Ruurlo, behorend bij Kasteel
4. Houtzaagmolen
Ruurlo
5. Voormalig spoor
Voormalig spoorwegtracé naar Doetinchem
6. Hotel Avenarius
7. Oude kerk Ruurlo
8. Straatweg Zutphen Winterswijk
Groenloseweg
9. Bedelaarsdijk
17e eeuws
10. Ruurlose broek
Hoge en Lage scheiddijk

Borculo

11. Hessenweg
12. Herberg de Lebbenbrugge
13. St. Joris kerk Borculo
14. Onze Lieve Vrouwe Ten Hemelopneming
Borculo
15. Watermolen Borculo
16. Het Eiland
Borculo, complex met grachtenstelsel en oude berkellopen
17. Burgemeester Bloemersstraat Borculo
straat met villabouw, hoofdkantoor NV Berkelstreek en trafohuisje NV en wederopbouwbebouwing na cycloon

18. Oude gemeentehuis Borculo
19. Gemeentehuis Alberts en Van Huet
20. Locatie voormalige Hof te Borculo
21. Leo-Stichting
22. Waterhoek
23. Synagoge
24. Beekvliet
Huis en park Beekvliet

Geesteren

25. Geesterense es
26. Boerenes Geesteren
27. Dorp Geesteren
Silhouet, dorpsbebouwing en ruimte rond de kerk
28. Erve Wanninckhof
Geesteren
29. Begraafplaats
buiten Geesteren

Gelselaar (beschermd gezicht)

30. Gelselaar dorp
Dorpsstraat met oude boerderijen, dorpscafé en pastorie
Carré rond de kerk + kerkpaden
31. Bevervoorde
Locatie voormalig huis Bevervoorde
32. Erve Brooks
33. Spoorweg
Voormalig station en tracé Gelselaar

Haarlo

34. Haarlo's kampenlandschap
35. de Klöntjespot
kerk in Haarlo
36. Haarlose Steeg + Berkelbrug

Huppsel

37. Kransesdorp Huppsel
38. Ballastput

Eibergen

- 39.** Voormalig spoor bij Eibergen
Eibergen met ijzeren spoorbrug over een oude Berkelarm
- 40.** Oude en Nieuwe Mattheus kerk Eibergen
- 41.** Oude gemeentehuis Eibergen, voormalige villa Smits
- 42.** 't Wapen van Eibergen
Voormalig hotel
- 43.** De Maat
Wandelpark met oude Berkelarmen, loskade en openluchttheater
- 44.** Industrie
Voormalige fabrieksgebouwen en fabrikantenvilla's in Eibergen

Holterhoek

- 45.** Grensovergang Zwillbroek
Oude samenkomst van kerkwegen
- 46.** Kamp Holterhoek
Defensie
- 71.** Kerkdijk Holterhoek, met kalkzandstenen bebouwing

Olden Eibergen

- 47.** Olden Eibergen
Met oude erven, zoals Olminckhof en Hof te Vaarwerk

Mallem (beschermd gezicht)

- 48.** Erve 't Vunderink
Aan oude weg
- 49.** Mallumse Es
Es met watertoren
- 50.** Voormalige Hof te Mallum
- 51.** Watermolencomplex Mallum
- 52.** Buurschap Het Loo

Rekken

- 53.** Rekken
Dorpsbebouwing met kerk, begraafplaats en historische erven aan de Berkel
- 54.** 't Kip
Katholieke buurschap met kerk, begraafplaats, molen, school, pastorie en dorpsbebouwing in Zuid Rekken
- 55.** Hof Odink
Historisch erf in Rekken. Voorheen bekend als Uenk. Hier vonden markevergaderingen plaats.
- 56.** Rekkense inrichtingen
- 57.** Zandvang
- 58.** Kampenlandschap Rekken
Verspreid liggende erven in een landschap met restanten van het waterstelsel in Zuid Rekken
- 59.** Grensovergang Oldekotte

Neede

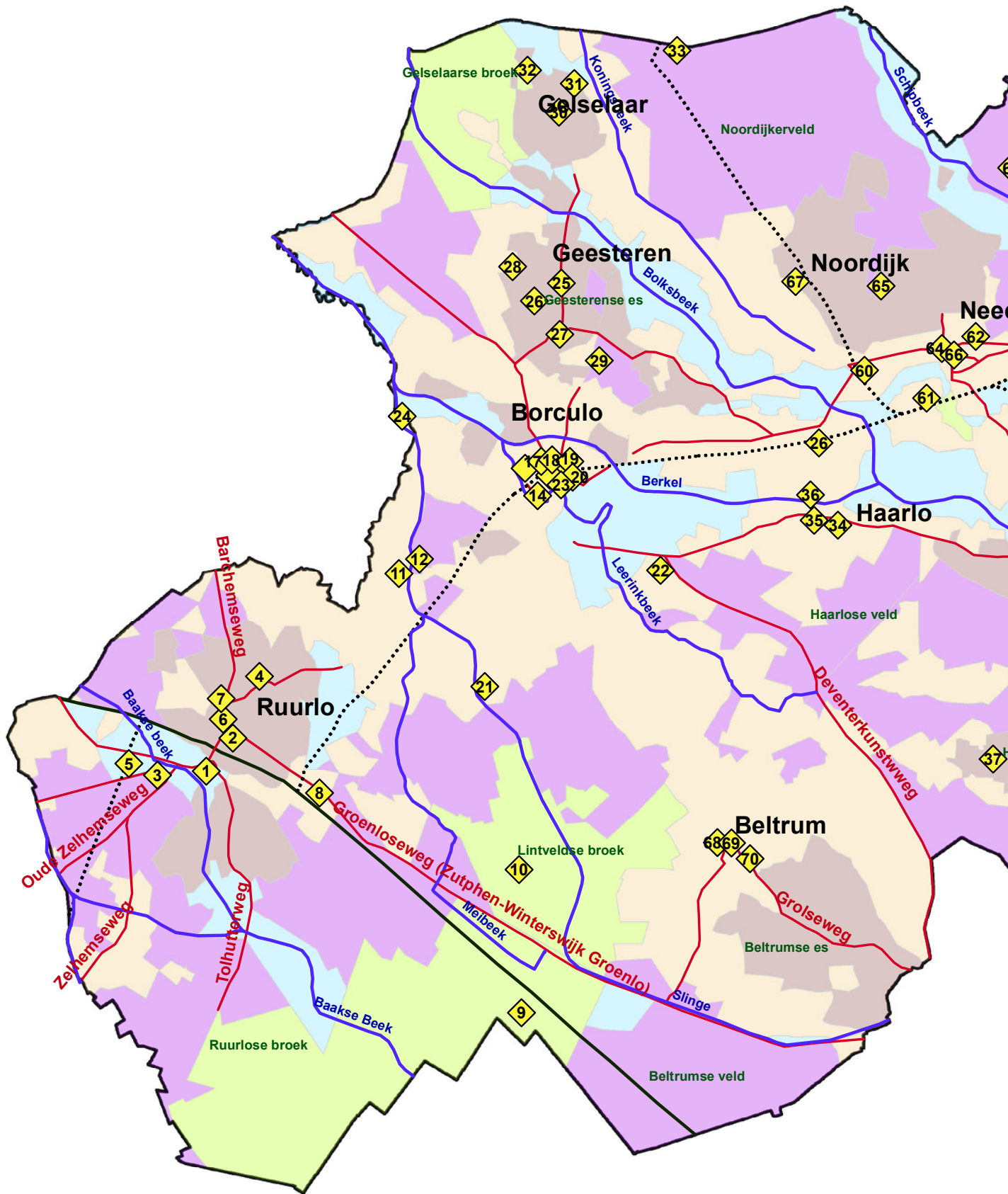
- 60.** Voormalig Spoor Neede
Voormalig spoor en halte Kisveld
- 61.** Huize de Kamp
- 62.** Herberg De Meijer
Tolherberg langs Hessenweg
- 63.** Needse Achterveld
- 64.** Kern Neede
Oude kerk, Kerkplein en omgeving
- 65.** Needse Berg
- 66.** Arbeiderswoningen
Wilhelminastraat Neede
- 67.** Voormalig station Noordijk

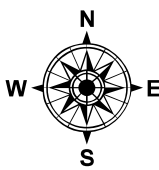
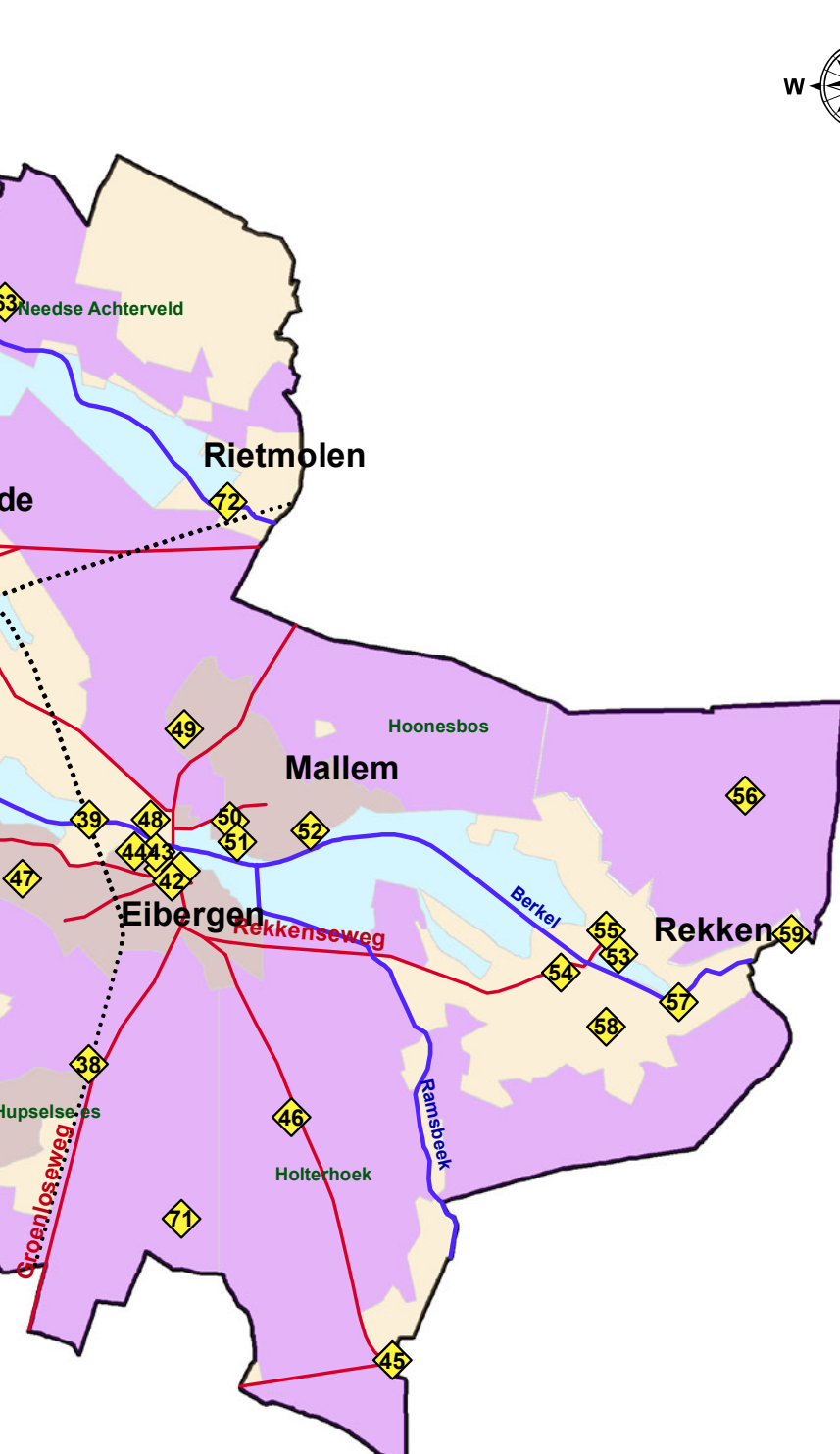
Beltrum

- 68.** 't Nienhuis Beltrum
- 69.** Kerk Beltrum
- 70.** Voormalige zuivelfabriek Beltrum

Rietmolen

- 72.** Kerk Rietmolen

Legenda

- waterwegen
- spoorwegen
- voormalig spoortraject
- wegen
- Hotspots
- oude bouwlanden - essen
- oude bouwlanden - kampen
- velden en bos
- beekdalen
- broek

VOETNOTEN HOOFDSTUK 05

⁹⁷ Vos, J.G. (1980) P 5.

⁹⁸ www.lebbenbrugge.nl

⁹⁹ Stichting Milieuzorggebied Neede-Borculo (2001), P 19.

¹⁰⁰ www.doolhofruurlo.nl

¹⁰¹ Stichting Milieuzorggebied Neede-Borculo (2001), P 53.

¹⁰² Wabeke (2006), P 99-105.

HOOFDSTUK 06.

WAT TE DOEN MET TOEN

Met de gebiedsbeschrijving Berkelland is in woord en beeld gebracht welke cultuurlandschappen de gemeente rijk is en hoe deze in relatie staan tot de bebouwing en de plaatselijke geschiedenis.

De landschappen, wegen en gebouwen vormen samen het fysieke 'karakter' of ook wel de 'eigenheid' van Berkelland. Het is de ruimte waaraan Berkelland herkend kan worden. Dat wil zeggen; als die eigenheid zichtbaar blijft.

Die eigenheid van Berkelland, als land op de rand van het Oost Nederlands plateau, biedt kansen voor de toekomst. Met haar waardevolle karakteristieke landschappen en plekken kan Berkelland zich profileren. Binnen de gemeente zijn voldoende gebieden aan te wijzen waarover bijzondere verhalen te vertellen zijn, maar die tegelijkertijd zoveel esthetische kwaliteiten bezitten dat zij voor velen een aantrekkelijke plek zijn om te verblijven. Het zijn de waardevolle ensembles vol sporen uit het verleden. Die sporen fungeren als plaatsen van herinnering. Nu rest de vraag: wat te doen met de sporen van toen?

6.1 CONCLUSIES

Karakteristiek voor Berkelland is de ligging op de rand van het dekzandlandschap en het hoge zandlandschap van het Oost-Nederlands plateau. De beken die door het zand stromen zijn gaan functioneren als levensaders waar mensen konden wonen en werken. Het steeds terugkerend patroon is het voorkomen van nederzettingen op de overgang van hoog, droog land naar drassig land.

De drassigheid komt voor in beekdalen, maar ook op plekken waar de ondergrond moeilijk doorlaatbaar is of waar de afwatering wordt belemmerd door zandruggen. Het nederzettingpatroon is te herkennen aan enerzijds de essen en kampen met verspreid liggende historische erven, onregelmatige verkavelingspatronen en oude kronkelende wegen en anderzijds aan de jongere bebouwing, rationele verkaveling en rechte wegen in de gebieden die vóór 1900 nog niet gecultiveerd waren. Voor de inrichting van het land is ook de periode 1880-1930 belangrijk geweest. In die tijd is de infrastructuur aanzienlijk uitgebreid en is door ontginning en industrialisatie de groei van de bewoningskernen op gang gekomen.

Het is de uitdaging om deze karakteristiek overeind te houden. Dat kan door op basis van deze gebiedsbeschrijving de genoemde kenmerken te behouden en versterken. Maar ook door de verhalen achter de fysieke kenmerken te schuilen te gebruiken als inspiratiebron voor ruimtelijke vraagstukken, beleidsnota's en voor recreatieve doeleinden.

6.2 AANBEVELINGEN

Modernisering Monumentenzorg; cultuurhistorie in ruimtelijk beleid

De afgelopen jaren is gewerkt aan het moderniseren van de Monumentenwet. Dit heeft geresulteerd in een verandering van een objectgerichte naar een gebiedsgerichte benadering. Onder cultuurhistorie worden nu naast archeologie en architectuurhistorie ook de historische (steden-)bouwkunde en historische geografie geschaard. Om de bescherming van de cultuurhistorische waarden te waarborgen, zijn alle Nederlandse gemeenten vanaf 1 januari 2012 verplicht om cultuurhistorie een plek te geven in ruimtelijk beleid. Concreet betekent dit dat gemeenten cultuurhistorie moeten opnemen in hun bestemmingsplannen en structuurvisies.

Deze cultuurhistorische gebiedsbeschrijving is zo opgesteld dat een vertaling naar bestemmingsplannen en structuurvisie op een eenvoudige wijze kan plaatsvinden. De beschrijving kan dienen als achtergronddocument waarin de argumentering wordt gegeven voor de waardebeoordeling. De gemeenten wordt aanbevolen om de gebiedsbeschrijving dan ook op deze manier te gebruiken. De waardevolle ensembles kunnen vertaald worden in dubbelbestemmingen cultuurhistorie. Daarnaast kan per landschapstype aangegeven worden wat de belangrijke ruimtelijke kaders zijn waarin ontwikkelingen mogelijk zijn.

Publieksversie cultuurhistorische gebiedsbeschrijving

Een publieksversie van deze gebiedsbeschrijving, in de vorm van een mooi en leesbaar boek, kan het omgevingsbewustzijn van de inwoners burgers aanzienlijk vergroten. Het versterken van die bewustwording kan een positief effect hebben op het draagvlak bij burgers voor nieuwe ruimtelijke plannen. Daarnaast kan het inwoners ook inspireren om zelf aan de slag te gaan met het versterken van de karakteristieke kwaliteiten van Berkelland.

Herbestemming

Gebouwen hebben een groot aandeel in de beleving van de ruimte. Mensen hebben dan ook vaak een heldere mening over wat zij een 'mooi of lelijk' gebouw vinden. Helaas wordt niet altijd even goed onderhoud gepleegd aan gebouwen, of zij zijn zo vaak aangepast dat het oorspronkelijke ontwerp nauwelijks nog zichtbaar is. Dit geldt met name voor gebouwen met een hoge ouderdom. Het verliezen van de functie waarvoor het gebouwd is, kan dan leiden tot achterstallig onderhoud en uiteindelijk zelfs tot sloop.

Hierdoor gaan veel gebouwen verloren die herinneren aan een bepaalde periode uit het verleden. Voorbeelden zijn de stationsgebouwen, kastelen en fabrieken die eens zo belangrijk waren in het leven van de bewoners. En die ook het karakteristieke beeld bepaalden van dorpen, steden en landschappen. Sloop van karakteristieke en cultuurhistorisch waardevolle panden is kapitaalvernietiging. Niet alleen in materiële zin, maar het betekent ook dat deze fysieke herinnering aan het verleden weggepoetst wordt.

Aanbevolen wordt om de karakteristieke panden die een aandeel hebben in het cultuurhistorisch verhaal te inventariseren en om te onderzoeken of zij herbestemd kunnen worden. Hiervoor is een functie nodig die voldoet aan een maatschappelijke vraag en die past bij de gebruiksruimte van het gebouw. Herbestemming is voor Berkelland extra interessant vanwege de demografische ontwikkeling en krimp. Nieuwbouw hoeft geen noodzaak te zijn, als het herbestemmen van andere gebouwen ruimte-vraagstukken kan oplossen en tegelijkertijd de cultuurhistorische waarde kan versterken.

Kennisoverdracht ambtelijk apparaat

Om daadwerkelijk de cultuurhistorische waarden te kunnen borgen en doorontwikkelen, is het van belang dat de ambtenaren en bestuurders binnen de gemeente zich bewust zijn van die waarden. Aanbevolen wordt om middels lezingen, excursies, aantrekkelijk beeldmateriaal en toegankelijke teksten de cultuurhistorie beleefbaar te maken.

Ruimtelijke kwaliteit

Ruimtelijke kwaliteit wordt vaak uitgelegd aan de hand van de drie dimensies gebruikswaarde, toekomstwaarde en belevingswaarde. Het vertellen van het verhaal van een landschap kan bijdragen aan de beleving van de omgevingskwaliteit. Daarnaast biedt de cultuurhistorie prachtige handvaten om de fysieke gebiedseigen kenmerken te behouden, herstellen en versterken. Dit kan door inspiratie te halen uit het verleden bij het inrichten en beheren van het landschap, bijvoorbeeld bij de aanleg van nieuwe wegen, bedrijventerreinen, woonwijken, wegbeplanting, erfaanleg, gewaskeuze, etc.

Cultuurtoerisme en recreatie

Met zoveel prachtige historische plekken, verhalen en landschappen biedt Berkelland volop mogelijkheden om toeristen en recreanten naar het gebied te trekken. De oude infrastructuur, zoals de oude handelswegen, kerkepaden, straatwegen en spoorwegtracés bieden kansen om historische en thematische routes te ontwikkelen. Bijvoorbeeld voor duurzame mobiliteit.

Nieuwe media kunnen een rol spelen in het aantrekken van een nieuwe generatie. Vanuit de historie zijn verhalen te vertellen die interessant zijn voor jong en oud.

Ondernemen met karakter

De gemeente kan ondernemers stimuleren om aan de slag te gaan met de kenmerken die Berkelland speciaal maken. Zij kunnen samenwerken in het ontwikkelen van een Berkelland-merk. Ook kunnen zij hun omgeving gebruiken in de marketing van hun producten. Binnen Berkelland kan men ook gebruik maken van de verschillen tussen gebieden.

Geesteren & Gelselaar, beschermd tweelingdorpen

Geesteren en Gelselaar zijn twee bijzondere esdorpen met een hoge cultuurhistorische waarde. Gelselaar krijgt al langere tijd aandacht als buitengewoon fraai gebied, wat leidt tot de aanwijzing als rijksbeschermd dorpsgezicht in 2012. Geesteren verdient deze status evengoed. En juist de spiegeling van twee overeenkomstige dorpen aan weerszijden van de Bolksbeek maakt het gebied tot een waardevolle regio. Zeker voor een gemeente waar de esdorpen en de agrarische leefwijze één van de cultuurhistorische thema's is. Aanbevolen wordt om Geesteren aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht.

Beltrum beschrijving wederopbouw

Het Rijk heeft Beltrum aangewezen als een wederopbouwlandschap van nationaal belang. Aanbevolen wordt om in het kader daarvan, aanvullend onderzoek uit te voeren naar de cultuurhistorische waarden van dit gebied. Daarbij zal gelet moeten worden op de samenhang tussen het ruilverkavelingsplan, de situatie voor en na uitvoering, de begeleidende bebouwing en op het stratenpatroon. Als de gemeente helder voor ogen heeft wat Beltrum zo bijzonder maakt, kan zij hierin de toekomst zorgvuldig mee omgaan.

07. BRONNEN

- Aa, A.J. van der** (1847), *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem: Jacobus Noorduyn.
- Barends, S.** et al (2000), *Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering*. Utrecht: Stichting Matrijs. P 106.
- Barends, S. En J.D.H. Harten** (1988), *Historisch-geografische aspecten van het ruilverkavelingsgebied Hupsel-Zwolle*. Utrecht: Geografisch instituut rijksuniversiteit Utrecht. P 42
- Berkel, G. van en K. Samplonius** (2006), *Nederlandse plaatsnamen : herkomst en historie*. Utrecht : Spectrum, 2006
- Berendsen, H.J.A.** (2008), *De vorming van het land. Inleiding in de geologie en de geomorfologie*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.
- Berendsen, H.J.A.** (2000), *Landschappelijk Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.
- Bieleman, J.** (2008), *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*. Amsterdam: Boom.
- Bügel-Hajema** (2011), *Ontwikkelingsvisie Gelselaar*. Pilot-project 'Belvoir', provincie Gelderland. Borculo/ Amersfoort: Bügel-Hajema.
- Crols, R. en W. Weijkamp** (2007), *QuickScan architectuur en stedenbouw wederopbouw gemeente Wijchen*. Arnhem: Gelders Genootschap.
- Cruyningen, P.J.** (2005), *Landgoederen landschap in de Graafschap*. Utrecht: Stichting Matrijs.
- Demoed, H.B.** (1987), *Mandegoed Schandegoed*. Dissertatie.
- Drenth, B.** (2003), *Het boerenerf in vroeger tijd. De Noordoostelijke Achterhoek*. Stichting tot behoud van boerderij en erf in Gelderland.
- Dijk, B. van** (1995), Borculo. *Een eeuw foto's en herinneringen*. Ljubljana: Van Geyt d.o.o.
- Gebiedscommissie Berkelland** (2008), *Stad in het nat*. Marke-werkboek voor de nieuwe noabers in het landschap van de moderne dorpsmarke Borculo. Onderdeel van het landschapsontwikkelingsplan voor Berkelland en uitwerking van de Ruimtelijke Visie Buitengebied Berkelland. P 6.
- Gelders Genootschap** (1999), *Bouwen in het buitengebied. Welstandsbeleid voor agrarische percelen*. Eibergen: gemeente Eibergen.
- Gelders Genootschap** (2008), *Hessenwegen in Oost-Nederland. 'In het spoor van de hessen'*. Historisch-geografisch onderzoek. Arnhem: Gelders Genootschap.
- Gelders Genootschap** (2010), *Cultuurhistorische analyse Ruurlo en omgeving*. Arnhem: Gelders Genootschap.
- Gelders Genootschap** (2010), *Concept-redengevende beschrijving droogschuur Goossensweg-Giffelweg Winterswijk Meddo*.
- Gelders Genootschap** (2011), *verslag bijeenkomst Platform Historisch Cultuurlandschap over Dorpsmorfologie in Oost-Nederland*.
- Gemeente Berkelland**, *Land van Berkel en beken*. Ruimtelijke Visie van het Buitengebied van Berkelland.
- Gemeente Neede** (2000), *Beeldkwaliteitplan Noordijk*. Gemeente Neede. Arnhem: SAB.
- Hans, G.J.** (2002), *De Achterhoekse en Liemerse lappendeken*. Een bestuurlijk-politieke geschiedenis van Achterhoek en Liemers tot 1543.
- Historische Vereniging Old Reurle** (1992), *Transvaal dat lig in Reurle*. Veldnamen binnen de ruilverkaveling van Ruurlo (incl. Barchem en Zwiep) en in Marienvelde. Ruurlo: historische vereniging Old Reurle.
- Historische vereniging 'Oud-Noordijk'** (1992), *Noariker jaorgang nummer 2*. Historische vereniging 'Oud-Noordijk'
- Hemelman, G.A.** (1984), *Sporen van sporen. Geschiedenis van de spoorwegen in Neede*. Neede: Historische Kring Neede.
- Heusinkveld, E.** (1998), *Lokaalspoorwegen in Twente en de Achterhoek*. Haarlem: Schuyt & Co Uitgevers en Importeurs BV.
- IJspeerd, O.** (1981), Neede. *Bijdrage tot een sociaal-geografische beschouwing*. Zutphen: De Walburg Pers.
- Kaper, A.** (2009), *Hessenwegen in de Achterhoek: waar historie en innovatief toerisme elkaars paden kruisen*. In: Gelders Erfgoed. Kwartaalblad voor de erfgoedsector. 2009 nr 2.
- Keverling Buisman, F.** (1998), *Hackfort: Huis en landgoed*. Utrecht: Stichting Matrijs.
- Klokman, G.J.** (s.a.), *Opgedragen aan 'De Geldersche Achterhoek', vereeniging voor vreemdelingenverkeer*.

Krosenbrink, H. (red.) (1983), *Oude boerderijen in Achterhoek en Liemers*. Enschede.

Landschapsbeheer Nederland (2005), *Leestekens van het landschap. 188 Landschapselementen in kort bestek*. Utrecht: Landschapsbeheer Nederland.

Loeff, K. L. van Meijel en P. Opmeer (2005), *Het vrijstaande woonhuis*. Categorieaal onderzoek wederopbouw 1940-1965.

Mak, G. en M. Mathijssen (2005), *De zomer van 1823*. Lopen met Van Lennep. Dagboek van zijn voetreis door Nederland. Zwolle: uitgeverij Waanders.

Monumenten Selectie Project (1998) *Concept-toelichting te beschermen gezicht Gelselaar*. Gemeente Borculo.

Monumenten Inventarisatie Project (1992), *Oost-Gelderland. Eibergen gemeentebescrijving*. Oosterbeek: Stichting MIP-Gelderland.

Noordhoff Uitgevers (2009), *De Bosatlas van Ondergronds Nederland*. Groningen: Noordhoff Uitgevers bv.

Overmars, W. en T. Woerdeman (1989), *De aanleg van de Rijksstraatweg van Zutphen via Vorden, Ruurlo en Winterswijk naar de Pruisische Grenzen 1826-1830*. Laag-Keppel: Adviesbureau De Warande.

Penders, J. (2010), *De Kastanjefabriek te Eibergen. Bouwhistorische verkenning*. Arnhem: Gelders Genootschap.

Petersen, J.W. (2002), *Reizen is tol betalen*. De verkeersontwikkeling in en om het gebied van Rijn en IJssel tot de Bataafse omwenteling van 1795. Aalten: Uitgeverij Fagus.

Provincie Gelderland (1989), *Oost-Gelderland. Neede. Gemeentebescrijving*. Monumenten Inventarisatie Project (MIP).

Provincie Gelderland. (2002), *Archeologische Routes in Nederland, deel 39. Neede-Borculo*. Fietsen langs hoven, hoeven en havezathen in de Achterhoek. Amersfoort: Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Provincie Gelderland (2002), *Archeologische Routes in Nederland, deel 39. Neede-Borculo*. Fietsen langs hoven, hoeven en havezathen in de Achterhoek. Amersfoort: Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek.

RAAP, RAAP-rapport 1701, *Archeologische monumentenzorg in de gemeente Berkelland* (2009).

RAAP (2008), RAAP-rapport 1748, *Archeologische waarden en verwachtingen in de gemeente Bronckhorst*. Weesp: RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Rensink, E. (2008), *Archeologie en beekdalen. Schatkamers van het verleden*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs.
Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2011), *Gids Cultuurhistorie 19. Ontginningen uit de twintigste eeuw*. Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (2011), *Gids Cultuurhistorie 18. Ruilverkaveling*. Amersfoort: Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *Redengevende Beschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (monumentnummer: 30323)

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *Redengevende beschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (monumentnummer: 30325).

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *Redengevende beschrijving van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* (monumentnummer: 14608).

Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (2003), *Het Boerderijen boek*. Zwolle: Waanders Uitgevers.

Scholte Lubberink, H.B.G. (1995), RAAP-rapport 130 A. Gemeente Eibergen. *Verslag van het kwaliteitsbepalend onderzoek op archeologische vindplaatsen te Mallem en Rekken*.

Steenbergen, H.J. (1965), *Het Erve en Goed Wanninkhof te Geesteren (GLD)*. Overdruk uit 'Archief' Orgaan van de Oudheidkundige Vereniging 'De Graafschap' jubileumnummer 1965. Stichting Het Geldersch Landschap.

Tornij, T.H. e.a. (1988), *Ruurlo door de jaren heen*. Ruurlo

Vaarwerk, B. te (1992), *Mallem: Buurschap en Heerlijkheid*. Aantekeningen uit de geschiedenis van Mallem samengesteld in het kader van de monumentendag 1992. Historische kring Eibergen.

Vaarwerk, B. Te e.a. (1988), *Acht eeuwen heerlijk Eibergen*. Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeente Eibergen. Eibergen: Historische kring Eibergen.

Verhoeven, D en M. Wingens (2010), *Geschiedenis van Gelderland. De canon va het Gelders Verleden in vijftig vensters*. Zutphen: Walburg Pers.

Vos, J.G. (1980), *Boerderij-museum 'De Lebbenbrugge' te Borculo (GLD)*. Borculo: Meester H.W. Heuvelstichting.

Wabeke, J. (2006), *Land van Berkel en Slinge, sporen uit een rijk verleden*. Utrecht: Stichting Matrijs.

Waterschap Rijn en IJssel (2007), *Landgoederenzone Baakse Beek*. Ontwerpstudie waterbeheer. Cultuurhistorie als inspiratiebron voor ruimtelijke ontwikkeling. Amsterdam: Vista Landscape & Urban Design.

Werkgroep Ruimtelijke Visie Beltrum (2003), *Ruimtelijke Visie Beltrum*. Opgesteld door de werkgroep in samenwerking met Raad van Overleg Beltrum, Gelders Genootschap, STUW en Stichting Landschapsbeheer Gelderland.

Kaartmateriaal

Geomorfologische kaart van Nederland 1:50.000 (1979). Wageningen, Haarlem: Stichting voor bodemkartering, Rijks Geologische Dienst.

Historische Atlas Gelderland. Chromotopografische Kaart des Rijks 1: 25 000 (1989), Den IJp: Robas Producties.

Grote Historische Atlas van Nederland 1:50 000 3 Oost-Nederland 1830-1855 (1990). Groningen: Wolters-Noordhoff Atlasproducties

Versfelt, H.J. (2003), *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794*. Groningen: Heveskes Uitgevers.

Versfelt, H.J. (2011), *Kaarten van Gelderland 1773-1813*. Achterhoek, Liemers, Arnhem-Nijmegen.

Internet

www.vvveibergen.nl

www.ahn.nl/viewer

www.geologievannederland.nl

www.joostvanheckeren.weebly.com

www.ruurlosebroek.info

www.lebbenbrugge.nl

www.kasteleningelderland.nl

www.gelselaar.nl

Beeldmateriaal

Alle foto's zijn afkomstig van het Gelders Genootschap, tenzij anders vermeld.

